

OSMED

Osmanlı Medeniyeti
Araştırmaları Dergisi

Volume: 4, Issue: 6, 2018

e-ISSN: 2458-9519

www.osmanli-medeniyeti.com

2015 yılında yayın hayatına başlamış Osmanlı Tarihi ve Osmanlı Medeniyeti alanında özgün araştırmalara yer veren hakemli bir dergidir.

OSMED, Ocak ve Temmuz aylarında olmak üzere yılda iki defa yayınlanmaktadır. Dergimizde Türkçe ve İngilizce bilimsel makalelere yer verilir. Yıl içerisinde gerekli görüldüğü takdirde özel sayı(lar) da yayımlanmaktadır.

OSMED’de yayımlanan bilimsel makalelerde belirtilen düşünce ve görüşlerden yazar(lar)ı sorumludur. Yayımlanmak üzere gönderilen makaleler, alanlarında uzman en az iki hakeme çift taraflı kör hakemlik yöntemiyle gönderilir. Hakemlerden birini olumsuz olması durumunda yazı üçüncü bir hakeme gönderilir. Son karar dergi danışma ve yayın kurulunda verilir.

Yazılarını dergiye gönderen yazarlar yazılarının telif haklarını dergimize vermeyi kabul etmiş sayılırlar. Kabul edilen yayınların tüm yayın hakları Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi(OSMED)’ne aittir.

OSMED, yurtiçi veya yurtdışında akademik konferans, sempozyum, çalıştay vb. düzenler veya bunlara destek olur. Bu tür çalışmalarda sunulan bildirislerin tam metinlerine başka yerde yayımlanmamış olması kaydıyla yer verir.

İndeksler / Indexes

Academia, Google Scholar, IdealOnline, ISAM (İslam Araştırmaları Merkezi), Research Bible, Research Gate, Scilit, TEI (Türk Eğitim İndeksi)

Editör / Editor

Doç. Dr. Selim Hilmi ÖZKAN

Alan Editörleri / Area Editors

Doç. Dr. Fatih Demirel

Doç. Dr. Gürsoy Şahin

Yayın Kurulu / Editorial Board

- Prof. Dr. Adriatik DERJAJ, Tiran Üniversitesi, Arnavutluk
Prof. Dr. Ahmet Ali GAZEL, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Ali YILMAZ İstanbul Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Hasan BABACAN, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. İbrahim SEZGİN, Trakya Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Mehmet Ali ÜNAL, Pamukkale Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Nurgül BOZKURT, Dumlupınar Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Remzi KILIÇ, Erciyes Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Trenia WALKER, The University of New Mexico, ABD
Doç. Dr. Ahmet KÖÇ, Balıkesir Üniversitesi, Türkiye
Doç. Dr. Fatih DEMİREL, Uludağ Üniversitesi, Türkiye
Doç. Dr. Gürsoy ŞAHİN, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Türkiye
Doç. Dr. İsmail KIVRIM, Gaziantep Üniversitesi, Türkiye
Yrd. Doç. Dr. Saim YÖRÜK, Karetekin Üniversitesi, Türkiye
Yrd. Doç. Dr. Tahir SEVİNÇ, Batman Üniversitesi, Türkiye

Hakem Listesi / Executive Peer-Reviewers

- Dr. Adem ÖLMEZ, İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Dr. Ensar KÖSE, İstanbul Üniversitesi
Dr. Ferhat BERBER, Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Dr. İsmail KIVRIM, Gaziantep Üniversitesi
Dr. İlker Mümin ÇAĞLAR, Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Dr. Mustafa GÜNDÜZ, Yıldız Teknik Üniversitesi
Dr. Mustafa Tayfun ÜSTÜN, Mustafa Kemal Üniversitesi
Dr. Selim Hilmi ÖZKAN, Yıldız Teknik Üniversitesi
Dr. Sacit UĞUZ, Mustafa Kemal Üniversitesi
Dr. Yakup AHBAB, İstanbul Üniversitesi

İÇİNDEKİLER***CONTENTS*****Makaleler****Articles**

- 1259 (R.) Senesi Aydın Sancağı Masarifat
Muhasebesi Defterinin Çözümlemesi
Ali Apalı
1 – 21
- Bir Finansman Kaynağı Olarak Vakıflar: Osmanlı
Örneğı
Veli Sırım
22 – 36
- Reisü'l-Ulema Tikveşli Yusuf Ziyaeddin Efendi'nin
Huzur Dersi Takririnde Sultan II. Abdülhamid'e
Eğitim ve İdareye Dair Yaptığı Tavsiyeler
Kasım Hızlı
37 – 56
- XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Avusturya'nın Katolik
Ermenilere Yönelik Politikalarına Dair Bazı
Tespitler
Gürsoy Şahin
57 – 81

- The Analysis of Coasts Accounting Book of Aydın
Sanjak 1259 (R.) (1843 M.) Year*
Ali Apalı
1 – 21
- The Foundations as A Financial Resource: The
Ottoman Example*
Veli Sırım
22 – 36
- Reisü'l-Ulema Tikveshli Yusuf Ziyaeddin Efendi's
Recommendations about Education and
Administration to II. Abdülhamid in the Course*
Kasım Hızlı
37 – 56
- Some Observations About the Austrian Policies
Towards The Catholic Armenians in the XVIIIth and
XIXth Centuries*
Gürsoy Şahin
57 – 81

Kitap İncelemesi**Book Review**

- Hans-Hermann Graf von Schweinitz, in Kleinasien,
Ein Reitusflug durch das Innere Kleinasiens im
Jahre 1905, Dietrich Reimer, Berlin 1906.
Kasım Hızlı
82 – 88

- Hans-Hermann Graf von Schweinitz, in Kleinasien,
Ein Reitusflug durch das Innere Kleinasiens im
Jahre 1905, Dietrich Reimer, Berlin 1906.
Kasım Hızlı
82 – 88

1259 (R.) (1843 M.) Senesi Aydın Sancağı Masarifat Muhasebesi Defterinin Çözümlemesi

The Analysis of Coasts Accounting Book of Aydın Sanjak 1259 (R.) (1843 M.) Year

Ali Apalı

Muhasebe Finansal Yönetim Bölümü, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Burdur, Türkiye

Özet

Osmanlı Devleti'nde taşra masarifat defterlerinin nahiye, kaza, sancak ve eyaletlerde kayıtlı olduğu arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır. Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'nde Osmanlı Devleti masarifat muhasebesine ait çok çeşitli defter mevcuttur. Bu defterlerin tamamını incelemek böylesi bir çalışmanın kapsamını aşacağı için, sadece 4863 gömlek no ve ML.MSF.d. fon kodlu defterin çözümlemesinin yapılması masarifat muhasebesi özelinde çalışmanın konusunu oluşturmuştur. Defter 1259 (R.) (1843 M.) senesinin Haziran ayına ait olup, bu tarih çalışmanın zaman sınırını oluşturmuştur. Masarifat defterinde Aydın Sancağı'nın Aydın Güzelhisarı, Köşkdere, Köşk, İnce, Sultanönü, Dallica, Sobuca, Mazun, Dalama, Ayasuluğ, Tire, Bayındır, Birgi, Ödemiş, Keles, Alaşehir, İnegöl, Nazilli, Kuyucak, Karacasu, Balyanbolu, Bozdoğan, Arpac, Yenipazar, Amasya, Çine, Karpuzlu ve Şahme Kazaları ile Koçak, Çakilli, Karapınar ve Kıran Nahiyeleri olmak üzere toplam otuziki yerleşim yerine ait memur maaşları ve çeşitli masraf kalemlerinin kayıtları bulunmaktadır. Bu kayıtların yer aldığı masarifat defterinin çözümlemesi sonucu elde edilen bilgilerin muhasebe tarihine kazandırılması çalışmanın amacı olarak belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Muhasebe Tarihi, Aydın Sancağı, Masraf Muhasebesi.

Jel Kodu: M40, M49, N95.

Abstract

It can be understood from the archival documents that provincial cost books were registered in townships, districts and provinces in the Ottoman Empire. There are a wide variety of books related to costs accounting of Ottoman Empire in the Prime Minister's Ottoman Archives. For examining all of these books will go beyond the scope of such study, doing the analysis of book with only 4863 case no and ML.MSF.d. fund code has been the subject of this study specific to costs accounting. The book belongs to June, 1259 (R)(1843 M.), creating the date limit of this historical work. The costs book includes records of staff salaries and various expense items belonging to a total of thirty-two settlements, including the districts Aydın Güzelhisarı, Köşkdere, Köşk, İnce, Sultanönü, Dallica, Sobuca, Mazun, Dalama, Ayasuluğ, Tire, Bayındır, Birgi, Ödemiş, Keles, Alaşehir, İnegöl, Nazilli, Kuyucak, Karacasu, Balyanbolu, Bozdoğan, Arpac, Yenipazar, Amasya, Çine, Karpuzlu and Şahme, and the townships Koçak, Çakilli, Karapınar and Kıran in Aydın Sanjak. The main goal of the present study is to introduce the data obtained from the analysis of costs book in which these records are included into the accounting history.

Keywords: Accounting History, Aydın Sanjak, Costs Accounting.

Jel cod: M40, M49, N95.

1. Giriş

Osmanlı Devleti'nde gelir ve giderler kayıtları, katipler yani muhasebeciler vasıtasıyla yerine getirilirdi. Devlet içerisinde gelir ve gider kayıtlarını takip eden muhasebeciler hem taşra hem de merkezde görev yapmaktaydılar. Taşrada ortaya çıkan gelir ve giderler önce taşra merkezinde toplanır. Burada giderler gelirlerden düşülür. Eğer bir taşranın kendi içerisinde gelir fazlalığı oluşmuş ise merkeze aktarılırdı. Ancak muhasebe kayıtları bakımından gelir ve giderlerin tutarlarının ne olduğuna bakılmaksızın, kayıtlanan muhasebe belgeleri, defterleri merkez (Başmuhasebe) muhasebede aktarılır ve orada saklanırdı. Osmanlı Devleti'nde oldukça fazla sayıda masraf defteri bulunmaktadır. Bu defterlerden Aydın Sancağı ile ilgili olanı çalışmanın devamında çözümlenmiştir.

2. Masarifat Muhasebesi Defteri Hakkında

Osmanlı Devleti'nin bütçe dengelerinin sağlanması için kendi içerisinde birçok sınıflandırma yapılmasına rağmen, esas olarak gelirler varidat muhasebeciliği, giderler ise masarifat muhasebeciliği olarak ayrılmıştır. Çalışmanın konu sınırı bakımından Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'nden temin edilen 4863 gömlek no ve ML.MSF.d. fon kodlu masarifat defterinde, Aydın Sancağı'na bağlı kaza ve nahiyelerdeki memurların maaş ve müteferrik kalemlerden oluşan masraflar kayıtlanmıştır. Defter içeriğinin anlaşılması açısından bilgilendirici bir açılış kaydı ile başlamakta olup, kaydın transkripsiyonu şu şekildedir;

Aydın Eyâletinde kâ'in bi'z-zât idâreolunmakda olan Aydın Sancâğı'nda hâvî olunduğu mâ'lümü'l-esâmi kazâların İki Yüz Elli Dokuz senesi Haziran'ı ibtidâsından nihâyetine kadar bir mâh zarfında bi'l-cümle-i me'mûrine i'tâ olunan mâaş ve mâhiyeleri ile masârîfât-ı müteferrika-i sâ'irenin mikdârı.

Açılış kaydında, belgede, Aydın Eyaletine bağlı Aydın Sancağı'nın kazalarının 1259 (R.) (1843 M.) senesinin sadece Haziran ayına ait memurların maaşları, mahiyetleri ve çeşili masrafların miktarlarının gösterildiğinden bahsedilmiştir.

Masarifat defteri dört yaprak ve sekiz sayfadan oluşmaktadır. İlk ve son sayfaları boş bırakılmıştır. Defterde kayıtlı yerleşim yerlerinin sırası değiştirilmeden belgedeki haliyle incelenmiştir. Sadece belgedeki muhasebe kayıtlarının daha iyi anlaşılabilmesi amacı ile veriler ve bilgiler tablolaştırılmıştır.

3. Aydın Sancağı Kaza ve Nahiyelerinin Masraflarının Muhasebe Kayıtları

Masarifat defterinde Aydın Sancağı'nın Aydın Güzelhisarı, Köşkdere, Köşk, İnce, Sultanönü, Dallica, Sobuca, Mazun, Dalama, Ayasuluğ, Tire, Bayındır, Birgi, Ödemiş, Keles, Alaşehir, İnegöl, Nazilli, Kuyucak, Karacasu, Balyanbolu, Bozdoğan, Arpaz, Yenipazar, Amasya, Çine, Karpuzlu ve Şahme Kazaları ile Koçak, Çakıllı, Karapınar ve Kıran Nahiyeleri olmak üzere toplam otuz iki yerleşim yerine ait memur maaşları ve çeşitli masraf kalemleri kayıtlanmıştır. Belgede ilk olarak kayıtlanan yerleşim birimi Aydın Güzelhisar Kazası'dır.

3.1. Aydın Sancağı Güzelhisar Kazası Masrafları

Aydın kent merkezi konumundaki Güzelhisar Kazası, sancağın yönetim merkezi olduğu muhasebe defterinden anlaşılmaktadır. Defterin ilk kayıtlarını oluşturan Güzelhisar Kazası'nın üst düzey yönetici memurlarının maaşları, karantina dairesinin masrafları, ihtisab müessesesinin masrafları, neferat (askeri) personelin masrafları ve çeşitli masraf kalemlerinin olduğu kayıtlar bulunmaktadır. Bunların birincisi olan üst düzey memurların maaşları tablo 1a.'da gösterilmiştir.

Tablo 1a. Güzelhisar Kazası Üst Düzey Memur Maaşları

Devletlü Müşir ¹ Paşa Hazretleri'nin mâaşı Fî şehri ² Guruş 67500	İzzetlü defterdâr Mehmed Şâkir Efendi Hazretleri'nin mâaşı Fî şehri Guruş 11250	Bâ-sûret-i müstahdem ³ -i ketebe ⁴ mâhiyeleri ⁵ 2000 Halil İbrâhim Efendin 2000 Halil Hilmi Efendi 1500 Kâtib-i tahrirât ⁶ Mehmed Emîn Efendi 1500 Hasan Tahsin Efendi 1000 Ahmed Raşid Efendi 0700 Mehmed Şükrü Efendi <u>0500</u> Nedim Necâti Efendi 9200 <u>1250</u> Tevkif der aliye mâaş-ı İbrahim 7950	Nazır-ı defter -i nüfus ⁷ Hâcı Hüdâverdi Bey Mâaşı Fî şehri Guruş 500	Nüfus mukayyidi ⁸ Hâcı Nuri Efendi Mâhiyesi Fî şehri Guruş 250
---	---	---	--	--

Tablo 1a'da Aydın Sancağı'nın Güzelhisar Kazası'ndaki üst düzey memurların maaşları gösterilmiştir. Buna göre en yüksek maaşı sancak yöneticisi konumundaki müşir 67.500 guruş olarak almıştır. İkinci en yüksek maaşlı yönetici, sancağın mali işlerinden sorumlu olan defterdara, 11.250 guruş olarak ödenmiştir. Nüfus nazırı ise 500 guruşluk bir maaş almıştır. Yine nüfus işleri ile ilgilenen mukayyid 250 guruş maaş almaktaydı.

Osmanlı Devleti mali sistem içerisinde altı asır boyunca muhasebeyi ve muhasebeciyi önemsemiştir. Bunun en iyi kanıtlarını muhasebe belgelerinde bulmak mümkündür. Bu kanıtlardan bir tanesi bu belgede yer almıştır. Şöyle ki, muhasebe görevini üstlenen kişilerin kayıtları kazada (ki bu kaza merkez kaza niteliğindedir) üçüncü sırada yer almıştır. Maaş olarak da yine kazadaki en yüksek maaş alan üçüncü makamdaki kişilerdir. Belgeye göre kazadaki muhasebe işlerini yedi muhasebeci (katip-ketebe) yürütmekteydi. Bunların arasında en düşük maaş alan 500 guruş (ki bu bile nüfus nazırının maaşına denkti) alırken, en yüksek maaş alan ise 2000 guruş idi. Yedi muhasebecinin toplam maaşı 9200 guruş iken, "İbrahim" ismindeki muhasebecinin maaşından 1250 guruş kesildiği (tevkif edildiği) için muhasebecilere toplam 7950 guruşluk bir ödeme yapılmıştır. Aynı kazada karantina dairesinin bulunduğunu Tablo 1b'deki çalışan maaş ve masrafları açıklamaktadır.

Tablo 1b. Güzelhisar Kazası Karantina Memurlarının Maaşları ve Masrafları

Me'mûrîn-i Karantina Mâhiyeleri			
Fî şehri Guruş 0500 Memûrîn-i İbrâhim Ağa 0200 Katib-i İsmâil Ağa <u>1000</u> Hekim Hayvanı 1700	Nıgehban ⁹ Fî şehri Guruş 100 Mustafa <u>100</u> Mehmed 200	Me'mûrîn-i Kordon Fî şehri Guruş 75 Ahmedme'mûr Ellici başı? 75 Mehmed me'mûr (...) <u>60</u> Hüseyin me'mûr ... kızılbaş? 210	Masârif-ı mütea'rifesi Guruş 20 Kordonda revgan-ızeyt ¹⁰ bahâ aded 5 fi 4 08 Kağıd bahâ deste(1.5) fiyat (5) <u>13 (30)</u> Masârifât-ı irsaliyey-yi evrâkân 41 (30)cânib-i deraliye ¹¹
Yekûn ¹² Bâb 30 Guruş 2151			

¹ Müşir: Maraşel, İdari yönden vali.

² Şehir: 30 günlük süre, bir ay.

³ Müstahdem: Hizmette bulunan, istihdam edilen.

⁴ Ketebe: Yazıcı, Katip, Muhasebeci.

⁵ Mahiye: Aylık.

⁶ Katib-i Tahrirat: Resmi yazışma katibi.

⁷ 1831 yılından sonra eyalet ve sancaklarda nüfus işlerine bakmak üzere nüfus nazırlıkları kurulmuştur. Nazırlık müessesinde defter nazırı, mukayyid ve katipler görev yapardı. Defter nazırlıklarının görevleri, şehirlerde ve bağlı yerleşim birimlerinde doğanları ve yeni yerleşenleri kaydetmek, ölüm ya da başka sebeplerden yerleşim biriminden ayrılanları da kayıtlardan düşmekti (Güneş, 2014: 227).

⁸ Mukayyid: kaydeden kişi, katip.

⁹ Nıgehban: Bekçi

¹⁰ Revgan-ı Zeyt: Zeytin yağı.

¹¹ Deraliye: İstanbul.

¹² Yekûn: Toplam

İlk defa sistemli olarak 1855 yılında Çanakkale’de kurulan karantina sistemi (Sarıyıldız, 2001: 464), içinde tutulan yedi çeşit muhasebe defteri bulunmaktadır. Bu defterleri Uyaniker (2014, 22-23), sandık defteri, gelir defteri, masraf defteri,koçanlı maaş defteri, idari merkezinehesap için tutulan defter, mülhakat ile ilgili olan hesap-I cari defter ve hesap-I cari pusulası şeklinde sıralamıştır. Büyük yerleşim yerlerinde ve riskli alanlarda kurulan karantina idarelerinde ortaya çıkan masraflar, ayrı bir defterde tutulurken, küçük yerleşim yerlerindeki karantina uygulamalarında ortaya çıkan masraflar ziyadesiyle genel masraf muhasebesi kayıtlarının içerisinde rastlanmaktadır.Belgenin bu kısmında da bu duruma örnek kayıtlar sözkonusudur.

Defterin karantina masraflarının yer aldığı kısmında karantina uygulamasında görevli memur maaşları ile çeşitli masraflar kayıtlanmıştır.Memurlar içerisinde en yüksek maaşı veteriner 1000 guruş alırken, en düşük maaşı ise, “Hüseyin” ismiyle kayıtlanan memur almaktadır.Diğer yandan karantina dairesinde yapılan masraflar üç kalemden muhasebeleştirilmiştir.Bunların toplamı 41 guruş olarak kaydedildikten sonra defterin bu kısmının altında karantina ile ilgili bütün masrafların bir aylık toplamı 2151 guruş olarak kayıt altına alınmıştır. Defterin devam eden kısmında ihtisab memurlarının masrafları bulunmaktadır.

Tablo 1c. Güzelhisar Kazası İhtisab Memurlarının Masrafları

Fî şehri Guruş 800 Memûrîn-i Mehmed Ağa 200 Katib Hafız İsmâil Efendi 150 Sarraf ¹³ Mihail <u>100</u> Kol memuru ¹⁴ Ali 1250	Me’ mûrîn-i kolciyân Şehir Guruş 80 Hamdullah 80 Mustafa 80 Mahmûd <u>80</u> Ömer 320	Me’ mûrîn-i zindân ¹⁵ Fî şehir Guruş 80 Cemali me’ mûr-ı bâb-ı Tire 80 Mustafa bâb-ı Sobuca 80 Mehmed me’ mûr-ı bâb-ı Nazilli 80 Ahmed me’ mûr-ı bâb-ı Atça <u>50</u> Ali Yamağı? 370	Kantar ve killeciyân ¹⁶ Fî şehir Guruş 70 Mustafa 70 Hüseyin 60 Kileci Hacı Hüseyin <u>60</u> Hafız Ömer 260
Me’ mûrîn-i zikr-i atfî kazâ ve nâhiye Fî şehir 150 Kazâ-yı Köşk ve Köşk deresi Hacı Mustafa		Masarifât Mütferrikası Guruş 60 Kağıt baha Aded 1 (fi 60 kuruş) 70 defter baha Aded 4, (fi 17.5 kuruş) <u>14</u> Mürekkeb Dirhem 100 fi 40 kalem-i çubuk adet 20 144	
Yekûn Guruş 2494			

“Memûrîn İhtisâb Mâhiyeleri” bilgisi ile başlayan kayıtlarda en yüksek memur maaşının 800 guruş ile kayıtlanan ve ihtisab müessesinin başı niteliğindeki kişiye ödenmiştir.Belgeye göre en yüksek ikinci maaşı muhasebeci niteliğindeki katip almaktadır. Katibin maaşı 200 guruş olarak muhasebeleştirilmiştir. Kolciyanlar dört kişi olup bunların maaşları toplam 320 guruştur.Beş zindan memurukayıtlanmış, bunlardan biri 50 guruş dördü ise 80’er guruş maaş almaktadırlar. Belgenin devamında killeci ve kantar görevlileri de dört kişi olarak kayıt altına alınmıştır. Bunlardan ikisi 70 guruş maaş alırken diğer ikisi ise 60 guruş maaş almaktadırlar.

Belgenin devam eden kısmında Köşk ve Köşkderesinin önde gelen memuru olan “Hacı Mustafa” ismindeki kişiye ödenen 150 guruş maaş ile çeşitli masrafların kayıtları

¹³ Sarraf: Değerli maden ve kağıtları alıp satan kişiler

¹⁴ Kol memuru: Güvenlik görevlisi

¹⁵ Zindan: Cezaevi, Suçluların konulduğu yer altı hapisanesi.

¹⁶ Killeciyan: Sıvı şeyleri ölçen kişiler.

gösterilmiştir. “Masarifat Müteferrikasi” bilgi notu ile 1 adet kağıt 60 guruş, tanesi 17,5 guruş olan 4 adet deftere 70 guruş ve 20 adet çubuk kalemli tanesi 100 dirhemden 14 guruşa mürekkebe alınmış ve bunların toplamı 144 guruş olarak kayıtlanmıştır. En sonunda ise 144 guruş olarak ihtisab memurlarının masrafları yekünlenmiştir. Sözkonusu kayıtların bu derece açıklanması muhasebe kavramlarından tam açıklama kavramına örnek teşkil etmektedir. Günümüzden yaklaşık iki asır önce kayıtlanan masrafların detaylı bir şekilde açıklanması tam açıklama kavramının yanı sıra önemlilik kavramını da ilgilendirmektedir.

Belgenin ikinci sayfasının devamında Güzelhisar Kazası'nın askeri personelinin masrafları yer almaktadır.

Tablo 1d. Güzelhisar Kazası Askeri Personelin Masrafları

Süvâriyan ¹⁷				Piyadegan ²¹			
Fî şehir	Neferen ¹⁸	Fi kuruş		Fî şehir	Nefer	fi kuruş	
Guruş				Guruş			
00500	01	Yüzbaşı	minhû ¹⁹	0200	01	Çâvuş	minhû
00300	01	Mülâzım ²⁰	minhû	4800	64	Neferât	75
12450	83	Neferât	150	5000	65		
13250	85						
Yekûn				Yekûn			
Guruş18250				Guruş18250			

Defterde, “Müstehdem neferat mahiyeleri” kaydı ile askeri hizmette bulunan kişilerin masrafları kayıtlanmıştır. Süvari ve piyade olmak üzere iki kısımda kaydedilen askeri personelden en yüksek maaşı yüzbaşı rütbesindeki kişi 500 guruş olarak almaktadır. İkinci ve üçüncü en yüksek, 300 guruş ve 200 guruş maaş alan kişilerdir. Neferat olarak kayıtlanan askerlerden atlı olanlar 83 kişi olup, bunlara 150'şer guruştan toplam 12450 guruş maaş ödenmiştir. Yaya olan 64 askere ise 75'şer guruştan toplam 4800 guruş maaş ödenmiştir. Belgeye göre atlı askeri personelin toplam maaşı 13250, yaya askeri personelin ise 5000 guruş olmak üzere kazadaki askeri personele aylık toplam 18250 guruş olarak yapılan ödeme “yekûn” hanesinde muhasebeleştirilmiştir. Belgenin devamında ise posta hayvanat müdürünün ve sandık emininin maaşları kayıtlanmıştır.

Tablo 1e. Güzelhisar Kazası Posta Müdürü ve Sandık Emini Maaşları

Posta Hayvanâtı Müdürü Ali Ağa mâhiyesi	Sandık emini ²² haymacı mâhiyesi
Fî şehir	Fî şehir
Guruş	Guruş
250	500

Tablo 1e'ye göre posta hayvanat müdürüne 250 guruş ve sandık eminine 500 guruş maaş verilmiştir. Devam eden kısımda çeşitli masraflar kayıtlanmıştır.

¹⁷ Süvariyan: Atlı askerler

¹⁸ Nefer: Asker

¹⁹ Minhû: Ondan, Onun

²⁰ Mülâzım: Teğmen.

²¹ Piyedayan: Yaya askerler.

²² Sandık Emini: Veznedar.

Tablo 1f. Güzelhisar Kazası Çeşitli Masraflar

Guruş 576 İzmir'e iki def'ada gönderilen dokuz yük hazinenin mâ sürücü bargir ²³ ücretleri masârifât-ı vakı'a-yı bendiyesi ve teslimiye me'mûrlarının harcırâhı. Mâ sürücü ücret-i bargir re's (12) sâat (24) Fi guruş(2) 036 Bahâ ²⁴ - yı torba aded (18) Fi guruş (2) 036 Bahâ-yı keçe 18 2 107 Bahâ-yı resen 72 1.50 52.50 Kiselik ²⁵ kir-pâs tob (7.50)7 045 ücret-i bendiyeye? Yük (9) 5 200 Teslimiye me'mûru Yusuf Ağa'ya (100) ve Ahmed Ağa'ya (100) verilen harcırâh 005.50 Kiselerin ücret-i üstadiyesi ²⁶ 1059	Defter-i kalem odasıyla mâl sandığı odasından sarf olunan kırtasiye bahâsı Guruş 220 Bir yüzlü battal deste (11) fiyat (20) 144 İki yüzlü battal 06 24 100 Zarflık 20 05 070 ... 14 05 18 Lâl ²⁷ Hokka 1.5 12 40 Mürekkeb Aded (1) 00 032 Mühür mumu Deste(1) 00 32.50 Mücellid defter bahâ(1) 0 00 005 Battal örtüsü 5 01 088 Defter ve evrâk muhafazâsı için sandık bahâAded (2)Fi Guruş (44) 053Evrâk ve defter vaz'ı için torba aded (30) Figuruş (1) 802.50
Li-Maslahatıhi bâ'zı kazâ ve mahall-i sâ'ireye iğrâm olunan sürücüânın bargir ücretiyle yedlerine i'tâ olunan harcırâh Guruş Bargir-Re's Sâat Fi guruş 96 1 24 2 Mukteziye ²⁸ gidip gelme 10 0 0 0 Merkûme harçlık 32 1 8 2 Tire kazâsına gidip gelme 48 1 12 2 Ödemiş kazâsına gidip Gelme 06 0 00 0 Merkûme harçlık 192 3 44 2	Bâ'zı masârfı müteferrikanin mikdârı Guruş 67,50 Mahbûshâne kandillerine revgan-ı zeytin Kıyye ²⁹ 13.50 Fi guruş 5 180 Bikes ³⁰ mahbûshânesine i'tâ olunan nân ³² bahâ Nefer 20 beher nan 12 para esam 30 117Gurebadan iki nefer müteveffa ³³ ya masârif-ı teçhiz vetekfin 364.50 250 İskân üzere emlak aşârlarına firâr edenlerin iadesine memur Tatar Şahin Ağa'ya harcırâh 614.50
Geçmiş elli sekiz senesi revgan-ı zeyt a'sâr hasılası vaz' olunan küb ve mağaz icârı Küb Aded 9 Vaz' olunan revgan-ı zeyt Kiye beherisine icâr bâb 48 1075 Guruş 107.50 İcâr-ı küb 055İcâr-ı mekkâre ³⁴ bâb (1) 162.50	Posta tatarları ³⁵ nin râkib oldukları hayvât ücretleri Guruş 608Tatar merkûmeye keşid olunan hayvânât Guruş Def'â Re's Sâat Guruş 240 5 3 8 2 Tire tarafına 240 5 3 8 2 Nazilli tarafına 480 Zuhûrât çantalarla keşide olunan keşide olunan hayvan Guruş Def'â Re's Sâat Guruş 64 4 4 8 2 Tire tarafına 64 4 4 8 2 Nazilli tarafına 128
Yekûn Guruş3438.50	
Yekûn Guruş 114534 Bâb 10	

²³ Bargir: Yük taşıyan, Beygir.

²⁴ Baha: Bedel.

²⁵ Kise: Küçük torba.

²⁶ Üstadiye: İşçilik.

²⁷ Lal: Kırmızı renkli mürekkep.

²⁸ Mukteziye: Gerekli olan, icab eden.

²⁹ Kıyye: Ağırlık ölçüsü

³⁰ Bikes: Kimsesiz.

³¹ Bikes: Kimsesiz.

³² Nan: Ekmek.

³³ Müteveffa: Müslüman olmayan, ölmüş kimse.

³⁴ Mekkare: Yük taşıyan hayvanlar.

³⁵ Posta tatarları: Ülkede haberleşmeyi sağlayan kişiler.

Tablo 1f’de Güzelhisar Kazası’nda ortaya çıkan çeşitli masraflar gösterilmektedir. Tablo da harcırah, zarlılık ve keçenin yer aldığı masraf kalemleri belirli bir düzenden bağımsız olarak kayıt altına alınmıştır. En yüksek masraf kalemi, 576 guruş olan İzmir’e giden memurların harcırahi olurken, en düşük masraf kalemi ise 5 guruş ile battal örtüdür. Masraf kalemlerinin kayıtları belgede devam etmektedir.

Tablo 1f.’de diğer kazalar arasında beygirlerle gidip gelenlere ödenen harcırah tutarları ile çeşitli kalemlerde harcanan tutarlar kaydedilmiştir. Osmanlı Devleti’nin muhasebe sisteminin ayrıntılı olarak tutulduğunun iyi bir göstergesi olan harcırah tutarlarında beygirlerin saat ücreti, kaç saat çalıştıkları, kaç adet beygirin görev yaptığı ve bunun karşılığında ne kadar aldıkları muhasebe kayıtlarında yer almıştır. Belgenin devam eden kısmında geçmiş yıllardan aktarılan zeytin yağları da kayıtlanmıştır. Aktarılan zeytin yağları ve çeşitli masraflar karışık şekilde gösterilmiştir. Aydın Sancağı Güzelhisar Kazası’na ait çeşitli masrafların toplamı 3438.50 guruş olarak kayıtlanmıştır. Diğer yandan bütün kazanın masrafları 114.534 guruş olarak muhasebeleştirilmiştir. Belgede ayrıca küçük de olsa toplama işlemi hatası bulunmaktadır. Kazanın bütün masraf toplamları alınırken 0,5 guruş fazla hesaplanmıştır. Bu fazla toplamanın kaynağı çeşitli masraflardadır. Çeşitli masrafların toplamı 3438,5 guruş olduğu halde genel toplama 3439 guruş olarak aktarılmıştır. Defterin devam eden kısmında Köşkderesi Kazası’nın masrafları kayıtlanmıştır.

3.2. Köşkderesi Kazası Masrafları

Tablo 2. Köşkderesi Kazasının Masrafları

Nüfus Müdürü	Müstahdem Neferâtı Mâhiyesi
Hüseyin Efendi mâhiyesi	Piyadegân
Fî şehir	Fî şehir
Guruş	Guruş Neferen
100	0200 1 Çavuş Fî gurusû minhû
Kazâ-yı minhû gurusû 50	1050 14 Neferât 75
Kazâ-yı Köşk gurusû 20	1250 15
Kazâ-yı Dallica gurusû 30	
Yekûn	
Gurusû 1350	

Köşkderesi Kazası’nın masrafları nüfus müdürünün ve askeri personelin maaşlarından oluşmaktadır. Tablo 2’de gösterildiği üzere nüfus müdürü üç yerleşim yerinin sorumluluğuna sahiptir. Köşkderesi, Köşk ve Dallica Kazalarından almış olduğu maaşlar sırasıyla 50 guruş, 20 guruş ve 30 guruş olup, toplam maaşı 100 guruş olarak kayıtlanmıştır. Diğer yandan askeri personel olarak kazada 15 piyade neferi bulunup, bunlardan çavuş olan 200, 14 nefer 75’er gurusû maaş almaktadır. Kazanın askeri personelinin maaşlarının toplamı 1250 gurusû, kazanın toplam genel masrafları da 1350 gurusû olarak muhasebeleştirilmiştir. Belgenin devam eden kısmında Köşk Kazası masrafları kayıtlanmıştır.

3.3. Köşk Kazası Masrafları

Tablo 3. Köşk Kazası Masrafları

Müstahdem Neferât Mâhiyesi	
Süvâri	Piyadegân
Neferen	Neferen
1 Fî gurusû minhû	8 Gurusû 75
Fî şehir	Fî şehir
Gurusû	Gurusû
150	600
Yekûn	
Gurusû 750	

Köşk Kazası'nda sadece askeri personel maaşlarına ait giderler kayıtlanmıştır. Buna göre süvari ve piyade askerlerden oluşan kayıtlardan 1 süvari asker 150 guruş maaş almakta, 8 piyade askeri ise 75'er guruş maaş almaktadır. Kazanın toplam askeri masrafları 750 guruş olarak muhasebeleştirilmiştir. Masraf defterinin devam eden kısmında İnce Kazası masrafları bulunmaktadır.

3.4.İnce Kazası Masrafları

Tablo 4. İnce Kazası Masrafları

Nüfus müdürü Hafız Hüsseyin mâhiyesi	Me'mûrîn ihtisâb Mehmed Ağa mâhiyesi	Müstâhdem neferâtı mâhiyeleri
Fî şehri Guruş 40	Fî şehri Guruş 200	Fî şehri Guruş Neferen Fî guruş 0150 1 Süvâri minhû 1125 15Piyadegân 75 1275 16
Yekûn Guruş1515		

İnce Kazası'nın masrafları, nüfus müdürünün 40 guruşluk maaşı, ihtisab memurunun 200 guruşluk maaşı ve 1 süvarinin 150 guruş, 15 piyadenin de 75'er guruştan toplam 1125 guruşluk maaşları olarak üç grupta kaydedilmiştir. Bütün kazanın masrafları da yekûn kısmına 1515 guruş olarak muhasebeleştirilmiştir. Defterde İnce Kazası masraflarından sonra Sultanönü Kazası masraflarına ait kayıtlar bulunmaktadır.

3.5.Sultanönü Kazası Masrafları

Tablo 5. Sultanönü Kazası Masrafları

Nüfus müdürü Hafız Hasan mâhiyesi	Me'mûrîn ihtisâb Mehmed Ağanın mâhiyesi	Müstâhdem neferâtı mâhiyeleri
Fî şehri Guruş 40	Fî şehri Guruş 150	Fî şehri Guruş Neferen Fî guruş 0150 1 Süvâri minhû 150020 Piyadegân 75 1650 21
Yekûn Guruş1840		

Sultanönü Kazası masrafları da İnce Kazası masrafları gibi üç kısımda kayıtlanmıştır. Birinci kısımda nüfus müdürünün 40 guruş olan maaşı, ikinci kısımda ihtisab memurunun 150 guruşluk maaşı bulunmaktadır. Üçüncü kısım askeri personelin maaş ödemelerine aittir. 1 süvarinin maaşı 150 guruş, 20 piyadenin ise 75'er guruştan toplam 1500 guruşluk maaşları kayıtlanmıştır. Kazanın toplam askeri personeline ödenen maaş, 1650 guruş iken, kazanın bir aylık masrafları ise, 1840 guruş şeklinde muhasebeleştirilmiştir. Belgenin devam eden kısmında Dallica Kazası'nın masrafları yer almaktadır.

3.6.Dallica Kazası Masrafları

Tablo 6. Dallica Kazası Masrafları

Müstâhdem neferât mâhiyeleri		
Fî şehri Guruş	Neferen	Fî guruş minhû
0150	01 Süvâri	
090012	Piyadegân	75
1050	13	

Dallica Kazasında sadece askeri personele ait maaşlar yer almıştır. 1 süvarinin maaşı 150 guruş, 12 piyadenin maaşı 75'er guruştan 900 guruş olarak kayıtlanmıştır. Kazanın toplam masrafı ise, 13 askeri personelin 1050 guruşluk maaş ödemesi olarak muhasebeleştirilmiştir. Belgede kayıtlanan bir sonraki kaza Sobuca Kazası'dır.

3.7.Sobuca Kazası Masrafları

Tablo 7. Sobuca Kazası Masrafları

Nüfus müdürü Velî'üddin efendi mâhiyesi	Me'mûrîn-i ihtisâb	Karantina me'mûru Hasan Ağa mâhiyesi
Fî şehir Guruş 200 Kazâ-yı minhû gurus 150 Kazâ-yı Mazun gurus 50	Guruş 500 Me'mûr Osmân Ağa 100 Katib Abdurrahman Efendi 085 Kolcu Ahmed 080 Diğeri Ali 080 Diğeri Mestan 070 Diğeri Hafız Ahmed <u>060</u> Diğeri Veli 975	Fî şehir Guruş 120
Müstâhdem neferât mâhiyeleri	Masarıfât-ı müteferrikası	
Fî şehir Guruş Neferen Fî gurus 0200 1 Çavuş-ı süvâri minhû 0600 4 Nefer-i süvâri 150 <u>1500</u> 20 Neferât-ı piyadegân 75 2300 25	Guruş 20 İmam evi icârı <u>75</u> redif esliha odaları icârı Fî gurus 25 bâb 3 95	
Yekûn Guruş3690		

Sobuca Kazası masraflarının muhasebe kayıtlarına göre en yüksek tutarlı masraf kalemi, ihtisab memurunun maaşıdır. En düşük masraf kalemi ise, çeşitli masraflar kısmındaki imamın evinin icarına ödenen 20 gurusluk tutardır. Sobuca Kazası'nın diğer masrafları, nüfus müdürünün 200 gurus olan maaşı, ihtisab memurluğunun kalan 6 çalışanına ödenen 775 gurusluk maaş, karantina memuruna ödenen 120 gurus maaş, askeri personele ödenen 2300 gurus olan toplam maaş ve çeşitli masrafların kalan 75 gurusluk masrafıdır. Kazanın toplam masrafı ise yekûn hanesinde 3690 gurus olarak muhasebeleştirilmiş olup belgede kayıtlanan bir sonraki kaza Mazun Kazası'dır.

3.8.Mazun Kazası Masrafları

Tablo 8.Mazun Kazası Masrafları

Müstâhdem neferât mâhiyeleri
Piyadegân Neferen7Fî gurus 75 Fî şehir Guruş 525

Daha önce Sabuca Kazası muhasebe kayıtlarında nüfus memurunun Mazun Kazası için de görevli olduğu kayıtlanmıştı. Bu kısımda kaza ile ilgili sadece askeri personel maaşları gösterilmiştir. 7 piyade askerin 75'er gurus olan maaşlarının toplamı 525 gurus olarak muhasebeleştirilmiştir. Defterin devam eden kısmında Karahayıt nam-ı diğer Dalama Kazasına aittir.

3.9.Dalama (Karahayıt) Kazası Masrafları

Tablo 9.Dalama (Karahayıt) Kazası Masrafları

Nüfus müdürü Osman Efendi mâhiyesi	Me'mûrîn-i ihtisâb	Müstâhdem neferâtı mâhiyeleri
Fî şehir Guruş 65	Fî şehir Guruş 80 Me'mûr Ahmed Ağa 60 Kolcu İbrâhim <u>50</u> Diğeri Hüseyin 190	Fî şehir Guruş Neferen Fî gurus 300 2 Süvâri 150 <u>900</u> 12 Piyadegân 75 1200 14
Yekûn Guruş1455		

Dalama kazasının masraflarının tamamı kazada görev yapan memurlara ödenen maaşlardan oluşmaktadır. Üç kısımda kayıtlanan memur maaşlarının birinci kısmında nüfus müdürüne ödenen 65 guruş, ikinci kısımda ihtisab memurluğundaki üç kişiye ödenen 80, 60, 50 guruşluk ödemelerin muhasebe kayıtları yer almıştır. Üçüncü kısım kayıtları, 14 kişi olan askeri personel maaşlarından oluşmaktadır. Askeri personellerden 2 süvariye 300 guruş ve 12 piyadeye 900 guruş olmak üzere toplam 1200 guruş ödenmiştir. Böylece kazadaki memurların masraflarının toplamı 1455 guruş olarak muhasebeleştirilmiştir. Devam eden kısımda Koçak Nahiye³⁶si masrafları yer almıştır.

3.10. Koçak Nahiyesi Masrafları

Tablo 10. Koçak Nahiyesi Masrafları

Me'mûr-ı ihtisâb Süleymân Ağa mâhiyesi	Müstahdem neferât mâhiyesi
Fî şehri Guruş 50	Piyadagân Neferen (7) Fî şehri Fî guruş (75) Guruş 525
Yekûn Guruş 575	

İhtisab memuru ve askeri personelin maaşlarından oluşan Koçak Nahiyesinin masrafları belgede iki kısımda kayıtlanmıştır. Birinci kısımda ihtisab memurunun maaşı 50 guruş, ikinci kısımda toplam askeri personelin maaşı 525 guruş olarak gösterilmiştir. Askeri personel 4 neferden oluşmakta ve her birinin maaşı 75 guruştur. Nahiye'nin toplam masrafı 575 guruş olarak muhasebeleştirilmiştir. Belgede kayıtlı bir sonraki yerleşim birimi Çakıllı Nahiyesinin masraflarıdır.

3.11. Çakıllı Nahiyesi Masrafları

Tablo 11. Çakıllı Nahiyesi Masrafları

Krantina me'mûru Rızâ Efendi mâhiyesi	Müstahdem Neferâtı mâhiyesi
Fî şehri Guruş 300	Süvârî Neferen (1) Fî şehri Fî guruş (minhû) Guruş 150
Yekûn Guruş 450	

Çakıllı nahiyesinin masrafları 300 guruş olan karantina memurunun maaşı ile askeri personelin toplam 150 guruş olan maaşından oluşmaktadır. Sadece iki memur maaşından oluşan nahiye masraflarının toplamı, 450 guruş olarak muhasebeleştirilmiştir. Belgenin devamında Karapınar Nahiyesinin masrafları kayıtlanmıştır.

3.12. Karapınar Nahiyesi Masrafları

Tablo 12. Karapınar Nahiyesi Masrafları

Müstahdem Neferâtı mâhiyesi	
Süvârî Neferen (1) Fî şehri Fî guruş (minhû) Guruş 150	Piyadagân Neferen (10) Fî şehri Fî guruş (75) Guruş 750
Yekûn Guruş 900	

³⁶Nahiye: Bucak, ilçe ile köy arası yerleşim yeri.

Karapınar Nahiyesi'nin masrafları sadece 11 neferin maaşından oluşmaktadır. Askerlerden biri süvari olup maaşı 150 guruş olarak kayıtlanmış iken geriye kalanlar piyade olup, herbirinin maaşı 75 guruştan toplam 750 guruş olmuştur. Nahiyenin toplam masrafı ise yekün hanesinde 900 guruş olarak muhasebeleştirilmiştir. Bir sonraki kısımda Ayasuluğ Kazası'nın masrafları yer almaktadır.

3.13. Ayasuluğ Kazası Masrafları

Tablo 13. Ayasuluğ Kazası Masrafları

Müstahdem Neferât mâhiyesi		
Fî şehir		
Guruş	Neferât	Fî Guruş
0450	3 Süvâri	150
0900	12 Piyadegân	75
1350	15	

Ayasuluğ Kazası'nın toplam masrafı 12 askerin 1350 guruş olan maaşlarıdır. Askerlerden, üçü süvari olup 150'şer guruştan 450 guruş maaş almışlardır. Geriye kalan 12 piyade askerin ise maaşları 75 guruş olup toplam 900 guruş olarak kayıt altına alınmıştır. Belgenin devamında bölgenin en büyük yerleşim birimlerinden olan Tire Kazası masrafları yer almaktadır.

3.14. Tire Kazası Masrafları

Tablo 14. Tire Kazası Masrafları

Nüfus me'mûru	Me'mûrîn-i ihtisâb	Poata hayvanâtı	Müstahdem Neferâtı mâhiyesi
Mehmed Efendi mâhiyesi	Fî şehir	müdürü Yusuf Ağa mâhiyesi	Fî şehir
Fî şehir	Guruş	Fî şehir	Guruş Neferîn Fî guruş
Guruş	500 Me'mûru Tayfur Ağa	Guruş	0300 1 Mülâzım-ı süvâri 000
150	300 Kâtib Ahmed Efendi	200	0200 1 Çavuş-ı süvâri 000
	100 Kolcu Mustafa		2850 19 Neferât-ı süvâri 150
	100 Hacı Mehmed		<u>457561</u> Neferât-ı piyadegân 075
	100 Diğeri Aşık		7925 82
	100 Diğeri Süleymân		
	100 Diğeri Hasan		
	<u>100</u> Diğeri Yahudi		
	1400		
Masarîfât-ı müteferrikası			
Bâzı mahall icarı	Ücret-i bargir		
Guruş	Fî şehir		
25.50 Fahişeler mahbûsu için imâm? evi icârı	Guruş		
<u>18</u> İhtisâb ikâmesi olan mahal icârı	334 Posta tatarlarının râkib oldukları bargir ücreti*		
43	<u>090</u> Bâ tahrîrât-ı müşîri gelen giden sürücülerhayvânât ücreti Bayındır cânibine mürûr424	Fî guruş Bargir Sa'ât Fî guruş	
		90 15 3 2	
	*Guruş Def'â Bargir Sa'âtFî guruş		
	240 5 3 8 2 Aydın'a		
	032 2 2 8 2 Aydın'a		
	<u>06243 42</u> Bayındır'a		
	334 00 0 0		
Masarîfât-ı kırtasiye	Masârîfât-ı Mahbûshâne		
Guruş	Guruş		
30 Battal ³⁷	56 Bahâ-yı nân ³⁸ aded (28) Fiyat (8)		
18 Zarflık	07.50 Bahâ-yı revgan-ı zeyt kıyye (1.5) Fî guruş 5		
<u>07.50</u> Mühür mumu bahâ (6) 10 1	<u>11.50</u> Zincir ta'miri		
55.5	75		
Yekün			
Guruş597.5			
Yekün			
Guruş10272.50			

³⁷ Battal: İşi bitmiş resmi belgelerin konduğu torbalar.

³⁸ Nan: Ekmek.

Tire Kazası Osmanlı Devleti'nin idari taksimatında her zaman önemli bir yere sahipti. Bazen kaza bazen sancak konumunda olan Tire Kazası'nın devlet içerisindeki önemi muhasebe kayıtlarından da anlaşılmaktadır. Kazanın masraf muhasebesi kayıtları genel olarak iki ana sınıflama ile kaydedilmiştir. Bunlardan birincisi kazada yer alan memur maaşları, ikincisi ise kazanın çeşitli idari birimlerinin masraflarıdır. Birinci kısım dört alt kısımda kayıtlanmıştır. Kayıtlardan birincisi nüfus memurunun 150 guruşluk maaşı, ikincisinde 8 çalışanı ile ihtisab memurluğunun toplam 1400 guruşluk maaşları, üçüncü alt kısımda posta hayvanlarının müdürü olan çalışana ödenen 200 guruşluk maaş ve son olarak toplam 7925 guruş olan askeri personele ödenen maaşlardır. Dördüncü gruptaki asker sayısı 82 olup, bunların içerisinde en yüksek maaşı günümüz teğmen karşılığı olan süvari mülazımının 300 guruşluk maaşı yer almaktadır. Askeri personel içerisinde en düşük maaşlı olanlar 61 nefer olan piyadelerin 75 guruşluk maaşlarıdır. Bunların maaş toplamı 4575 guruş olarak kayıtlanmıştır. Diğer askeri personellerden, 1 süvari çavuş 200 guruş, 19 süvari nefer ise 150'şer guruş olarak aldıkları toplam 2850 guruş kayıt altına alınmıştır.

Defterin Tire Kazası masraflarının kayıtlandığı ikinci kısımda çeşitli kiralar, beygir ücretleri, kırtasiye masrafları ve mahpushane masrafları bulunmaktadır. Bu kısmın ilk kaydı olan kira masrafları 25.50 guruş ile fahişe hapishanesine ve 18 guruş ihtisab ikamesi olan bina için harcanmış olup bunların toplamı 43 guruş olarak muhasebeleştirilmiştir. İkinci kısımda yer alan beygirlerin ücretlerinde 334 guruş posta arabasına ve 90 guruş da posta arabacısı olan kişilere harcanmıştır. Bu iki harcamanın toplamı 424 guruş olarak muhasebeleştirilmiştir. Ayrıca posta tatarlarının ayrıntılı çizelgesi de kayıtlanmıştır. "Masarıfat-ı mütefarrikası" başlıklı kısmın üçüncü alt kısmında battala 30 guruş, mühür mumuna da 7.50 guruş olmak üzere toplam 55.50 guruş ödeme yapılmıştır. Belgenin kaza ile ilgili olan son kısmında ise mahpushane için yapılan masraflar kayıtlanmıştır. Mahpushanede, nan için 56 guruş, zeytin yağı için 7.50 guruş ve zincir tamiri için ödenen 11.50 guruşun toplamı 75 guruş olmuştur. Böylece çeşitli masrafların toplamı, 597.50 guruş ve bütün kazanın toplamı da 10272.50 guruş olarak muhasebeleştirilmiştir. Belgenin devamında Bayındır Kazası masrafları bulunmaktadır.

3.15. Bayındır Kazası Masrafları

Tablo 15. Bayındır Kazası Masrafları

Nüfus müdürü Mehmed Efendi mâhiyesi Fî şehri Guruş 300	Me'mûrîn-i ihtisâb Guruş 400 Me'mûr Nazîf Ağa 300 Katib Mehmed Efendi 075 Kolcu Ahmed 075 Ve diğeri Mustafa 075 Diğeri Hazelmîd? 075 Diğeri Yohan? 1000	Posta bargirleri müdürü Ahmed Ağa'nın mâhiyesi Fî şehri Guruş 200	Müstâhdem neferât mâhiyeleri Fî şehri Neferen Guruş 0300 1 mülâzım sîvârî minhû 3600 24 neferât- 1 sîvârî 150 2850 38 neferât-1 Piyadegân 75 6750 63
Masârîfât-ı Mûtea'rîfe			
İzmir ve Tire'ye giden posta tatarlarının rakib oldukları bargir ücreti Guruş Def'a BargirSâatFi guruş 3605 3 12 2 İzmir'e 0724 3 03 2 Tire'ye 432		Masârîfât-ı kırtasiyenin mikdârı Guruş 42 Bahâ-yı kâğıd deste (7) Fi guruş (6) 20 Mürekkeb Hokka (200) minhû 02 Bahâ-yı rîk 64	
Masârîfât-ı mahbûshâne Guruş 30 Kandiller için revgan-ı zeytin Kıyye (6) Fi guruş 5 48 Bahâ-yı nân-i aziz aded (192) bâb (10) 78		İhtisâb-ı mahallinin iki aylık icârı Guruş 25 Mayıs 25 şehir-i minhû 50	
Yekûn Guruş624			
Yekûn Guruş8874			

Bayındır Kazası masrafları, memur maaşları ve çeşitli masraflardan oluşmaktadır. Memurlardan nüfus müdürü 300 guruş, altı kişi olan ihtisab memurlarının toplam maaşları 1000 guruş ve posta beygirlerinin müdürü de 200 guruş almaktadır. Askeri personel olarak 63 kişinin maaş aldığı kazada en yüksek maaşı teğmen rütbesi ile süvari mülazımı 300 guruş, en düşük maaş ise piyade askerlerinin 75 guruş olan maaşıdır. Askeri personelin 6750 guruş olan toplam maaşları içerisinde 24 süvari askeri 150'şer guruş maaş almaktadırlar.

Bayındır Kazasının çeşitli masrafları, 432 guruş olan posta beygirlerinin ücreti, 64 guruş kırtasiye masrafı, 78 guruş mahbushane masrafı ve ihtisab mahallinin iki aylık kirası olan 50 guruştan oluşmaktadır. Kazanın çeşitli masraflarının toplamı 624 guruş olarak, kazanın bütün toplamı ise 8874 guruş olarak muhasebeleştirilmiştir. Belgede kayıtlanan bir sonraki kaza ise Birgi Kazası'dır.

3.16. Birgi Kazası Masrafları

Tablo 16. Birgi Kazası

Nüfus Müdürü Mehmed Selim Efendi mâhiyesi Fî şehri Guruş 280*	Me'mûrîn-i İhtisâb Fî şehri Guruş 400 Me'mûr Mehmed Ağa 200 Katib Hasan Efendi 080 Kolcu Abdurrahman 080 Diğeri Hasan 080 Diğeri Hâfız 840	Müstâhdem neferâtı mâhiyeleri Fî şehri Guruş Neferen 0200 01 Çavuş süvâri minhû 1350 09 Neferât- ı süvâri 150 270036 Neferât-ı piyadegân075 4250 46	Masârîfât-ı müte'arife Guruş 18 İhtisab-ı mahalli icârı 100 İzmir giden akçelik bargir ücreti Re's 2 Guruş50 010 Akçe-yi mezbûr için torba aded 2 guruş 5 004 Bahâ-yı rişte Aded 4Guruş 1 030 Mahbûshâneye revgan-ı zeytin kıyye 6 Fî guruş 5 062 Bî kes mâhbusâna verilen nân aded 248 Fiyât 10 224
Yekûn Guruş 5594			

Birgi Kazası'nın masrafları nüfus 280 guruşluk maaşı ile kayıtlanmıştır. Birgi Kazası'nda kayıtlı olan nüfus müdürü Mehmed Selim Efendi, bu maaşın 100 guruşunu Birgi Kazası için, 60 guruşunu Keles Kazası için ve 120 guruşunu da Ödemiş Kazası için almaktadır. Birgi Kazası'nın ihtisab memurlarının maaşlarının toplamı 840 guruş, askeri personelin maaşlarının toplamı, 4250 guruştur. Kazadaki toplam askeri personel sayısı 46 nefer olup, bunun 1'i çavuş, 9'u süvari askeri, 36'sı ise piyade askeridir. Askerlerin maaşları sırası ile 200, 150 ve 75'er guruştur. Kazanın son masraf kısmı herkesin bildiği masraflar olarak, kayıtlanan 224 guruşluk çeşitli harcamalardır. Kazanın toplam masrafı, 5594 guruş olarak muhasebeleştirilmiştir. Belgenin devam eden kısmında Ödemiş Kazası masrafları yer almaktadır.

3.17. Ödemiş Kazası Masrafları

Tablo 17. Ödemiş Kazası Masrafları

Me'mûrîn -i ihtisâb Guruş 600 Me'mûr İsmâil Ağa 150 Kâtib Tâhir Efendi 120 Sarraf Tenayil Zimmî 200 İbrâhim me'mûr-ı karye-i Bademiyi 175 İsmâil memur-ı karye-i Adalı 120 Kolcu Süleymân 080 Diğeri Ahmed 080 Diğeri Mehmed 080 Ve Ali 080 Diğeri Süleymân 050 Diğeri Mehmed 1735	Müstâhdem neferâtı mâhiyeleri Fî şehri Guruş Neferât 0200 01 Çavuş süvâri 1350 09 Neferât- ı süvâri 2625 35 Neferât-ı Piyadegân 4175 45	Masârîfât-ı müte'arife Guruş 40 İhtisab-ı mahalli icârı 250 İzmir giden akçeni bargir ücreti e's 5Guruş 50 105 Akçe-yi mezkûr için torba Aded 4 Guruş 32 20 Band için rişt bahâ Aded 10 Guruş 2 030 Akçe-i mezkûr teslimiyeye me'mûr Hüseyin'e verilen harcırâh 355
Yekûn Guruş 6265		

Ödemiş Kazası'nın masrafları üç kısımda kayıtlanmıştır. Kayıtların birinci kısmında 1735 guruş olan ihtisab memurluğunun maaşları, ikincisinde 4175 guruş olan askeri personel maaşları ve üçüncü kısmında ise 335 guruş olan çeşitli masraflar kayıtlanmıştır. İhtisab memurluğunda en yüksek maaş 600 guruş, en düşük maaş 50guruştur. Belgeye göre kazada görev yapan asker sayısı 45'dir. Bunun 1 'i çavuş, maaşı 200 guruş, 9'u süvari nefer olup toplam maaşları 1350 guruş ve 35'i piyade neferi olup, toplam maaşları 2625 guruş olarak kayıtlanmıştır. Belgede çeşitli masraflar kısmında kira, beygir ücreti, harcırah gibi masraf kalemleribulunmaktadır. Kazanın toplam masrafları ise 6265 guruş olarak muhasebeleştirilmiştir. Defterde kayıtlanan bir sonraki kaza Keles Kazası'dır.

3.18. Keles Kazası Masrafları

Tablo 18. Keles Kazası Masrafları

Müstâhdem neferâtı mâhiyeleri			Bahâ-yı zarflık kâğıd deste 4
Fî şehir	Neferât	Fî guruş	Fî guruş
Guruş	5 Süvâri	150	5
750			Guruş
<u>112515</u>	Piyâdegân 75		20
1875	20		
Yekûn			
Guruş1895			

Keles Kazası'nda masraf kaydı olarak sadece askeri personel ve toplam 20 guruş olan bir kalem masraf gösterilmiştir. Askeri personelin sayısı 20 olup, bunların 5'i süvari asker, 15'i ise piyade askerdir. Süvari askerler 150 guruş alırken, piyade askerler 75 guruş almaktadırlar. Kazanın toplam askeri harcaması 1875 guruş, bütün masraflarının toplamı ise 1895 guruş olarak muhasebeleştirilmiştir. Devam eden kısımda Alaşehir Kazası'nın maaşları kayıtlanmıştır.

3.19. Alaşehir Kazası Masrafları

Tablo 19. Alaşehir Kazası Masrafları

Nüfus müdürü	Me'mûrîn-i İhtisâb	Müstâhdem neferât mâhiyeleri	Masârîfât-ı müte'arife
Mehmed Efendi	Guruş	Fî şehir	Aydın'a giden üç yük hazinenin masârîfı
mâhiyesi	300 Me'mûr Mustafa Ağa	Guruş Neferât Fî guruş	Guruş
Fî şehir	100 Kâtib Latîf Efendi	0300 01 Mülâzım süvâri 000	150 Ücret-i bargir Re's 3 Sâat 25 Fî guruş 2
Guruş	080 Kolcu Mustafa	2400 16 Neferât-ı süvâri 150	024 Bahâ-yı torba Re's 6 fiyat 4
75	080 Ve Ahmed	0200 01 Çavuş-ı Piyâdegân 200	028 Bahâ-yı rişt Aded 14 2
	080 Ve diğer Mustafa	<u>270036</u> Neferât-ı Piyâdegân 75	031.50 Bahâ kiselik kir- pâs tob 3.50 Fî guruş 9
	<u>080</u> Ve Halil	5600 54	002 Bahâ-yı Kınab
	720		<u>010</u> Teslîmiyye me'mûr Ahmed'e harcırah
			245.50
		Yekûn	
		Guruş6640.50	

Alaşehir Kazası masrafları nüfus müdürüne ödenen 75 guruş ile başlamaktadır. Belgenin devamında ihtisab memurluğunun maaşları olan toplam 720 guruş kayıtlanmıştır. İhtisab memurları içerisinde en yüksek maaş 300 guruş olarak ödenmişken, en düşük maaş ise 80 guruş olarak ödenmiştir. Kazadaki askeri personelin sayısı 54 nefer olup, bunlara 5600 akçe toplam maaş ödemesi yapılmıştır. Askerlerden teğmene 300 guruş, süvarilere 150'şer guruş, piyade çavuşuna 200 guruş ve piyade askerlerine 75'er guruş maaş ödemesi yapılmıştır. Alaşehir Kazası'nın son kısmında Aydın merkeze giden hazinelerin masrafı başlığı ile toplam 245.50 akçe kayıt altına alınmıştır. Kazanın toplam masrafı, 6640.50 guruş olarak muhasebeleştirilmiştir. Bir sonraki kaza İnegöl Kazası'dır.

3.20. İnegöl Kazası Masrafları

Tablo 20.İnegöl (Aydın) Kazası Masrafları

Nüfus müdürü İbrâhim Efendi mâhiyesi Fî şehir Guruş 60	İhtisab me'mûru Mustafa Ağa mâhiyesi Fî şehir Guruş 100	Müstâhdem neferât mâhiyeleri Fî şehir Guruş Neferen Fî guruş 0750 5 Süvâriyân 150 <u>127017</u> Piyadegân 075 2025 22	Masârîfât-ı müte'arife Aydın'a irsâl olunan akçenin masârîfi Guruş 180 Ücret-i bargir Re's 3 saat 30Fî guruş 2 012 Bahâ-yı torba Re's 4 âat 00 3 13 Kiselik kirpâs top 2 6.50 <u>10</u> Bahâ-rişte Aded 5 2 215	Bahâ-yı kâğıdMasârîfât-ı mahbûshâne Guruş 25 Bahâ-yı kâğıd Deste 5 Fîguruş 5 <u>22.50</u> Mahbûshâne yerevgan kıyye 5 Fî guruş 4.50 47.50
Yekûn Guruş2447.50				

İnegöl kazası masrafları, beş kısımda kayıtlanmıştır. Bunlar; nüfus müdürüne yapılan 60 guruş maaş ödemesi, ihtisab memuruna yapılan 100 guruş ve askeri personele yapılan toplam 2025 guruş olarak kayıtlanan memur maaşları ile ilgilidir. Aydın Sancağı'na gönderilen yük için yapılan masraf ile mahbushanenin 47.50 guruşluk maaşları ise diğer iki kısımda kayıtlanan masraflardır. Kayıtlara göre kazadaki askeri personel sayısı 22'dir. Bunların 5'i 150 guruş maaş alan süvariler, 17'si 75 guruş maaş alan piyade neferidir. Kazanın memur ve çeşitli masraflarının toplamı 2447.50 guruş olarak muhasebeleştirilmiştir. Belgenin devam eden kısmında Nazilli Kazası'nın masrafları gösterilmiştir.

3.21. Nazilli Kazası Masrafları

Tablo 21.Nazilli Kazası Masrafları

Nüfus müdürü Süleymân Efendi mâhiyesi Fî şehir Guruş 50	Me'mûr-in-i ihtisab Guruş Hüseyin 600 Me'mûr Hüseyin Ağa 150 Katib Ahmed Efendi 100 Kolcu Abdullah 100 ve Ahmed 100 Ve Veli <u>100</u> Ve Hüseyin 1150	Müstâhdem neferât mâhiyeleri Fî şehir Guruş Neferen Fî guruş 0300 1 Mülâzım-ı süvâri 000 1500 10 Neferât-ı süvâri 150 <u>2250 30</u> Neferât-ı piyadegân 075 4050 41	Masârîfât-ı müte'arife Posta tatarlarının râkib oldukları hayvanât ücretleri Guruş Re's Sâ'at Fiyât Def'â 192 3 8 2 4 Aydıntarafı <u>072 3 3 2 4</u> Kuyucak tarafına 264 0 0 0 0	Posta hayvâvâtı müdürü Mehmed Ağa mâhiyesi Fî şehir Guruş 100
Yekûn Guruş5614				

Nazilli kazası masrafları nüfus müdürüne ödenen 50 guruş ile başlamaktadır. Kazada altı kişiden oluşan ihtisab memurluğunun maaşlarının toplamı 1150 guruş olarak kayıt altına alınmıştır. Kazanın askeri personeli olan 41 kişiye 4050 guruş maaş ödemesi yapılmıştır. Bunların içerisinde 1 teğmen 300 guruş maaş alırken, süvari ve piyade askerlerin maaşları diğer kazalarda olduğu şekliyle kayıtlanmıştır. Kazanın diğer masrafları posta işleri kaynaklı masraflardır. Posta hayvanat müdürüne 100 guruş maaş ödenirken, postatatarlarına ise 264 guruş masraf yapılmıştır. Nazilli kazasının yekün hanesine bütün bu maaş ve diğer masrafların toplamı olarak 5614 guruş muhasebeleştirilmiştir. Belgenin devamında Kuyucak Kazası masrafları bulunmaktadır.

3.22. Kuyucak Kazası Masrafları

Tablo 22.Kuyucak Kazası Masrafları

Nüfus müdürü Hüseyin Efendi mâhiyesi Fî şehir Guruş 50	İhtisab me'mûru Bekir Ağa mâhiyesi Fî şehir Guruş 100	Müstâhdem neferât mâhiyeleri Fî şehir Guruş Neferât Fî Guruş 0200 01 Çavuş-ı süvâri200 1050 07 Neferât-ı süvâri 150 <u>1500 20</u> Neferât-ı piyadegân 075 2750 28	Posta tatarlarının râkib oldukları ücret-i bargir Guruş Def'â Re's Sâat Fî guruş 192 4 3 8 2 Sarayköyüne <u>072</u> 4 3 3 2 Nazilli'ye 264	Hayvâvâtı mezkûre müdürü Ahmed Ağa mâhiyesi Fî şehir Guruş 100
Yekûn Guruş3264				

Kuyucak Kazası'nın nüfus müdürünün maaşı, 50 guruş, ihtisab memurunun maaşı 100 guruş ve askeri personele ödenen maaş toplamı 2750 guruştur. Askeri personel sayısı 28 kişiden oluşmakta olup, 1'i süvari çavuşu, 7'si süvari ve 20'si piyade neferidir. Askerlerin maaşları sırasıyla 200, 150 ve 75 guruştur. Diğer kaza masrafları posta müdürünün 100 guruş ve posta tatarlarının 264 guruşluk ödemeleridir. Böylelikle kazanın toplam masrafı 3264 guruş olarak belgede muhasebeleştirilmiştir. Masraf defterinde Kuyucak Kazası'ndan sonra Aydın Yenişehir Kazası'nın masrafları kayıt altına alınmıştır.

3.23. Karacasu (Aydın Yenişehir) Kazası Masrafları

Tablo 23. Karacasu (Aydın Yenişehir) Kazası Masrafları

Nüfus müdürü Ahmed Tâhir Efendi Fî şehir Guruş 150	Me'mûr-in-i İhtisâb Guruş 400 Me'mûr Hüseyin Ağa 100 Kâtib Mehmed Efendi 050 Kolcu Hasan 050 Ve Mustafa 600	Müstâhdem neferât mâhiyeleri Fî şehir Guruş 0200 1200 <u>1500</u> 12 2675	Neferât 1 Çavuş-ı süvârî 8 Nefer-i süvârî Neferât-ı piyadegân 075 26	Fî Guruş 000 150 075
Yekûn Guruş3425				

Yenişehir Kazası'nın masraflarının tamamı memur maaşlarından oluşmaktadır. Belgede kayıtlı olduğu üzere nüfus müdürünün maaşı 150 guruş, 4 kişi olan ihtisab memurlarının maaşları toplamı 600 guruş ve 26 nefer olan askeri personelin maaş toplamı 2675 guruştur. Kazada en yüksek maaşı 400 guruş ile ihtisab memuru alırken en düşük maaşı ise yine ihtisab memurluğunda görevli 2 memur almıştır. Kazanın bütün memur maaşlarının toplamı 3425 guruş olarak muhasebeleştirilmiştir. Devam eden kısımda Balyanbolu Kazası masraflarının kayıtları bulunmaktadır.

3.24. Balyanbolu Kazası Masrafları

Tablo 24. Kazâ-yı Balyanbolu Masrafları

Nüfus müdürü İbrâhim Efendi Fî şehir Guruş 50	Müstâhdem neferât mâhiyeleri Fî şehir Guruş Neferen Fî Guruş 200 1 Çavuş-ı süvârî 200 300 2 Neferât-ı süvârî 150 <u>1275</u> 17 Neferât-ı piyadegân 075 1775 20	Masârîfât-ı Mütferrikasi Guruş 35 Bahâ-yı kâğıd Deste (7) Fî gurus (5) <u>15</u> Mürekkep şişe Aded (1) 50 <u>25</u> Vergi için defter Aded (2) Fî Guruş (12) 75
Yekûn Guruş1900		

Balyanbolu Kazası'nda ihtisab memurluğu bulunmamaktadır. Ancak nüfus memuru ve askeri personel bu kazada da maaş alan çalışanlardır. Nüfus müdürünün maaşı 50 guruş, 20 nefer olan askeri personelin maaşı ise toplam 1775 guruştur. Askeri personelden 1 çavuş 200 guruş, 2 süvari neferi 300 guruş, 17 piyade neferi de toplam 1275 guruş maaş almıştır. Kazadaki diğer masraflar, kağıt, mürekkep ve defter bedellerinden oluşmakta ve bunların toplamı 75 guruş olarak kayıtlanmıştır. Kazanın toplam masrafı belgede 1900 guruş olarak muhasebeleştirilmiştir. Belgenin bir sonraki kazası, Bozdoğan Kazası'dır.

3.25. Bozdoğan Kazası Masrafları

Tablo 25.Bozdoğan Kazası Masrafları

Nüfus müdürü Hasan Efendi mâhiyesi Fî şehir Guruş 75	Me'mûrîn-i ihtisâb Guruş 125 Me'mûr kâtib Ömer Efendi 050 Kolcu Ahmed 175	Müstâhdem neferât mâhiyeleri Fî şehir Guruş Neferen Fî guruş 1500 10 Sûvârî 150 1350 18 Piyadegân 075 2850 28	Masârifât-ı Mütteferrikasi Guruş 72 Aydın'a irsal olunan akçenin bargir ücreti Re's (3) Sa'ât 12 Fiyat (2) 16 Bahâ-yı torba Aded (4) Fî guruş 4 20 Mahbûshâne için revgân-ı zeytin Kıyye (5) Fî (4) 16 Bî kes mahbûsâna verilen nân bahâsı 124
Yekûn Guruş3224			

Bozdoğan Kazası'nın masraflarının kaydı, 75 guruş maaş alan nüfus müdürü ile başlamaktadır. Devam eden kayıtlarda ihtisab memurluğunda görevli iki memurun 175 guruşluk maaşları yer almaktadır. Belgenin kaza ile ilgili üçüncü kısmında, 28 nefer olan 2850 guruşluk askeri personelin maaşı kayıt altına alınmıştır. Kazanın çeşitli masraflarının toplamı ise, 124 guruş olarak gösterilmiştir. Kazanın masraflarının toplamı 3224 guruş olarak muhasebeleştirilmiştir. Devam eden kısımda Kiran Nahiyesi'nin maaşları bulunmaktadır.

3.26. Kiran Nahiyesi Masrafları

Tablo26.Kiran Nahiyesi Maaşları

Müstâhdem neferâtı mâhiyeleri			
Fî şehir			
Guruş	Neferât	Fî Guruş	
150	1 Sûvârî	minû	
150.2	Piyadegân	75	
300	3		

Kiran Nahiyesi'nin masrafı olarak sadece üç nefer olan askeri personelin maaşı kayıtlanmıştır. Bu askerlerden biri süvari, maaşı 150 guruş, ikisi piyade olup maaşları 75'er guruştan toplam 150 guruştur. Nahiyenin toplam masrafı da 300 guruş olarak muhasebeleştirilmiştir. Kiran Nahiyesi Aydın Sancağı içerisindeki yerleşim birimlerinden en az masraflı olan nahiyedir. Belgenin bir sonraki kazası Arpacı Kazası'dır.

3.27. Arpacı Kazası Masrafları

Tablo 27.Arpacı Kazası Masrafları

Nüfus müdürü Süleyman Efendi mâhiyesi Fî şehir Guruş 50	Me'mûrîn-i htisâb Guruş 100 Me'mûr Ali Ağa 050 Kolcu Hüseyin 150	Müstâhdem neferât mâhiyeleri Fî şehir Guruş Neferen Fî Guruş 0750 5 Sûvârî 150 1125 15 Piyadegâ 75 1875 20	Masârifât-ı Vâkı'ası Guruş 12 İmam evi icânı 24 Mahbûshâneye verilen revgan kıyye 6 Fî guruş 4 30 Bahâ-yı kâğıd Deste (5) Fî guruş (6) 40 Aydın'a giden akçenin bargir ücreti Re's (2) Sa'ât (10) fi (2) 106
Yekûn Guruş2181			

Arpacı Kazası muhasebe kayıtları, memur maaşları ve çeşitli masraflardan oluşmaktadır. Memur maaşları, nüfus memurunun 50 guruş, ihtisab memuru olan iki kişinin 150 guruş maaşlarından ve 20 nefer askeri personelin toplam 1875 guruş olan maaşından oluşmaktadır. Çeşitli masraflar, imam evi kirası, mahbushane revganı, kâğıd bedeli ve beygir ücretinden oluşmakta olup toplam 106 akçedir. Kazanın hem memur maaşları hem de çeşitli giderlerinin toplamı 2181 guruş olarak muhasebeleştirilmiştir. Devam eden kısımda Aydın Yenipazarı Kazası kayıtlanmıştır.

3.28. Aydın Yenipazarı Kazası Masrafları

Tablo 28.Aydın Yenipazar-ı Kazası Masrafları

Nüfus müdürü Ahmed Hürşid Efendi mâhiyesi Fî şehir Guruş 20	Me'mûrîn-i İhtisâb Fî şehir Guruş 150 Me'mûr Sâlih Ağa 050 Kolcu Süleymân 200	Müstâhdem neferâtı mâhiyeleri Fî şehir Guruş Neferen Fî Guruş 0750 05 Sûvârî 150 <u>0900 12</u> piyâdegân 075 1650 17	Masârîfât-ı Mütferrikasi Guruş 160 Sekiz bâb â'sâr anbarlarının kiremid akdarması Nefer (5) Fî guruş (8) Eyyam (4) 075 Kiremid altına tahta aded (200) fiyat (15) 025 Mîsmar Kıyye (5) (05) 050 Zahire anbarların kilid bahâ aded (10) fî guruş (5) 160 Â'sâr istahsâli için mübâyaa olunan ayâr çift (8) Fî guruş (20) 031.50 Ayâr-ı mezkûrenin demir-i kende masârîfâtı 030 Bahâ-yı kâgîd deste (5) fî guruş (6) <u>020</u> Mahbûshâneye mübayaa olunan revgan-ı zeytin Kıyye (4) Fiyat (5) 551.50
Yekûn Guruş2421.50			

Aydın Yenipazarı Kazası'nın kayıtları nüfus memurunun 20 guruş olan maaşı ile başlamaktadır. Devam eden kısımda, toplam 200 guruş olan iki ihtisab memurunun maaşı ve 17 neferin toplam 1650 guruş olan maaşı kayıtlanmıştır. Kazaya ait son kayıt "masarifât-ı mütferrikasi" başlığı ile kaydedilen 551.50 guruşluk harcamalardır. Kazanın toplam masrafları 241.50 guruş olarak muhasebeleştirilmiştir. Defterin devam eden kısmında Amasya Kazası'nın masraf kayıtları bulunmaktadır

3.29. Amasya Kazası Masrafları

Tablo 29.Amasya Kazası Masrafları

Nüfus Müdürü Ali Efendi mâhiyesi Fî şehir Guruş 40	Me'mûr-ı ihtisâb Mehmed Ağa mâhiyesi Fî şehir Guruş 25	Müstâhdem neferâtı mâhiyeleri Fî şehir Guruş Neferen Fî guruş 450 6 Piyâdegân Fî 75
Yekûn Guruş515		

Amasya Kazası'nın masraflarının tamamı memur maaşlarından oluşmaktadır. Sekiz kişi olan toplam kaza memurunun biri nüfus müdürü, diğeri ihtisab memuru ve kalanları da askeri personeldir. Bahsedilen memurların maaşları sırasıyla 40, 25 ve altı askerin toplam maaşı 450 guruştur. Kazanın toplam masrafı belgede 515 guruş olarak muhasebeleştirilmiştir. Bir sonraki kayıtlı kaza, Çine Kazası'dır.

3.30. Çine Kazası Masrafları

Tablo 30.Çine Kazası Masrafları

Nüfus müdürü Yusuf Efendi mâhiyesi Fî şehir Guruş 60	Me'mûrîn-i ihtisâb Hasan Ağa mâhiyesi Fî şehir Guruş 200	Müstâhdem neferâtı mâhiyeleri Fî şehir Guruş Neferât Fî guruş 0200 01 Çavuş sùvârî 000 1350 09 Neferât- ı sùvârî 150 <u>1500 20</u> Neferât-ı Piyâdegân 075 3050 30	Posta sürücüsü Mehmed ve Ahmed'in Mâhiyesi Fî şehir Guruş 50 Mehmed <u>50</u> Ahmed 100
Yekûn Guruş3410			

Çine Kazası'nın toplam masrafı 3410 guruş olarak muhasebeleştirilmiştir. Bunun 60 guruşu nüfus müdürünün, 200 guruşu ihtisab memurunun, 3045 guruşu 30 nefer askeri personelin ve 100 guruşu da posta sürücüsü olan iki memurun maaşıdır. Kazada askeri personel olarak 1 sùvârî çavuşu 200 guruş maaşla, 9 sùvârî neferi 150'er guruş maaşla ve 20 piyade neferi ise 75'er guruş maaşla görev yapmıştır. Devam eden kısımda Karpuzlu Kazası'nın masrafları kayıtlanmıştır.

3.31. Karpuzlu Kazası Masrafları

Tablo 31.Karpuzlu Kazası Masrafları

Nüfus Müdürü Mustafa Efendi mâhiyesi Fî şehir Guruş 50	Me'mûrîn-i İhtisâb mâhiyesi Fî şehir Guruş 100 Me'mûr Hasan Ağa 080 Kâtib İbrâhim Ağa 180	Müstâhdem neferâtı mâhiyeleri Fî şehir Guruş Neferen 0200 01 Çavuş-ı süvari 0600 04 Neferât-ı süvâri <u>0900 12</u> Neferât-ı Piyadegân 1700 17	Fî gurus minhû 150 075
Yekûn Guruş1930			

Karpuzlu Kazası'nın masrafları sadece memur maaşlarından oluşmaktadır. Belgeye göre kazada maaş alanlar, nüfus müdürü, iki kişi olan ihtisab memurluğu çalışanları ve 17 askeri personeldir. Kazadaki memurların maaşları sırası ile 50 gurus, 180 gurus ve 1700 gurusdur. Askeri personel bir çavuş, dört süvari neferi ve 12 piyade neferinden oluşmaktadır. Bu memurların maaşları da diğer kazalardakilerle aynıdır. Masraf defterinde masrafları kayıtlanan son kaza Şahme Kazası'dır.

3.32. Şahme Kazası Masrafları

Tablo 32.ŞahmeKazası Masrafları

Nüfus Müdürü Hüseyin Efendi mâhiyesi Guruş 40	İhtisâb me'mûru Hüseyin Ağa mâhiyesi Guruş 100	Müstâhdem neferâtı mâhiyeleri Fî şehir Guruş Neferât 200 01 Çavuş-ı süvari 600 04 Neferât-ı süvâri <u>3755</u> Neferât-ı Piyadegân 1175 10	Fî gurus minhû 150 075
Yekûn Guruş1315			

Şahme Kazası masrafları da Karpuzlu Kazası masrafları gibi sadece memur maaşlarından oluşmaktadır. Kazada nüfus memuru 40 gurus, ihtisab memuru 100 gurus ve 10 nefer olan askeri personel ise toplam 1175 gurus maaş almışlardır. Askeri personelin biri süvari çavuşu, dördü süvari neferi ve beşi piyade neferi olarak kaydedilmiştir.

Belgenin sonunda “*Meblâğ-ı mezbûr Aydın Sancağı'nın elli dokuz senesi vergisine mahsûb buyurulacak olmağla şerh-ı hesâb ola*” düşülerek sancağın bütün kazalarının masrafı 201472 gurus olarak yekûnlenmiştir. Ayrıca muhasebe kayıtlarına ilişkin şu şekilde bir kapanış notu düşülmüştür;

Aydın Sancağı dâhilinde vâkı' muharrerü'l-ism kazâların elli dokuz senesi haziran mâhına mahsûben bi'l-cümle me'mûrîn ma'âş ve mâhiye ile masârifât-ı sâ'ireye ber vech-i balâ iki yüz bin dört yüz yetmiş iki gurusâ baliğ olmağla makâm-ı aliyyeleri buyuruldukda ol bâbda emr-i fermân hazret-ii me'n-leh'ül emrindir.

Muhasebe defterinin sonunda kayıtları onaylayan kişilerin isimleri ve görevleri mühürlere ortaya çıkmaktadır. Mühürlerin transkripsiyonu şu şekildedir;

bende³⁹ aza Abdîhi (kulunuz) Ahmed 1230

Bende Aza Mustafa Hasib

Bende Aza (Mühür okunmuyor)

Esseyid ed-dai Kadı? (Mühür okunmuyor)

es-Seyyid ed-dai Hakim Hasbi

Bende Defterdar es-Seyyid Muhammed

Bende Abdîhi Yakub

Bende Aza Mehmed Emin

Bende Aza Mehmed Hüdaverdi

Toplam dokuz mühür bulunan belgeyi azalar, kadı, defterdar gibi görevlerdeki kişiler onaylamıştır.

³⁹ Bende: Hizmetkar, kul.

4. Sonuç

Aydın Sancağı'nın 4'ü nahiye (Kıran, Çakıllı, Koçak, Karapınar), 28'i kaza (Aydın Güzelhisarı, Köşkderesi, Köşk, İnce, Sultanönü, Dallica, Sobuca, Mazun, Dalama, Ayasuluğ, Tire, Bayındır, Birgi, Ödemiş, Keles, Alaşehir, İnegöl, Nazilli, Kuyucak, Karacasu, Balyanbolu, Bozdoğan, Arpaz, Yenipazar, Amasya, Çine, Karpuzlu, Şahme) olmak üzere 1843 M. yılının Haziran/Temmuz(1259 R.) aylarının masraf (gider) defteri çözümlendiğinde yerleşim birimlerinin muhasebe kayıtlarının, oldukça düzenli ve sistemli olarak tutulduğu tespit edilmiştir. Muhasebe defterinden yerleşim yerlerindeki devlet memurlarının kimlerden oluştuğunu, devlet adına iş yapan bu kişilerin ne kadar maaş aldıkları, devlet temsilcisi olarak yerleşim yerinde işlerin yapılmasındaki çeşitli harcamaların neler olduğu hakkında bilgiye ulaşılmıştır. Deftere göre;

- Sancak giderlerinin toplamı 201.472 guruştur. En yüksek gidere sahip yerleşim birimi Aydın Güzelhisarı Kazası'dır. Kazanın toplam masrafı 114.534 guruştur. Bu gider toplam giderin %56,85'sidir. İkinci en yüksek giderli kaza, Tire Kazası'dır. Tire Kazası'nın toplam gideri 10.272,50 guruş olup, sancak giderlerinin toplam giderleri içerisindeki payı %5,10'dir. Diğer yerleşim yerlerinin masraflarını hem tutar hem de genel sancak içerisindeki payları açısından en fazla olandan itibaren sıralanırsa; Bayındır (%4,40) 8.874 guruş, Alaşehir (%3,30), 6640,50 guruş, Ödemiş (%3,11) 6265 guruş, Nazilli (%2,79) 5614 guruş, Birgi (%2,78), 5594, Sobuca (%1,83) 3690 guruş, Karacasu (%1,79) 3425, Çine (%1,69), 3410 guruş, Kuyucak (%1,62) 3264 guruş, Bozdoğan (%1,60), 3224 guruş, İnegöl (%1,21), 2447,50, Yenipazar (%1,20) 2421,5 guruş, Arpaz (%1,08) 2181 guruş, Karpuzlu (0,96) 1930, Balyanbolu (%0,94) 1900, Keles (%0,94) 1895, Sultanönü (%0,91) 1840, İnce (%0,75) 1515 guruş, Dalama (%0,72) 1455, Köşkderesi (%0,67), 1350 guruş, Ayasuluğ (%0,67), 1350 guruş, Şahme (%0,65) 1315 guruş, Dallica (%0,52), Karapınar (%0,45), Köşk (%0,37), Koçak (%0,29), 575 guruş, Mazun (%0,26) 525 guruş, Amasya (%0,26) 515 guruş, Çakıllı (%0,22), Kıran (%0,15), 300 guruştur.

- Yerleşim yerlerinin giderlerinin öne çıkanları, müşirin maaşı, defterdarın maaşı, ketebe memurlarının maaşı, nüfus nazırının maaşı, nüfus müdürlüğü çalışanlarının maaşı, ihtisab memurluğunun çalışan maaşları, askeri personelin maaşları, karantina memuru maaşları, sandık emini, posta müdürü, mahbushane giderleri ve kazaların çeşitli giderleri olarak sıralanmaktadır. Ancak müşir, defterdar, ketebe memurları, nüfus nazırı sadece Aydın merkez kazası olan Güzelhisar'da görev yapmaktadırlar. Diğer giderler ihtiyaç duyulan yerleşim yerlerinin önemli kısmında bulunmaktadır. Güzelhisar'daki kayıtlanan gider kalemleri, maraşelin maaşı, 67.500 guruş, defterdarın maaşı 11.250 guruş, ketebe memurlarının toplam maaşı 7.950 guruş, nüfus nazırının maaşı 500 guruş, nüfus müdürlüğü memurlarının maaşı 250 guruş, ihtisab memurluğu çalışanlarının maaşı 2.350 guruş, karantina memurluğunun maaşı 2151 guruş, sandık emininin maaşı 500 guruş, posta müdürünün maaşı 250 guruş, çeşitli giderler 3582,50 guruş olarak kayıtlanmıştır. En az gidere sahip yerleşim yeri olan Kıran'ın giderlerinin tamamı askeri personel maaşlarına aittir.

- Aydın Sancağı'nın giderleri içerisinde en yüksek tutarlı olanı askeri personel maaşlarıdır. Bütün yerleşim birimlerinde diğer personellerden görev yapan yada maaş alan bulunmasa bile her kaza yada nahiyede mutlaka askeri personel görev yapmıştır. Bütün sancak yerleşim birimlerindeki askeri personelin toplam gideri 88.070 guruş olup, bu tutarın toplam giderler içindeki payı %43,71'dir. Sancak içerisindeki en yüksek ikinci gider, Güzelhisar kazasında yerleşik olan Müşir Paşa'ya aittir. 67.500 guruş olan maaşın genel giderler içindeki payı, %33,50'dir. Aydın Sancağı'nın en yüksek üçüncü gider kalemi,

İhtisab memurluğu çalışanlarına ödenen 12.590 guruş olan maaşlardır. Bu maaşların toplam içindeki payı, %6,25'dir. Diğer masraf kalemleri yüksekten düşüğe doğru sıralanırsa, %5,58'lik payla 11.250 guruş olan defterdar maaşı, %3,95'lik payla 7.950 guruş olan ketebe memurlarının maaşları, %3,64'lik payla 7.337,50 guruş olan çeşitli giderler, %1,28'lik payla 2.571 guruş olan karantina memurlarının maaşları, %1,25'lik payla 2.195 guruş olan nüfus müdürlüğü çalışanlarının maaşlarıdır. Posta müdürlüğü çalışanlarının 850 guruş ve nüfus nazırının ile sandık emininin 500'er guruş olan maaşları, mahbushanenin 153 guruş olan giderlerinin genel giderler içindeki payı ise, %0,99'dur.

• Muhasebe defteri çözümlendiğinde sancak içerisindeki devlet görevlilerinin (hizmetlilerinin) sayısı bilgisine de ulaşılmıştır. Belgeye göre görevliler, 1'er kişi müşir, defterdar, nüfus nazırı ve sandık emini, 5 posta müdürü, 7 muhasebe çalışanı, 10 karantina memurluğu çalışanı, 22 nüfus müdürlüğü çalışanı, 90 ihtisab memurluğu çalışanı, 266'sı süvari, 611'i piyade olmak üzere 877 askeri personelden oluşmaktadır. Deftere göre Aydın Sancağı'nın 1259 R. (1843 M.) senesi haziran ayındaki çalışanlarının sayısı, 1015'tir.

Defterde dönemin hesaplama araçları ve imkânları değerlendirildiğinde hiç önemi olmayan ancak muhasebe açısından önemli olan 0,50 guruşluk Güzelhisar Kazası kayıtları gerçekleştirilirken toplama hatası yapıldığı tespit edilmiştir.

Masraf defteri muhasebe kavram ve ilkeleri açısından incelendiğinde, dönemlere ayrılması ile dönemsellik, her kaydın açıklamalarının olması yönünden tam açıklama, kayıtların para birimleri ile tutulması yönü ile parayla ifade edilebilme, özellikle malzeme satın alma yani maliyetlerin kayıtlanması yönü ile, maliyet esas ve bazı kayıtlarda en ince ayrıntının dahi unutulmadan gösterilmesi önemlilik kavramları ile yakından ilişkilidir.

Gelecek çalışmalarda Aydın Sancağı ile diğer sancakların aynı zaman dilimindeki masrafları çözümlenebileceği gibi, aynı sancağın farklı ay ya da yıllardaki masraf defterleri çözümlenerek karşılaştırmalı analizler yapılabilir. Ayrıca bütçe açıklarının arttığı dönemlere rastlayan belge tarihinden yola çıkılarak, aynı ayın gelirlerinin çözümlenmesi sonrasında bütçe denklikleri ya da eşitsizlikleri gelecekteki çalışmalara konu edinilebilir.

Kaynakça

- Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, (BOA), Gömlek No: 4863, Fon Kodu: ML.MSF.d.
- Erdoğan, İbrahim, (2000), "Osmanlı İktisadi Düzeninde İhtisab Müessesesi ve Muhtesiblik Üzerine Bir Deneme", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma Merkezi Dergisi*, S.11, ss.123-145.
- Devellioğlu, Ferit (2008), *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Kitabevi.
- Güneş, Mehmet (2014), "Osmanlı Dönemi Nüfus Sayımları ve Bu Sayımları İçeren Kayıtların Tahlili", *Gazi Akademik Bakış*, 8(15), ss.221-240.
- Sarıyıldız, Gülden, (2001), *Karantina*, Türkiye Diyanet Ansiklopedisi, Cilt: 24, Erişim, 12.01.2016, <http://www.islamansiklopedisi.info/dia/ayrmetin.php?idno=240464>
- Uyaniker, Ahmet (2014), *Sultan II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Devleti'nde Sağlık Alanında Yapılan Çalışmalar (1876-1909)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kahramanmaraş, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Bir Finansman Kaynağı Olarak Vakıflar: Osmanlı Örneği

The Foundations as A Financial Resource: The Ottoman Example

Veli Sırım

İktisat bölümü, Namık Kemal Üniversitesi, Tekirdağ, Türkiye

Özet

Osmanlı Devletinde eğitim ve sağlık hizmetleri ile dinî ve kültürel faaliyetlerin finansmanı için merkezi bütçeden doğrudan bir kaynak ayrılmıyordu. Devlet bütçesinden herhangi bir kaynak ayrılmadığı halde zikredilen hizmetlerin finansmanı, günümüzde üçüncü sektör olarak adlandırılan, daha çok bağımsız iktisadî birimler şeklinde teşkilatlanmış olan vakıflar aracılığıyla gerçekleştiriliyordu. Öyle ki, vakıf gelirlerinin Osmanlı malî sistemi içindeki oranı XVI. yüzyılın başlarında yaklaşık %12'lik bir paya sahip iken, bu oran XVII. yüzyılın başlarında %20'lere kadar yükselmisti.

Dolayısıyla vakıfların, kâr imkanı bulunmayan ya da kâr marjının düşük olması nedeniyle iktisadî açıdan yatırımın cazip olmadığı eğitim, sağlık, kültürel ve dinî faaliyetlerin finansmanında önemli bir rol oynadığı söylenebilir.

Her hayrî müessesenin bir vakfiyesi bulunmakta ve bu vakfiyede müessesenin çalışma şekli ile hayır faaliyetlerinin yürütülmesi için yapılacak masrafları karşılayacak yapılar, vakıflar tek tek ifade edilmekteydi. Vakfiyede ayrıca vâkıfın (vakfı kuran kimsenin) şartlarına göre kurumun nasıl işleyeceği, kimlerin istihdam edileceği ve ne kadar maaş alacakları gibi konular yer alırdı.

Bu makalede, Osmanlı döneminde bir finansman kaynağı olarak vakıfların oynadığı rol üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Vakıf, Osmanlı Dönemi, Finansal Kaynak

JEL Sınıflandırması: A13, A14, B15, N00, N35

Abstract

In the Ottoman Empire, there was no direct funding from the central budget to finance education, health services and religious and cultural activities. In case of any insufficiency in the state budget for the services that have been mentioned above, they were provided by foundations which are currently referred as the third sector and are organized as more independent economic units. For instance, the ratio of foundations' income in the Ottoman financial system is approximately 12% at the beginning of the 16th century and it reached to 20% in the early 17th century. Therefore, it can be stated that foundations play a significant role for finance for education, health, cultural and religious activities where profit is not available or the profit margin is low and the investment is not economically attractive.

Every charitable institution had a foundation and the working way of foundation and structures of foundation which will be responsible for expenses to meet requirements for charity activities were expressed one by one. The foundation also included subjects such as how the institution would work, who would be employed and how much salary would be earned with regarding the conditions of the foundation (and conditions of the person/founder who established the foundation).

This article will focus on the role of foundations as a source of funding in the Ottoman era.

Keywords: Waqfs (Foundations), Ottoman Era, financial resource, social serves

JEL Classification: A13, A14, B15, N00, N35

Giriş

Vakfetme eylemi bir mülkü “menâfii insanlara ait olur vechiyle Allah’ın mülkü hükmünde olmak üzere temlik ve temellükten habs ve men etmek” (Berkî, 1940:40) veya “bir gayr-ı menkulün belli bir sosyal, hayrî amaçta kullanmak üzere vakfedenin mülkiyetinden ve özel mülkiyetten (bir daha alım-satıma konu olmaktan) çıkarılarak Allah’a (kamuya, topluma, ümmete) mâletmek” (Kozak, 1985:48) şeklinde tarif edilmiştir. Bu tariften de anlaşıldığı üzere vakıf, sadece Allah rızasını kazanmak için, zengin kimseler tarafından kurulan ve menfaati tamamıyla ihtiyaç içinde bulunanlara tahsis edilen müesseselerdir. Böyle bir müesseseyi kuran kimse, daha önce sahibi bulunduğu mülkü tamamen elinden çıkarıyor, onu Allah’ın mülkü haline getiriyor demektir. Bu temel prensiptendir ki, vakfı yapan kimse tekrar o mal üzerinde mülkiyet dava edemez. Vakfından geri dönmesi mümkün değildir (Kazıcı, 1985:28)

Vakıf kavramıyla ilgili yapılan tüm tanımlamalardaki ortak özelliğin, bir malın kamu hizmetine tahsis edilmesi oluşu dikkat çekicidir. Bu özellik ise, o kuruma sosyal içerik kazandırmaktadır. Çünkü vakıf kurumu kamuya yönelik faaliyet gösterdiğinden, kamu ihtiyaçlarını gidermeyi, karşılamayı amaç edindiğinden, ayrıca söz konusu kamu hizmetinden faydalanan kesimin insanlardan oluşması nedeniyle kurumla toplum arasındaki ilişki ilgili kuruma sosyal özellik kazandırmaktadır (Ertem, 2011:26).

Vakıf tesis eden kişiye “vâkıf” vakfedilen mala “mevkuf” denir. Vakıf yapan kişinin amaçlarını, şartlarını ihtiva eden, kurulacak vakfın nasıl yönetileceğine ilişkin esasları belirleyen ve mahkemece tesciliyle birlikte vakfın vücut bulduğu vesikaya (vakıf senedine) “vakfiye” adı verilir. Vakfın menfaati kendilerine tahsis ve şart olunan cihete fikhî tâbirle “meşrûtün leh” ve “mevkûfun aleyh” denir (Şahin, 1986:231) Bu bilgidен hareketle bir vakıf müessesinde,

1- Vâkıf (Vakfeden)

2- Mevkûf (Vakfedilen)

3- Mevkûfun aleyh veya Meşrûtun leh (Vakfın menfaatleri kendilerine tahsis olunan) unsurları mutlaka olmalıdır.

Bu üç unsurdan ikisini insanlar oluşturmaktadır. Gerek vakfeden gerek vakfın menfaati kendilerine tahsis olunanlar birey veya toplumdandır oluşmaktadır. Her iki kesim arasındaki ilişki vakfedilen şeyle sağlanmaktadır. Bu açıdan ilişkinin boyutunu ve özelliğini daha çok vakfedilen şey ortaya koymaktadır. Eğer vakfedilen şey yani mevkûf daha çok kamu hizmetine yönelik, toplumsal ihtiyaçları karşılar mahiyette ise vakıf müessesesi o derecede sosyal nitelik kazanmakta, bu mahiyetten uzaklaştığı oranda da sosyal niteliğini kaybetmektedir. Bu konuda örnek verilecek olursa (Osmanlıda) Fatih Sultan Mehmed’in sağlık vakfiyesi ile bütün toplum (gayr-i müslimler dahil); avâız vakıfları ile belli bir mahalle veya köy, aile vakıfları ile toplumsal kurumların en küçük grubu olan aile, vakfın menfaatlerinden yararlanan kesimi oluşturur. Görüldüğü üzere vakıfların hizmet alanları, hizmetin kapsamı ve hitap ettiği kitle, vakfın amacına bağlı şekillenmektedir (Ertem, 2011:27).

İslâmın, yardımlaşma ile ilgili emir ve prensiplerinden doğan vakıf sistemi, asırlarca insanlığa hizmet etmiş dinî ve sosyal bir müessesedir. Esas çıkış noktası Kur'an¹ ve Sünnette² yer alan başkalarına yardım etme eksenli emir ve tavsiyeler olmuştur. Vakfın konusunu meydana getiren sadaka ve sadaka-i câriye, in'âm (nimet verme), it'âm (yedirme), ihsân (karşılıksız verme), karz (ödünç verme), sosyal yardımlaşma ve dayanışma, köle azat etme, yolcuları yedirip barındırma, sağlık ve temizlik hizmetlerinde bulunma gibi konularla ilgili âyet ve hadisler bu kurumun doğup gelişmesine yol açmıştır (Tabakoğlu, 2013:123).

Bu konuda gösterilebilecek en belirgin örnek ise Hazret-i Peygamber'in bir hadisinde zikredilen kişinin ölümden sonra dahi amel defterinin açık olacağı belirtilen "sadaka-i câriye" vurgusudur (Kazıcı, 1985:7). Hazret-i Peygamber bir hadis-i şerifinde Hazret-i Ömer'e şöyle buyurmuştur: "Bir şeyin aslını satılmamak üzere hayır vasıtası kıl. Yalnız mahsûlü harcansın ve sadaka olarak dağıtılsın." (Buhari, Hars, 14)

"Sadaka-i câriye" anlayışı, bir gayr-ı menkûlün vakfedilmesiyle katlanılan fedakârlığın bir defaya mahsus olmasıyla birlikte, vakıf tahsisinde bulunan kişiye hayrının sonsuza kadar devam edeceği fikri, vakıfların yaygınlaşmasında önemli rol oynamıştır.

Zira vakıf, münferit sadaka ve yardımlara muhalif olarak, âmmeye hem daha vâsi (geniş) yardım imkânı hazırlar, hem bu imkânı sürekli kılar. Bu yönüyle vakıfların iktisadî ve malî yardımlaşmada devamlılık ve verimlilik temin eden bir mahiyeti vardır ve amme hizmeti lehine döner sermaye tesis eden bir özelliği haizdirler (Berkî, 1969:3-4).

Öte yandan vakıf, ekseriyet itibariyle somut ve varlığı çeşitli türler itibariyle korunabilen bir kurum olması cihetinden de yaygınlaşmaya müsaittir (Atılğan, 1996:117)

Vakfın esasî bir malî insanların faydalanması için, Allah'ın mülkü hükmünde olmak üzere, ferdî mülkiyet sahasından çıkarmaktır. Mallar, taşınır ve taşınmaz olarak ikiye ayrılır. Asıl vakıf ise, "akar" da denilen taşınmaz malların vakfıdır. Han, hamam, çarşı, ziraî topraklar gibi taşınmazların gelirleriyle hayır kurumlarının finanse edilmesi esas kabul edilmiştir. Bu vakıflar "Akar Vakıfları" olarak da anılmıştır (Berki, 1966:54). Bu müesseselere ilave olarak tarım işletmeleri, araziler üretim kaynakları olarak düzenli gelir sağladıkları gibi toprağın vergi gelirleri de bu amaçla kullanılmıştır. Köyler, karyeler, içindeki meskenler, tarlalar, çayır, kuyular, nehirler, vadiler... bütün hak ve hukukuyla vakfedilmiştir (Şensoy, 2016:47). Yine finanse edenlerden bir kısmı taşınır servet olabilir. Bu şekilde oluşan vakıf, sandıklar veya fonlar ile kredi faaliyetleri şeklinde işlev görür (Tabakoğlu, 2013:193). Netice itibariyle vakıflarda, finanse eden gelir kaynakları olan "asl-ı vakıf" ile finanse edilen kurumlar yani "müessesât-ı hayriyye" söz konusudur (Yediyıldız, 1982:156)

Vakıf müessesesi, İslam'ın sınıflaşmayı önleyici vasfının bir örneği ve önemli bir pratiğidir. Vakıflar aracılığıyla, kişilerin gelir fazlaları, bizzat kendileri tarafından ve gönüllülük esnasından hareketle, toplumun ihtiyaç sahibi kesime aktarılmıştır. İslam'ın lüks

¹ Örnek. "Siz sevdiğiniz şeylerden (Allah yolunda) harcaıncaya kadar asla iyiliğe ermiş olmazsınız. Her ne infak ederseniz, şüphesiz Allah onu bilir." (Âl-i İmran, 3/92)

² Örnek: "İnsan ölünce şu üç ameli kesilmez: Sadaka-i câriye, fayda veren ilim, kendisine duada bulunan Salih bir evlat." (Müslim, Sahih, Vasiyyet:14)

ve israf yasakları ve infâkı teşvik etmesi, harcanabilir gelirleri vakıflar yoluyla, toplum refahının artmasına yöneltmiştir. Daha teknik bir anlatımla, tüketici rantı olarak ifade edilen mallara daha yüksek fiyat ödeyebilme takati, fiyat farklılaşması yoluyla lüks tüketime yönelerek israf edilmemiş, vakıflar aracılığıyla umumî refahın artmasına yardımcı olmuştur. Böylece, İslam tarihi boyunca, özellikle Selçuklular ve Osmanlılar zamanında lüks tüketime yönelmeyen tüketici rantları vakıflara akarak sosyal refahı yükselten yaygın bir sabit sermaye teşekkül etmiştir (Tabakoğlu, 2005:26, 205).

Sonuç olarak vakıflar, İslam toplumunun müşterek ve manevî servetini teşkil etmişlerdir. Vakıflar sayesinde bir takım servetler amme menfeatine tahsis edilmiş, böylece bu servetlerin meşrû suretle devamı ve tenmiyesi (verimlendirilmesi) emniyet altına alınmıştır (Bilmen, 1970:1/212)

1. Osmanlı Klasik Döneminde Bir Finansman Kaynağı Olarak Vakıflar

Osmanlı toplumunda Batı'da yaşanan sınıflaşmaya rastlanmamakla birlikte, sosyal dokunun meydana gelmesinde en azından iki grup insana ihtiyaç söz konusuydu: Bunlardan birisi memleketi ve sosyal nizamı muhafazaya mecbur olan yüksek devlet görevlileri (rical) grubu; diğeri ise, hizmetlerini yapabilmeleri için birincilere gerekli serveti temin etme görevini üstlenenlerin meydana getirdiği reâyâ idi. Bu yaklaşım ve ayırım aslında dinî bir bakış açısından kaynaklanmaktaydı ve kaçınılmazdı. Zira Kur'an-ı Kerim'de "Sizi yeryüzünün halifeleri yapan, size verdiği şeylerde, sizi denemek için, kiminizi kiminizden derecelerle üstün kılan O'dur." (En'am Suresi, 6/165) buyrulmuştur. Bu âyette de vurgulandığı üzere, sosyal yapıda insanların farklı servet ve güç sahibi konumunda olmaları doğrudan Allah'ın dilemesinin bir neticesidir ve bu farklılaşmanın asıl sebebi her iki kesimde de yer alan fertlerin imtihana tabi tutulmasıdır. İşte bu şuur ile hareket eden, özellikle varlıklı ve yüksek düzey idareci konumunda olan Osmanlı insanı, söz konusu varlık ve üstünlük imtihanında muvaffak olmak için, bilhassa vakıf müessesesi yoluyla dar gelirlili insanlara yardımda bulunmayı şiar edinmişlerdir (Yediyıldız, 1982:145). Osmanlı toplumunda askerî sınıfa (padişahlar, sadrazamlar, ulema, tarikat şeyhleri ve vakıf yöneticileri) mensup kişilerin kurdukları vakıfların toplam vakıflar içindeki payının %65.07 olması, kalan kısmını da raiyyet sınıfını meydana getirenlerin (çiftçiler, tüccarlar ve zanaatkarlar, âyân ve mesleksizler) kurdukları vakıflar olması (Yediyıldız, 1982:146) bunun açık göstergesidir.

Böylece vakıf müessesesi sayesinde üst tabakanın servetinin, onların mülkiyetinden çıkarak toplumsallaşması ve elde edilen gelirlerin alt tabakalara gelir ve hizmet şeklinde yayılması söz konusu olmuştur (Ertem, 2011:27) Vakıf sayesinde vakfeden kişiden alt gelir grubuna servet transferi bir defa olmakla birlikte, ancak gelir transferi vakıf yaşadıkça devam etmektedir (Zaim, 1987:210)

İslâmın geliştirip tarihe hediye ettiği bu önemli kurumu Osmanlılar başlangıçtan itibaren benimsemekte tereddüt etmemişlerdir. Hâkim oldukları bölgelerde daha önceki İslâm toplumlarının kurmuş olduğu vakıfları itina ile korumakla yetinmemişler; onu sosyal ve iktisadî hayatın hemen her alanında büyük bir yoğunlukta yaygınlaştırdılar, derinleştirdiler ve ona yeni boyutlar kazandırmışlardır (Genç, 2014:10).

Osmanlı Devletinin daha ilk kuruluş yıllarından itibaren, İslam medeniyetinin bir mirası olarak alınan vakıf uygulamasının, devletin siyasi ve malî kudretinin inkişafına paralel olarak hem nicelik hem nitelik olarak arttığını söyleyebiliriz. Bu istikamette yüzyıllar boyunca milyonlarca kilometrekarelik hakimiyet alanı dahilinde pek çok mescid, türbe, ribat, tekke, medrese, mektep, köprü, sulama kanalı, su yolu, kervansaray, hastane ve imaret gibi dinî ve hayrî tesis vakıf kurumu sayesinde vücuda getirildi. Orhan Gazi'den³ başlamak üzere, Osmanlı padişahları, vezirleri, emirleri, zenginleri sayısız vakfı halkın hizmetine sundular. (Kazıcı, 1985:56-58) Vakıfların kurulmasına, korunmasına ve vakfiyelerindeki şartlarına göre işlemesine azami riayet ve hassasiyet gösteren Osmanlı, fethedilen yerlerdeki vakıflara da asla dokunmamış, eskiden beri vâkıfın şartı ne ise ona aynen riayet etmişti. Daha önceden Müslüman idareci ve hükümdarların hakimiyeti altında bulunup Osmanlı sınırları dahiline katılan topraklarda var olan ve işleyen vakıfların şartları değiştirilmeden uygulanmaya devam edilmişti (Köprülü, 1942:22)

Osmanlı döneminde şehirlerin her türlü amme hizmetleri, içtimaî muavenet (sosyal yardımlaşma) teşkilatı, ilmî, dinî ve medenî hayatın her türlü tezahürleri vakıf tesisleri aracılığıyla tanzim ve idare edilmiştir. Bununla da kalınmamış, Osmanlı devleti idaresince bir iskân ve imar metodu olarak vakıflara önemli bir görev de yüklenmiştir (Barkan, 1942:354)

Osmanlı toplumunun tesisi ve işleyişinde, memleketin imar ve inşasında vakıfların rolü çok büyüktür. Günümüzde ancak, devlet teşebbüsü ve kaynaklarıyla yaptırılacak boyutta büyük ve umumî menfaatleri barındıran faaliyet ve yatırımlar, vakıflar aracılığıyla gerçekleştirilmiştir (Kazıcı, 1985:10). Vakıf sisteminin belki en güzel ve en orijinal özelliği pek çok beledî hizmetlerin ne hükümete, ne yerel belediye yönetim birimlerine, ne de halka malî bir yük getirmeden gönüllülük prensibiyle hareket eden bireyler tarafından yerine getirilmesi, halkın da bütün bu hizmetlerden tamamen parasız bir şekilde istifade etmeleridir. Bu müesseseleri yapanlar, sadece bunların inşasına yönelik masraflarını değil, inşasını müteakiben faaliyete geçmesiyle birlikte tüm giderlerini karşılayacak îrad ve akarlarını vakfiyeler aracılığıyla garanti altına almaktaydılar (Ergin, 1936:47) Zira çok büyük masraf gerektiren cami, medrese, kütüphane, mektep, imaret ve benzeri tesislerin inşasını tasarrufları ile gerçekleştirdikten sonra bunların bakım ve yönetim giderlerini karşılamak üzere gelir getirici başka bir takım yatırımları yapmak da gerekiyordu. Ekonominin çeşitli sektörlerinde ihtiyaç duyulan ve küçük ölçekli üreticilerin tasarruf gücünü aşan imalathane, bina ve teçhizatlara yapılan bu yatırımlar, iktisadî hayatın devam edebilmesi için zorunlu, hayatî yatırımlardı. Bunlar, esnaf ve tüccara kiralanıyordu (Genç, 2014:15).

Osmanlı İmparatorluğu'nda yürürlükte olan Hanefi Mezhebi'ne göre topraklar, 3 yıllığına; diğer taşınmazlar ise 1 yıllığına kiralanmıştır. Zamanla değişen şartlara uyum sağlayabilmek için iki yeni kiralama yöntemi, mukataa ve icareteyn ortaya çıkmıştır. Mukataa, önceden belirlenmiş yıllık bir ücretle vakıf toprağın işletilmesi karşılığı başkasına devir edildiği bir kira sözleşmesidir. Kiracı bu arazi üzerinde kendi özel mülkü olmak

3 Orhan Gazi'nin 724 Rebiülevvel (1324 Mart başı) tarihiyle azadlı kölelerinden Tavaşi Şerafeddin'e Mekece'de vakfettiği hankâh'ın tevliyetini verdiği dair vakfiye ile vakfın şartlarını gösteren Farsça yazılmış tuğralı vesika için bkz. Kazıcı, 1985:56-58.

kaydı ile binalar inşâ edebilmiş, hatta ağaçlar dikebilmiştir. Bunları vakıf haline bile dönüştürebilmiştir (Yediyıldız, 1986:158). Çift kiralama anlamına gelen, icareteyn yöntemi, işletilemeyecek hale gelmiş vakıf mülklerin kiralanmasında uygulanmıştır. Kiracı sözleşme anında icare-i muaccele denen peşin kira ödemiş; bu ödenen meblağ ile gereken onarım yapılmıştır. Kiracı ayrıca her yıl mütevelliyeye değişmeyen bir kira bedeli daha ödemiştir (Şensoy, 2016:48).

Bu yönleriyle vakıflar özellikle klasik dönem Osmanlı devletinde, bir sosyal güvenlik kurumu (Tabakoğlu, 2013:207) olmasının yanı sıra, fiilen maliyenin bir bölümü olmuştur. Zira yatırımların büyük kısmı hep vakıflar aracılığıyla gerçekleştirilmiştir. Osmanlı Devletinin malî teşkilatını oluşturan üç temel unsurdan (Merkez Maliyesi, Tımar Sistemi ve Vakıflar) birini teşkil ettiğini (Tabakoğlu, 1994:162, 202) düşünürsek, bugün bütçe içerisinde yer alan yatırım harcamalarının hemen hepsi vakıflar tarafından gerçekleştirildiğini söyleyebiliriz. Neredeyse bütün altyapı yatırımları, bayındırlık yatırımları, sosyal hizmet yatırımları, eğitim yatırımları, diyanet yatırımları vakıflar aracılığıyla hayata geçirilmiştir (Tabakoğlu, 2005:260)

Bu kurumlarda çalışanların maaşlarının ödenmesi, câri harcamalarının önemli bir bölümünü finanse etmesi nedeni ile de Osmanlı malî teşkilatının merkez maliyesi ve tımar sistemi ile birlikte üçüncü ögesi olarak gösterebiliriz. Bir başka deyişle ülkenin “gayr-i safi milli hasılası”nın önemli bir kısmını oluşturan, yukarıda da zikrettiğimiz, üç kesimden birisi olmuştur (Tabakoğlu, 2004:25).

Ömer Lütfi Barkan’ın 1530-1540 tarihleri arasındaki tahrirleri baz alarak yaptığı hesaplarda, Anadolu Eyaleti’nin toplam kamu gelirinin %17’si, Rumeli Eyaleti’nin %32 lik bölümü -Büyük sultan vakıflarının da içinde bulunduğu İstanbul ve civarı ile Doğu ve Batı Trakya, Güney Bulgaristan ve Makedonya bölgesinin oluşturduğu bu alanda- gibi bir oranı vakıflar tarafından kontrol edilen kamu gelirlerinden oluşmuştur (Barkan, 1962:242)

Osmanlı hakimiyeti altında inşâ edilip yüzyıllar boyunca hizmet veren sayısız han, köprü, kervansaray, çarşı, bedesten gibi kurumların, başta askeri zümre mensupları olmak üzere devlet erkânı ve diğer zengin şahıslara vakıflar aracılığıyla yapılmasına yönelik teşvik edilmesinin sebeplerinden bir diğeri, ticaretin canlandırılması idi. Artan ticaret ise Osmanlı hazinesi için artan vergi geliri anlamına geliyordu ki, bu Osmanlı iktisadî dünya görüşünün iki temel prensibinden biri olan fiskalizmin uygulamalı bir örneğini teşkil ediyordu (Genç, 2000:208).

Vakıflar, aynı zamanda Osmanlı şehrinin oluşum ve gelişmesinde önemli bir rol üstlendiği söylenebilir. Genellikle her yerleşim merkezinde bir cami ve o caminin etrafında oluşturulan medrese, kütüphane gibi eğitim kurumlarıyla hastane, hamam, aşevi gibi çeşitli hayır kurumları inşâ ediliyor ve bu kurumlar vakfın oluşturulmasının ana hedefini teşkil ediyordu. Bu kurumların tüm gider ve harcamalarını finanse etmek için de yine vakıf içinde yer verilen han, çarşı, fırın, değirmen, boyahane, salhane gibi tesisler bir şehrin çekirdeğini oluşturuyordu (Tabakoğlu, 1994:152).

Birer finansman kaynağı olarak kurulan bu müesseseler, ekonomik hayatı canlandırırken, buldukları şehirleri de cazibe merkezi haline getirmiş, zaman içinde bu şehirler göç almaya başlamıştır. Örneğin bekâr odalarını ihtiva eden büyük hanların

dükkânsız ve evsiz işçilerin barındıkları ve çalıştıkları yerler olması, farklı yerlerden nüfus ve emek arzına imkan hazırlıyordu. Bu odalar tezgahları ile birlikte işçiler barındırmaya uygun yapılmıştı. Çoğu vakıf olarak kurulan bu hanlarda, oldukça uygun şartlar altında çalışan işçiler, aynı zamanda toplu halde ve göz önünde disiplinli bir hayat sürmekteydiler (Barkan, 1985:41).

Bu durum sadece yeni yerleşim merkezlerinin oluşum ve büyümesinde değil, var olan yerleşim merkezlerinin hem sosyo-kültürel açıdan, hem de ekonomik açıdan cazibe merkezi olma özelliğini artırmada da kendini açıkça gösterir. Örneğin Fatih Sultan Mehmed, İstanbul'un fethinden sonra camiye çevirttiği Ayasofya'nın masraflarının finansmanı için İstanbul Bedesteni'ni, yani Kapalıçarşı'yı yaptırmıştı. Böylece oluşturulan vakıf-ticaret merkezleri İstanbul'un ve tüm ülkenin iktisadî hayatının gelişme ve canlanmasına katkı yapmıştır (Tabakoğlu, 1994:238).

Vakıflar yeni fethedilen yerlerin imar ve inşâ faaliyetleri kapsamında aktif rol oynamışlardır. Örneğin Rumeli'de fethedilen yerleşim merkezlerine pek çok kervansaray, han, köprü, imaret, misafirhane gibi hizmet sunan kuramlar inşâ edilmiş, bunlar zengin vakıf gelirleriyle finanse edilmiştir. Öyle ki, bu tür bayındırlık eserleri çerçevesinde Uzunköprü, Saraybosna ve Tatar-Pazarcık gibi şehirler oluşmuştur (Tabakoğlu, 1994:233)

Diğer yandan İslam tarihinde önemli yeri olan şehir ve yerleşim merkezleri de fetihlerle Osmanlı Devleti sınırları dahiline girdikten sonra da, yine vakıf sisteminin de katkısıyla büyük gelişmelere sahne olmuşlardır. Örneğin 24 Ağustos 1516 yılında Osmanlı ordusuyla Memluk ordusu arasında meydana gelen Merc-i Dabık savaşının ardından Osmanlı hakimiyeti altına giren Halep şehrinde, meydana getirilen vakıflar sayesinde önemli bir kalkınma gerçekleşmiştir. Hüsref Paşa, Dokagin Zade, Behram Paşa ve İbrahim Han Zade Vakıfları, şehrin sosyo-ekonomik gelişmesine önemli katkılarda bulunmuş, şehir gerek yüzölçüm, gerek nüfus, gerekse ekonomik aktivite yönlerinden ciddi sıçramalara sahne olmuştur (Bkz. Zeyn el-Abidin, 11-15).

Vakıf faaliyetleri aynı zamanda istihdam kaynağı olmuştur. Osmanlı Devletinde hemen her vakıf, bilhassa büyük vakıflar, hizmetlerin yürütülebilmesi için gerekli sayıda personelin çalıştırılması ve maaşlarının ödenmesi fonksiyonunu da yerine getirmişlerdir (Kozak, 1994:32). Eğitim, sağlık, sosyal yardımlaşma alanlardaki temel hizmetlerin yanı sıra, günümüz modern belediyelerinin yerine getirdiği ve yapmak zorunda olduğu hizmetlerden olan yol, su, sokakların aydınlatılması, park ve bahçe tanzimi gibi hizmetleri görmek için de vakıflar kurulmuş (Ertem, 2011:42), bu hizmetlerin yerine getirilmesi için çok sayıda Osmanlı vatandaşına istihdam alanı açılmıştır. Vakıflardan maaş alan görevli sayısı da bir hayli yüksek seviyelere ulaşmıştır. Örneğin, 18. yüzyılda vakıflardan maaş alanların sayısı 86.915 kişiyi bulmuştu (Güler, 2002:17)

Bütün Osmanlı şehirlerinde kurulmuş kompleks yapılar olan külliyelerin inşa edilmeleri sırasında istihdam hacminin ne denli arttığı açıktır. Ülkenin diğer bölgelerindeki ustalar ve işçiler toplanmış, ayrıca üretim kaynaklarının bulunduğu bölgelerde çalışanlar için de iş imkanları doğmuştur. Meselâ, Süleymaniye Külliyesi gibi muazzam bir yapıya gereken işgücü arzı, yalnızca İstanbul'dan değil Edirne, Bursa, Amasya, Kastamonu ve Lârende Kadılarına gönderilmiş genelgelerle buralardan sağlanmıştır. Bu olgu

İmparatorluğu oluşturan geniş coğrafyadaki her zümreden işgücünden faydalanmak zarureti ortaya çıkarmıştır (Barkan, 1972:94).

Hemen her büyük vakıfta mütehassis mimarlardan, su mühendislerinden, dülgerlerden, taşçı ve demirci ustalarından, kalemkârlardan, kurşunculardan, camcılardan, çinicilerden, suyolculardan, bahçe tanzim edenlerden, halı ve perde örenlerden oluşan daimi bir kadro oluşturulmuştur. Bu kadrolar vakfın mali gücüne göre genişleyip daralmıştır (Kuban, 1968:68).

Diğer yandan vakıflarda istihdam edilen ve dolayısıyla vakıflardan maaş alanların sayısındaki değişmeler, aynı zamanda vakıfların ekonomideki ağırlığının değişmesini tespit için de değerlendirilmiştir (Buluş, 2009:27)

Tehlikeli bölgelerin güvenliği sağlamak veya yeni elde edilen toprakları şenlendirmek veya ihya etmek için kurulan derbentlerin bir kısmı, oldukça büyük vakıflar eliyle idare edilmekteydi. Her ne kadar bu vakıfların gelirleri devlet kararıyla belli yerlerin vergilerinden bir kısmının buraya tahsisinden ibaret ise de, bu tür derbentlerin yerine getirdiği işlevler esasen derbent görevlileri ve derbentin bulunduğu insanlar marifetiyle yerine getiriliyordu. Bu vakıflar eliyle bâkir topraklar işlenmekle kalmıyor; ziraî sahada büyük işletmeler ve sulama tesisleri de meydana getirilmekteydi. Bazı tehlikeli yerlerde ise han, çeşme, palanka, kale, cami inşaatları ile yerleşim yerleri haline dönüşmesi sağlanmak suretiyle hem güvenli ticaret imkânı sağlanıyor, hem de konargöçerlerin veya topraksız insanların iskânı mümkün oluyordu (Orhonlu, 1990:27-29)

Kale, istihkâm, donanma, top, gemi yapımı işlevini gören vakıflar ile lengerhane, topçular ocağı, dökümhane, saraçhane, baruthane, kılıçhane vakıfları, deniz ve kara harplerinde yararlılığı görülenlere yardım vakıfları, top çekmede kullanılan atların satın alınması ve yetiştirilmesi amacıyla yönelik vakıflar askerî alanda hizmet görmekteydi. Aynı zamanda askerlerin spor ve talim yapabilmesi için spor meydanlarının kurulması, yüzücülüğü, koşuculuğu, at kullanmayı, ok ve cirit atmayı teşvik için vakıfların da kurulması Osmanlı toplumunda vakıfların sadece sosyo-ekonomik açıdan değil, askerî ve güvenlik açısından da önemli bir konuma sahip olduğunu gösterir (Kunter, 1938:104).

Osmanlı döneminde şehir ve köy halkının en önemli sosyal güvenlik kurumlarından birisi de “Avâız Vakıfları” idi. Avâız, hem toplu yükümlülükler, hem de rizikolar ve tehlikeler anlamını taşır ve tamamen bir sosyal güvenlik çerçevesine giren bir uygulamadır. Şehir ve kasabaların bazı ihtiyaçlarını temin, kimsesiz ve yetimleri barındırmak için vakfedilen paralara da vakıf avarız akçası denilirdi (Kepecioğlu, 2002: 22). Sermayeleri kredi olarak işletilen avâız sandıkları ile bütün bir mahalle veya köy halkının veya içlerinden sadece fakir olanların vergi borçları ödenmekteydi. Yine umulmadık masraflarla yardımlara fon ayrılmıştı. Zamanla vergi borçlarının ödenmesi önemini kaybetmiş, su yolu ve kaldırım inşâsı, fakirlerin iâşesi, evlendirilmesi, sermaye tedariki, cenaze masraflarının karşılanması gibi hususlar ön plana çıkmıştır. Avâız sandıkları 1876-77 harbine kadar devam etmiş, o tarihten itibaren esnaf ve avâız sandıkları devlet tarafından yönetilmeye başlanmıştır. (Barkan, 1947:121)

Osmanlı uygulamasında taşınmaz mal vakıflarının en önemli kısmını oluşturan toprak vakıfları idi ve iki şekilde uygulama söz konusuydu. Birincisi, özel mülkiyet altındayken

vakfedilen topraklardı. Bunlar özellikle tımar sisteminin bozulmasından sonra çoğalmıştı. İkincisi, devletin mülkiyetini (rakabesini) elinde tutarak vakfettiği topraklardı. Bunlara “irsâdî vakıf” da denilmekteydi ve bunların gelirlerinden hazineden alacaklı olanlar faydalanabiliyordu (Tabakoğlu, 2013:194)

Osmanlının vakıf sistemine yaptığı en önemli katkılardan birisi olarak “Para Vakıfları” gösterilebilir. Para Vakıflarının getirdiği en önemli yenilik ise, esas itibarı ile yüksek gelir sahiplerinin yapabildiği gayrimenkûl vakıflarından oluşan sektöre, küçük tasarrufları ile geniş halk kesimlerinin de katılmasını sağlayarak büyük bir genişleme ve dinamizm getirmesidir. Bu küçük tasarrufların sahipleri mevcut bir vakfa ilave yapabilecekleri gibi, aralarında birleşerek yeni vakıflar oluşturmaları da mümkün hale geldiği için vakıf sektörü muazzam bir genişleme potansiyeli kazanmıştır. Bu yolla esnaf loncaları, yeniçeri odaları, mahalleler, köyler vb. birimler yaygın şekilde para vakıfları kurup, aralarındaki dayanışmayı güçlendirerek refah ve riskleri paylaşma imkânı bulmuşlardır. Özellikle mahalle ve köylerde avârız vergilerini ödemeye yardımcı olmak üzere kurulan para vakıfları çok yaygın ve etkili olmuştur.

Para vakıfları, diğer yandan faizin yasak olduğu bir iktisadî ortamda kredi arzını artırarak ekonomiye adeta nefes alma imkânı vermiştir. Bu sayede üretim sektörlerindeki küçük ölçekli birimler, ihtiyaç duyduğu kredilere kolayca ve ucuza erişebilme imkanı bulmuşlardır (Genç, 2014:17) Bu bilgilerden hareketle para vakıflarının Osmanlı iktisadî hayatı için önemli bir finansman kaynağı fonksiyonu gördüğünü (Buluş, 2009:32) söyleyebiliriz.

2. Vakfın Kuruluş Şekli

Öncelikle vakfı kuracak kişinin yani “vâkıf”ın taşıması gerekli bir takım şartlar söz konusudur.

Vakıf kurucusundan vakfedeceği malın mutlak mülkiyetine sahip bulunması ve gerekli ehliyeti haiz olması istenmektedir (Ali Haydar, 1337 r./1340:134). Diğer yandan, vâkıfın hür (Ali Haydar, 1337 r./1340:21) ve âkil (akıllı) olması ayrıca erginlik çağına gelmiş bulunması; aynı zamanda, borcunu ödeyememesi ve israfı yüzünden malını kullanmaktan menedilmemiş olması da lazımdır (Ali Haydar, 1337 r./1340:120-121) Bunların dışında vakıfla ilgili diğer şartları şöyle sıralayabiliriz:

- 1- Vâkıfın rızası bulunması.
- 3- Vâkıfın mahcûr olmaması.
- 4- Vakf olunan mal akar veya vakfı müteârif menkul olması.
- 5- Vakf olunan malın ayn olup deyn (borç) olmaması.
- 6- Vakf olunan malın muayyen olması.
- 7- Vakfın müncez (yerine getirilmiş, sonuçlandırılmış) olması
- 8- Vakf olunan malın vâkıfın mülkü olması.
- 9- Vakfetme işleminde gaye kurbet (Allah’a yakınlık) ve ibadet olması.

İslâm âlimlerine göre bu şartları ihtiva etmeyen vakıf sahih değildir (Berkî, 1966:55)

“Sahibi bulunduğu bir mülkü, ammenin menfaatine hayır ve sevap kazanmak gayesiyle ebedî olarak tahsis eden kimse” şeklinde tarif edilen “vâkıf,” vakfedeceği malda bulunması gerekli bazı şartların bulunması halinde, hakime müracaat ederek vakfiyle ilgili tüm şartların kaydedildiği bir vakfiye ile tescil ettirir (Kazıcı, 1985:30-38). Ki, vakfiyeler o vakıf müessesesinin işleyişiyle ilgili günümüze kadar gelen en önemli bilgi kaynağı (Köprülü, 1938:4) olma özelliğini taşır.

Vakfiye, vakfın kurulması ve tüzel bir kişilik kazanmasını sağlayan hukuki bir metin ve vakıflara varlık veren resmî belgedir. Vakfiye hukukî tâbirle vakfın tescilidir. Vakfı kuran kimsenin adı, sanı, vakıf yönetimlerine sınırlı olarak bırakılmış hareket alanı içinde; vakfedilen malların veya paranın miktarı, nev’i ve evsafı, bunların geliriyle yapılacak işler ve benzeri gerekli hususlar vakfiyelerde yazılıdır. İstihdam edilecek kadrolar, ödenecek maaşlar günlük olarak verilecek yemeklerin niteliği, satın alınacak malların neler olması gerektiği... bütün bu işlemlerle ilgili olarak tutulacak muhasebe kayıtları ve yöneticilerin atanma yöntemleri ayrıntıları ile kaydedilir (Şensoy, 2016:43).

Vakfiyeler umumiyetle kâğıt veya deri üzerine yazılmıştır. Nadiren taş üzerine kazılmış olanları da vardır. Taş üzerine yazılanların bazıları vakfiyenin tam metni bazıları da hulâsasıdır. (Kunter, 1938:116).

Vakfiyede bulunması gereken temel unsurlar ise şunlardır:

1 – Allah’a hamd-ü sena ve vakfın ecr-u sevabı hakkında vârid olan ayet ve hadisler.

2 - Vakf olunan mallar.

3 - Vakf olunan malların nasıl idare olunacağı.

4 - Vâridatın sarf yeri.

5 - Vakfın kimler tarafından idare olunacağı, müessesede kaç adamın çalışacağı, bunlara ne kadar aylık verileceği, bu aylıkların nerelerden alınacak gelirlerle temin olunacağı ve sonunda bu müesseseden kimlerin ne şekilde faydalanacağına dair bir takım kayıtlar ve şartlar.

6 - Hakimin vakfın sıhhat ve lüzumuna dair hükmü.

7 - Sonunda tarih ile üst kısmında hakimin mührü (Berkî, 1966:57)

Vakfiyeleri meydana getiren ana bölümler üç tanedir:

1 - Dibace (Giriş) : Vakfın vakfı kurmasının sebebini içine alan bu bölüm çok defa ayet ve hadislerle güçlendirilir.

2 - Vakıf müessese ve vakfiyenin hizmet şartları, gelir kaynakları ve masraf yerlerinin ihtiva ettiği ikinci bölüm vakfiyenin en uzun kısmını teşkil eder.

3 - Sonuç kısmında müessesenin şeriata uygunluğu belirtilerek sonunda tarih ve şahitlerin imzaları bulunur (Kazıcı-Şeker, 1981:245)

3. Vakıflarda Denetim Mekanizması

Osmanlı Devleti, üretim faktörlerini kontrol altına almaya çalışmış, ama onları kullanarak maaşlı memur ve işçilerle ile üretime girmekten genellikle kaçınmış ve bu işi mümkün olan her durumda özel şahıslara, özellikle reayaya havale etmeyi tercih etmiştir. Devlet işletmesi olarak çalıştırılması halinde hem verimsiz, hem de suistimallere açık bir rejime kapı açma ihtimalinden hareketle, eşitlikçi yapıyı bozmayacak, ama aynı zamanda özel menfaat motifini de canlı tutarak verimli işletilmesini sağlayacak ideal formül olarak bu yatırımları yapma işini vakıflara emanet etti. Bu fonksiyonlarını hakkı ile ifa edebilmeleri için de vakıfları devletin doğrudan yönetimi dışında bir otonomiye kavuşturdu. Devlet, vakfiyelerin şartlarına göre yönetilmelerine ve yıllık muhasebelerinin düzgün olarak yapılmasına, bürokrasinin tepesinde yer alan vakıf nazırları ve yargı sisteminin sürekli kontrolü sayesinde, şartlara aykırı hareketleri engelleyici kontrollerin dışında bir müdahalede bulunmadı (Genç, 2014:16).

Osmanlı vakıf sistemi özerk ve demokratik bir 'sivil toplum' sistemi olmakla birlikte, devlet denetimi dışında değildi. Nezâret kurumu bu denetimi sağlamaktaydı. Özellikle büyük vakıflar sadrazam, şeyhülislam, başdefterdar, kadı, Enderun, dar'us-saâde ve babu's-saâde ağaları, iç hazinebaşı, nakîbü'l-eşrâf gibi devlet görevlilerinin denetim ve kontrolü altında bulunuyordu (Tabakoğlu, 2013:193).

İdari ve mali açıdan devlete karşı özerkliği olan vakıflar, "Kadı"lar veya "Naib"leri tarafından kontrol edilmiş, denetlenmiştir. Denetlemenin ana dayanağı mütevellilerin tuttuğu muhasebe belge ve kayıtlarıdır. Vakıfların yıllık muhasebeleri buldukları yerin kadısına ulaştırılmış, böylece denetim mekanizması başlatılmıştır. Vakfın "Nâzır"ı da gelir ve giderleri denetlemiş, bu akışta bir dengesizlik olmadıkça müdahale etmemiştir. Mütevelliler vakfın genel sorumluluğunu taşımış, müteveli heyetin teklifi ve Merkez'in onayıyla atanmış katipler ise vakıf muhasebesinin sorumluluğunu üstlenmişlerdir (Bülbül, 1999:165).

Vakıflarda denetim mekanizması, birbirini ardınca devam eden ve birbirini tamamlar bir görünüm içinde gerçekleşmiştir. Öncelikle mütevelliler, kendi yönetimlerinde bulunan vakıf memurlarını denetler. İkinci kademedeki nâzır mütevelliyi, vakıftan yararlanma hakkına sahip olanlar nâzır, hakim veya hükümetlerin göndereceği memurlar bunların hepsini denetler; mütevellinin muhasebesini ve diğer işlemlerini görürler (Öztürk, 1995:211).

Tarihsel süreçte vakıfların teftiş ve kontrolünü, vakıf kurucularının tayin ettikleri nâzırlar, devletçe vakıfları kontrol için görevlendirilen müfettişler ve kaza teşkilatı mensubu hakimler yürütmüştür. Müfettişlik makamı, geçici bir denetleme makamıdır ve Nâzır'ın yanı sıra denetleme işlevini görmüştür. Genelde Kadı'ların tayin edildiği bu makama kimi zaman farklı görevliler de tayin edilmiştir (Şensoy, 2014:85).

Vakıflar faaliyetlerinde, özellikle iki kesimden gelebilecek şikâyetler karşısında devletin kontrol mekanizması işlemekteydi. Vakıfları şartlara uygun harekete zorlayan iki önemli toplumsal grubun tutumları son derece etkili birer kontrol mekanizmasını oluşturuyordu. Vakıf yöneticisi, gelirlerini toplarken halka veya esnafa bir haksızlık yaptığı takdirde hemen şikâyete hedef olmaktadır. Osmanlı reâya ve esnafının, zannedildiği gibi

hiç de uysal insanlar olmadıkları, çok çeşitli şikâyet davalarından rahatlıkla anlaşılmaktadır. Vakfın harcamalarından yararlanan “murtezika” denen grubu ise, en ufak haksızlık karşısında sert tepki gösteren bir baskı unsuru olarak, vakıf idarelerini meşrûiyet sınırlarına çekmekte önemli rol oynamıştır (Genç, 2014:16).

Padişahların, hanım sultanların ve bazı devlet adamlarının vakıfları, 1586’da kurulan Haremeyn Nezâreti tarafından denetlenmişti. Darüssâde Ağaları tarafından yönetilen bu nezâret, vakıfların denetim işleri görmek üzere “Evkâf-ı Haremeyn Müfettişliği, Evkâf-ı Haremeyn Muhasebeciliği, Evkâf-ı Haremeyn Mukataacılığı, Darüssâde Yazıcılığı” adıyla 4 daire oluşturulmuştu (Güran, 2006:57).

Sonuç

Sadece Allah rızasını kazanmak için, zengin kimseler tarafından kurulan ve menfaati tamamıyla ihtiyaç içinde bulunanlara tahsis edilen müesseseler anlamına gelen vakıf, bir malın kamu hizmetine tahsis edilmesi esasına dayanmaktadır. İslâmın, yardımlaşma ile ilgili emir ve prensiplerinden doğan vakıf sisteminin temelini Kur’an ve Sünnet’ten hareketle şekillenen “Sadaka-i Cârîye” anlayışı, yani vakıf tahsisinde bulunan kişiye hayrının sonsuza kadar devam edeceği fikri teşkil etmiştir.

Osmanlı Devletinde eğitim ve sağlık hizmetleri ile dinî ve kültürel faaliyetlerin finansmanı merkezî bütçeden değil, günümüzde üçüncü sektör olarak adlandırılan vakıflar aracılığıyla gerçekleştirilmekteydi. Dolayısıyla vakıflar, kâr imkanı bulunmayan ya da kâr marjının düşük olması nedeniyle iktisadî açıdan yatırımın cazip olmadığı sosyal hizmet faaliyetlerin finansmanında önemli bir rol oynamıştı.

Han, hamam, çarşı, zıraî topraklar gibi taşınmazların gelirleriyle “müessesât-ı hayriyye”, diğer bir ifadeyle hayır kurumlarının finanse edilmesi söz konusu olmuş; tarım işletmeleri, araziler üretim kaynakları olarak düzenli gelir sağladıkları gibi toprağın vergi gelirleri de bu amaçla kullanılmış, hattâ köyler, karyeler, içindeki meskenler, tarlalar, çayırar, kuyular, nehirler, vadiler... bütün hak ve hukukuyla vakfedilmiştir.

Osmanlılar kurmaya çalıştıkları eşitlikçi sosyal-iktisadî yapı ile birlikte devletlerini de uzun ömürlü kılmakta vazgeçilmez fonksiyonlarını gördükleri vakıf sektörünü önemli katkı ve yenilikleri ile geliştirdiler. Hâkim oldukları bölgelerde daha önceki İslâm toplumlarının kurmuş oldukları vakıfları itina ile korumakla yetinmediler; onu sosyal ve iktisadî hayatın hemen her alanında büyük bir yoğunlukta yaygınlaştırdılar. Yüzyıllar boyunca milyonlarca kilometrekarelik hakimiyet alanı dahilinde pek çok mescid, türbe, ribat, tekke, medrese, mektep, köprü, sulama kanalı, su yolu, kervansaray, hastane ve imaret gibi dinî ve hayrî müesseseyi vakıf kurumu sayesinde vücuda getirdiler.

Osmanlı toplumunun tesisi ve işleyişinde, memleketin imar ve inşasında önemli rol oynayan vakıflar, bir sosyal güvenlik kurumu olmanın yanı sıra, Osmanlı şehirlerinin oluşum ve gelişmesinde önemli bir rol üstlenmişlerdi. Genellikle her yerleşim merkezinde bir cami ve o camiin etrafında oluşturulan medrese, kütüphane gibi eğitim kurumlarıyla hastane, hamam, aşevi gibi çeşitli hayır kurumları bir “külliye” çatısı altında inşâ ediliyor; bu kurumların tüm gider ve harcamalarını finanse etmek için de yine vakıf içinde yer verilen han, çarşı, fırın, değirmen, boyahane, salhane, debbağhane gibi tesisler bir şehrin çekirdeğini teşkil ediyordu. Bu yönüyle vakıflar kuruldukları şehrin ekonomik hayatı

canlandırırken, o şehri bir cazibe merkezi haline getiriyor, zaman içinde bu şehirler göç almaya başlıyordu.

Vakıf faaliyetleri aynı zamanda istihdam kaynağı olmuştur. Osmanlı Devletinde hemen her vakıf, bilhassa büyük vakıflar, hizmetlerin yürütülebilmesi için gerekli sayıda personelin çalıştırılması ve maaşlarının ödenmesi fonksiyonunu da yerine getirmişlerdir.

Vakıfların, ülke güvenliğine de katkısı söz konusudur. Tehlikeli bölgelerin güvenliğini sağlamak veya yeni elde edilen toprakları şenlendirmek veya ihya etmek için kurulan derbentlerin bir kısmı oldukça büyük vakıflar eliyle idare edilmekteydi. Kale, istihkam, donanma, top, gemi yapımı işlevini gören vakıflar ile lengerhane, topçular ocağı, dökümhane, saraçhane, baruthane, kılıçhane vakıfları, deniz ve kara harplerinde yararlılığı görülenlere yardım vakıfları, top çekmede kullanılan atların satın alınması ve yetiştirilmesi amacıyla yönelik vakıflar askerî alanda hizmet görmekteydi.

Her hayır müessesesinin bir vakfiyesi bulunmakta ve bu vakfiyede müessesenin çalışma şekli ile hayır faaliyetlerinin yürütülmesi için yapılacak masrafları karşılayacak yapılar, vakıf kapsamındaki kurumlar tek tek ifade edilmekteydi. Vakfiyede ayrıca vâkıfın şartlarına göre kurumun nasıl işleyeceği, kimlerin istihdam edileceği ve ne kadar maaş alacakları detaylı olarak yer almaktaydı.

Osmanlı vakıf sistemi özerk ve demokratik bir 'sivil toplum' sistemi olmakla birlikte, devlet denetimi dışında değildi. Nezâret kurumu bu denetimi sağlamaktaydı.

Kaynakça

- Ali Haydar, Hoca Emin Efendizâde (1337 r./1340), *Tertibü's-sunûf fî Ahkâmi'l-Vukûf*, İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası.
- Atılğan, Ahmet (1996), *İslâmın Ekonomik Politikaları*, İstanbul: Nesil Yayınları.
- Barkan, Ömer Lütfi (1942), "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler", *Vakıflar Dergisi*, Sayı:2, ss. 279-386.
- Barkan, Ömer Lütfi (1947), "Avârız", *İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi*, C. II, İstanbul: İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi Yayınları.
- Barkan, Ömer Lütfi (1972), *Süleymaniye Camii ve İmaretini İnşaatı*, Cilt: 1, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Barkan, Ömer Lütfi (1963), "Şehirlerin Teşekkül ve İnkişafı Tarihi Bakımından: Osmanlı İmparatorluğu'nda İmaret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyişi Tarzına Dair Araştırmalar", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt: 23, Sayı: 1-2, ss. 239-296.
- Barkan, Ömer Lütfi (1985), "Osmanlı İmparatorluğu'nda Esnaf Cemiyetleri", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. 41, Sayı: 1-4, ss. 39-46.
- Berkî, Ali Himmet (1940), *Vakıflar*, İstanbul: Cihan Kitaphanesi.
- Berkî, Ali Himmet (1966), *Vakfa Dair Yazılan Eserlerle Vakfiye ve Benzeri Vesikalarda Geçen İstilah ve Tabirler*, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Neşriyatı.

- Berkî, Şakir (1969), “Vakfın Mahiyeti”, Vakıflar Dergisi, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, C. 8, ss. 1-8.
- Bilmen, Ömer Nasuhi (1970), Hukuk-u İslâmiyye ve Istilahât-ı Fıkhıyye Kâmusu, İstanbul: Bilmen Yayınevi.
- Buluş, Abdülkadir (2009), “Sivil Toplum Kuruluşlarına Tarihsel Bir Örnek: Osmanlı Vakıfları”, Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi, Sayı: 16, ss. 21-36.
- Bülbül, Yaşar (1999), “Klasik Dönem Osmanlı Muhasebe Sistemi”, Dîvân, Sayı: 6, ss. 151-182.
- Ergin, Osman Nuri (1936), Türkiye’de Şehirciliğin Tarihî İnkişafı, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi İktisat ve İctimaiyat Enstitüsü Neşriyatı.
- Ertem, Adnan (2011), “Osmanlı’dan Günümüze Vakıflar”, Vakıflar Dergisi, Sayı: 36, ss. 25-65.
- Genç, Mehmet (2000), Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Genç, Mehmet (2014), “Klâsik Osmanlı Sosyal-İktisadî Sistemi ve Vakıflar”, Vakıflar Dergisi, Sayı: 42, ss. 9-18.
- Güler, Mustafa (2002), Osmanlı Devleti’nde Haremeyn Vakıfları (XVI-XVII. Yüzyıllar), İstanbul: Tatav Yayınları.
- Güran, Tefvik (2006), Ekonomik ve Mali yönleriyle Vakıflar-Süleymaniye ve Şehzade Süleyman Paşa Vakıfları, İstanbul: Kitabevi Yayınları
- Kazıcı, Ziya (1985), İslâmî ve Sosyal Açıdan Vakıflar, İstanbul: Marifet Yayınları.
- Kazıcı, Ziya – Şeker, Mehmet (1981), İslam Türk Medeniyeti Tarihi, İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Kepecioğlu, Kamil (2002), Tarih Lûgati, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Temel Terimleri Sözlüğü, Ankara: 21.Yüzyıl Yayınları.
- Kozak, İ. Erol (1985), Bir Sosyal Siyaset Müessesesi Olarak Vakıf, Ankara: Akabe Yayınları.
- Köprülü, Fuat (1938), “Vakıf Müessesesi ve Vakıf Vesikalarının Tarihi Ehemmiyeti”, Vakıflar Dergisi, Sayı: 1, ss. 1-6.
- Köprülü, Fuat (1942), “Vakıf Müessesesinin Hukukî Mahiyeti ve Tarihî Tekamülü”, Vakıflar Dergisi, ss. 1-36.
- Kuban, Doğan (1968), “Anadolu-Türk Şehri: Tarihî Gelişmesi, Sosyal ve Fizikî Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler.”, Vakıflar Dergisi, Sayı: 7, ss. 53-73.
- Kunter, Halim Baki (1938), “Türk Vakıfları ve Vakfiyeleri Üzerine Mücmel Bir Etüd”, Vakıflar Dergisi, Cilt: 1, ss. 103-129.
- Müslim bin el Haccâc Ebu’l-Hüseyin el-Kuşeyrî (1981), Sahih, İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Orhonlu, Cengiz (1990), Osmanlı İmparatorluğu’nda Derbend Teşkilatı, İstanbul: Eren Yayınları.

- Öztürk, Nazif (1995), Elmalılı M. Hamdi Yazır Gözüyle Vakıflar, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Şahin, Musa (1986), “Sosyal Değişimde Vakıfların Rolü”, *Sosyoloji Konferansları Dergisi*, Sayı: 21, ss. 231-247.
- Şensoy, Fatma (2014), “Muhasebe Defterlerinden Vakıfların Çok Yönlü Boyutlarını İzlemek- Bir Örnek XVIII. Yy.”, *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 7, ss. 76-103.
- Şensoy, Fatma (2016), “Osmanlı İmparatorluğu’nda Vakıfların Ekonomik Boyutları”, *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 10, ss. 41-63.
- Tabakoğlu, Ahmet (1994), *Türk İktisat Tarihi*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Tabakoğlu, Ahmet (2004), “Klâsik Dönem Osmanlı Vakıf Sistemi”, *Cumhuriyetin 80. Yılında Uluslararası Vakıf Sempozyumu Kitabı*, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü.
- Tabakoğlu, Ahmet (2005), *İslam İktisadı – Toplu Makaleler II*, İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Tabakoğlu, Ahmet (2013), *İslam İktisadına Giriş*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Yediyıldız, Bahaeddin (1982), “Türk Vakıf Kurucularının Sosyal Tabakalaşmadaki Yeri 1700-1800”, *Osmanlı Araştırmaları*, C. III, ss. 143-164.
- Yediyıldız, Bahaeddin (1986), “Vakıf” Maddesi, *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, ss. 153-172.
- Zaim, Sabahaddin (1987), “Vakıfların Milli Ekonomiye Etkileri”, *Ankara: Vakıf Haftası Dergisi*, Sayı: 5, ss. 209-213.
- Zeyn el-Abidin, Mahmut, “16. Yüzyılda Halep’in Çarşılarının Gelişmesinde Osmanlı Vakıflarının Rolü”, https://www.academia.edu/20131854/16.Y%C3%9CZYILDA_HALEP%4%B0N_%C3%87AR%C5%9EILARININ_GEL%C4%B0%C5%9EMES%C4%B0NDE_ORMANLI_VAKIFLARIN_ROL%C3%9C, Erişim Tarihi: 13 Temmuz 2017.

Reisü'l-Ulema Tikveşli Yusuf Ziyaeddin Efendi'nin Huzur Dersi Takririnde Sultan II. Abdülhamid'e Eğitim ve İdareye Dair Yaptığı Tavsiyeler

Reisü'l-Ulema Tikveshli Yusuf Ziyaeddin Efendi's Recommendations about Education and Administration to II. Abdülhamid in the Course

Kasım Hızlı

Tarih Bölümü Doktora Öğrencisi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul, Türkiye

Özet

Osmanlı Devleti'nin son iki asrında yapılan Huzur-ı Hümayun Dersleri, devrin en önemli âlimleri ile sultanların buluştuğu meclistir. Bu meclislerde zaman zaman sultanlara tavsiyede bulunan açık sözlü âlimler olmuştur. Bunlardan birisi Reisü'l-Ulema Tikveşli Yusuf Ziyaeddin Efendi'dir. Tikveşli Yusuf Ziyaeddin Efendi, bir ders takririnde Sultan II. Abdülhamid'e eğitim ve idare ile ilgili bazı tavsiyelerde bulunmuştur. Bu tavsiyelerini kaleme aldığı metin, dönemin giderek sekülerleşen Osmanlı aydın tipinin savunduğu değerlerden çok farklı bir alana dikkat çekmektedir. Bu doğrultuda yirminci asırdan itibaren çok tartışılan dinin devlet içerisindeki yerine, toplumsal hayatta dinî kuralların hakimiyetine ve eğitimde din derslerinin oranına dair geleneksel tavsiyeler sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tikveşli Yusuf Ziyaeddin Efendi, Sultan II. Abdülhamid, Sultana Tavsiye, Huzur Dersi

Abstract

Lessons of Huzur-ı Humaayun, which was practiced in the last two centuries during the Ottoman period, is one of the most important scholars of the time and a council meeting the sultan. Outspoken scholars occasionally advised the sultans in these councils. One of these scholars was Reisü'l-Ulema Tikveşli Yusuf Ziyaeddin Efendi. Tikveşli Yusuf Ziyaeddin Efendi gave some advice to Sultan Abdulhamid about education and administration at a lesson. The text in which he writes his recommendations, draws attention to a very different area than the values of the secularized Ottoman intellectual. He offers recommendations about the place of religion in the state, dominance of religious rules in social life and the proportion of religious lessons in education, which are a very controversial issues from the beginning of the twentieth century.

Key Words: Tikveşli Yusuf Ziyaeddin Efendi, Sultan II. Abdülhamid, Advice to The Sultan, Lesson in Front of the Sultan

Giriş

Yöneticiler genellikle çevrelerini birtakım hilekâr, menfaat düşkünü adamların kapladığını, işlerin ledünniyâtından haberdar edilmediklerini ifade ederek aldatıldıklarından dem vururlar. “*Saraylara doğru söz girmez. Çünkü birtakım hulûskârlar doğru söylemezler. Padişahların, imparatorların, kralların etrafını alırlar. Hulûskârlık ederler. Bu böyledir.*”¹ Sultan II. Abdühamid’in dediği gibi, padişahlar ya da genel mânâda yöneticiler sürekli ülkede işler yolunda gidiyor diye kandırılır mı acaba? Esasında kandırılma ihtimalleri vardır ve bu da pek doğaldır. Fakat politik beceri, bu huluskârlar ve çıkar odaklarıyla mücadele edebilmeyi gerektirir. Tabi burada yöneticilerin gazabından korkmadan yeri geldiğinde gerekli ikaz ve tavsiyeleri yapabilen karakter sahibi insanlara ihtiyaç vardır.

İslam Tarihi’nde ilim adamları ile yöneticiler arasındaki münasebetler, âlimler ve idarecilerin karakterlerine göre çeşitlilik gösterir. Münasebetler çeşitlilik gösterse de değer yargıları ekseriya değişmez. Emirlere ve sultanlara yaranmak isteyen âlimler zemmedilir, idareciler karşısında ilim ve vakarlarını muhafaza ederek gerekli uyarıları yapan âlim ve hakîmlerse methedilir. Bu değer yargısı, büyük ölçüde hadis-i şeriflere dayanmaktadır:

“*Bu millet, âlimleri emirlerine meyletmedikçe, iyileri sapıklara uymadıkça, hayırlıları kötülerıyla mücadeleyi bırakmadıkça, Allah’ın himaye ve gözetiminde hayra devam eder. Aksi takdirde Allah onlardan himayesini çeker ve onların zalimlerini üzerlerine musallat eder. Zalimler de onlara çok kötü işkenceler yapar. Aynı zamanda Yüce Allah onlara fakirlik, ihtiyaç ve kalplerine korku vermek suretiyle terbiye eder.*”² hadis-i şerifinde olduğu gibi.

Hasan-ı Basrî’nin (rh.) Emevi valisi Haccac karşısındaki tavrı ve Ömer bin Abdülaziz’e (r.a.) yaptığı tavsiyeler; İbni Semmâk, Fudayl bin Iyaz ve Behlül Dâna’nın Abbasi halifesi Harun Reşid karşısındaki tavırları İslam Tarihi’nde ulemâ ve sulahânın idareciler karşısında vakarlarını muhafaza ederek onları doğru yola çağırdıkları misallerle doludur.³ Osmanlı’nın son dönemlerinde ulemanın çeşitli konulardaki fikirlerini doğrudan padişaha beyan etme fırsatı bulduğu platformlardan biri *Huzur-ı Hümayun Dersleri* idi.

Ramazan ayında padişah huzurunda devrin en önemli âlimlerinin Kur’ân-ı Kerîm’den bir veya birkaç âyeti tefsir ettikleri toplantıya, Huzur Dersi adı verilmiştir. 169 yıl resmî olarak devam eden huzur-ı hümayûn tefsir dersleri, Beydâvî’nin (ö.1286) *Envârü’t-Tenzîl ve Esrârü’t-Te’vîl* adlı tefsiri esas alınarak yapılmıştır. Ders heyeti

¹ Âtîf Hüseyin Bey, *Sultan II. Abdülhamid’in Sürgün Günleri, Hususi Doktoru Âtîf Hüseyin Bey’in Notları 1909-1918*, (Haz. Metin Hülâgu), Timaş yay., İstanbul 2013, s.402.

² Doç. Dr. Şevki Saka, “Âlimlerin Emirlere (İdarecilere) Nasihati”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXXVIII, Ankara 1998, s.249.

³ Doç. Dr. Şevki Saka, “Âlimlerin Emirlere (İdarecilere) Nasihati”, s.249-268.; Ebü’n-Necib Şeyzerî, *Nehcü’s-Süluk fi Siyaseti’l-Müluk*, (Çev. Nahifî Mehmed Emin Efendi), (Haz. Ensar Köse), Büyüyenay Yay., İstanbul 2013.; İmam Gazali, *Nasihati’l-Müluk*, (Çev. Osman Şekerci), Büyüyenay yay. İstanbul 2016.; Nizamülmülk, *Siyasetname*, (Çev. Nurettin Bayrutlugil), Dergah Yay. İstanbul 2017.; Şeyh Sadi Şirazî, *Nasihati’l-Müluk*, (Çev. Turgay Şafak), Büyüyenay Yay. İstanbul 2016.

padişah, mukarrir, mukarrire soru soran muhataplar ve dinleyicilerden oluşmaktadır. Mukarrir, âyetlerin tefsirini yapmakla görevli âlim, muhatap ise mukarrire yapılan tefsirle ilgili soru soran âlimdir. Mukarrirler, ekseriya hem ilim hem de rütbece muhataplardan üstün derecede olurlardı.⁴

Dersin resmî olarak başladığı 1758 yılında, bir mukarrir beş muhatapla yapılan derslerde, muhatap sayılarının on altıya kadar çıktığı olmuştur. Sultan II. Abdülhamit devrinin ortalarına kadar ilim dili Arapça ile icra edilen bu derslerin 1898 yılı Ramazan'ından itibaren, derslerden daha çok kimsenin faydalanması için Türkçe yazılmasının hususunda irade sadır olmuştur.⁵ Mukarrirlerden bazıları ders takrirlerini bastırmıştır, bazı takrirler ise kütüphane ve arşivlerde muhafaza edilmektedir. Tikveşli Yusuf Ziyaeddin Efendi, Gümülcineli Ahmed Asım Efendi, Debreli Vildan Faik Efendi gibi mukarrirler ve Eğinli Muhammed Hulusi Efendi gibi muhataplar Huzur Derslerinden bir kısmını muntazam defterler halinde tespit etmişlerdir.⁶

Huzur-ı Hümayun Dersleri, tefsir ağırlıklı meselelerin konuşulup tartışıldığı bir toplantı olmanın yanında, devrin en önemli âlimleri ile sultanın bir araya geldiği bir meclis özelliği taşıyordu. Padişahların derste aktiflikleri, soru-cevaplara müdahaleleri dersleri renkli hale getirirdi. Sultan II. Abdülhamid, muhatapların mukarrire yönelttiği soruya mukarrir cevap veremezse veya verilen cevap tatmin edici olmazsa kendisi cevap verir. Bundan da anlaşılıyor ki bu dersler formalite yerine gelsin, âdet yerini bulsun kabîlinden yapılmıyordu.⁷

Huzur derslerine katılan ulema yeri geldikçe devletin idaresine dair gördükleri aksaklıkları usulü dairesinde padişah ile mütalaa eder ve bu mütalaaşını takirinde belirtirdi. Son dönem Osmanlı uleması arasında idarecilere tavsiyelerde bulunanlardan biri, dönemin en saygın ilim adamları arasında gösterilen Reisü'l-Ulema Tikveşli Yusuf Ziyaeddin Efendi'dir.⁸

Özellikle usûl-i fıkhıdaki ihtisası ile bilinen Tikveşli Yusuf Ziyaeddin Efendi, Ribalzâde el-Hâc Hüseyin Efendi'nin oğlu olup Selanik Vilayeti'nin Tikveş kazasında 1830 yılında dünyaya gelmiştir. Ecdadı aslen Adana'nın İçel sancağından olup hicret ederek Tikveş'e iskân olunmuştur.

⁴ Ebu'l-Ûlâ Mardin, *Huzur Dersleri*, I, s.14.; Tayyazâde Atâ, *Osmanlı Saray Tarihi (Tarih-i Enderun)*, (Haz. Mehmet Arslan), I, Kitabevi Yay., İstanbul 2010, s.314; Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I, Milli Eğitim Bakanlığı 1993, s.860; Aydın Temizer, "Osmanlı'da Huzur Dersi Örnekleri Tahlil ve Tenkitli Tefsir Metni Neşirleri I", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c.XV, s.28, 2013/2, s.66-70.

⁵ Ebu'l-Ûlâ Mardin, *Huzur Dersleri*, I, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yay., İstanbul 1951, s. 80.

⁶ Ebu'l-Ûlâ Mardin, *Huzur Dersleri*, II-III, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yay., İstanbul 1966, s. 643.

⁷ Âtîf Hüseyin Bey, *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri*, s.216.

⁸ Reisü'l-ulemalık tarikçe bir memuriyet-i resmîye olmayıp şeyhü'l-vüzera tabiri gibi sudûrun en kıdemlisine ait bir sıfat-ı mümtazedir. Yalnız arpalıkça bin kuruş farkı vardır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Y.PRK.MŞ, 4/8; Reisü'l-ulema tabiri, ulemanın en eskisi yerinde kullanılan bir tabirdir. Reisü'l-ulemalık için ihtiyarlık değil, meslekte kıdem esastır. Bu unvan bir pâyeden ibaret olup ayrıca maaş ve aidat gibi bir şey yoktu. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, III, s.27.; Yusuf Ziyaeddin Efendi'nin Fatih Haziresi'ne defni ile ilgili iradede, reisü'l-ulema sıfatı kullanılmıştır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İ.DUİT, 17/77. (Bundan sonra Başbakanlık Osmanlı Arşivi yerine, kısaca (BOA) kullanılacaktır.)

İlk tahsilini memleketinde yaptıktan sonra 1853 yılında İstanbul'a gelerek⁹ Serezli Hâfız Seyyid Efendi'nin derslerine devam etti. Daha sonra meşhur Giritli Ali Fikri Efendi'nin derslerine devam ederek icazet aldı. Ayrıca hocasının üstadı Şeyh Muhammed Ali et-Temimî (ölümü 1871) -ki meşhur müfessir Alusî'nin talebesidir- merhumdan iki sene kadar *Mutavvel* okudu. Diğer taraftan zamanın üstad-ı küllü, reisü'l-kurra büyük âlim Muhammed Gâlib Efendi'nin dersine devam ederek *Telvih* ve *Mutavvel* okudu. Ayrıca ulemadan Yakovalı Ali Efendi'den icazet aldı.

27 Şubat 1860'da uhdesine İbtida-i Hâric İstanbul müderrisliği tevcih olunarak Fatih Camii'nde derse çıktı. *Celâl* ve *Mir'ât* okutarak 1910 yılına kadar iki kez icazet verdi. Yusuf Ziyaeddin Efendi'nin icazet verdiği talebeler arasında Hâlis Efendi, Serezli Hacı Mustafa Nuri Efendi, Taşköprülü Abdullah Rüşdî Efendi, meşhur vaizlerden Manastırlı İsmail Hakkı Efendi, Manisalı Hoca Emin Efendi, doktor ve feylesof Ödemişli Mustafa Fehmi Efendi gibi birçok büyük âlim vardır ve hepsi Tikveşli'nin önünde diz kırıp ilim öğrenmiştir.

1909 yılına kadar Harbiye Nezareti'nde *Şifa-i Şerif* kârîliği yaptı. Reîsü'l-ulemâ ünvanını alan Tikveşli, Huzur Dersleri'ne 1866-1873 yıllar arasında muhatab, 1874-Eylül 1908 yılları arasında da mukarrir olarak katıldı. Uhdesindeki müderrislik rütbesi 1871 yılında Hâmise-i Süleymaniye'ye, 1876'da ise Süleymaniye'ye terfi olunmuş, 1900'de ise Rumeli Kazaskerliği tevcih olunmuştur.¹⁰ Birinci rütbeden Nişan-ı Osmanî'ye sahiptir.¹¹

Yusuf Ziyaeddin Efendi, zaman zaman kritik görevler üstlenmekten geri durmamıştır. Rumeli vilayetindeki uygulamalara karşı çıkanların meydana getirdikleri karışıklıkları önlemek için 31 Mart 1903'te gönderilen heyet-i nâsihanın reisliğini deruhde etmesi ve bölgeye giderek vazifesini icra etmesi bu cümledendir.¹²

Yusuf Ziyaeddin Efendi aynı zamanda ilk Osmanlı Meclis-i Mebusân'ına İstanbul mebusu olarak girmiştir. 80 Müslüman ve 50 gayrimüslim milletvekilinden oluşan ilk Osmanlı Parlamentosu 19 Mart 1877 tarihinde padişahın huzurunda ilk oturumunu yaptığında payitahtı temsil eden 10 mebusdan biri Yusuf Ziyaeddin Efendi idi.¹³

Reisü'l-Ulemâ Tikveşli Yusuf Ziyaeddin Efendi, 12 Kasım 1920'de İstanbul'da vefat etti.¹⁴ Fatih Cami-i şerifi haziresine defnedildi.¹⁵ Ölümü özellikle medrese çevrelerinde derin üzüntüye sebep olan Tikveşli Yusuf Ziyaeddin Efendi hakkında Üsküplü Hocaâde

⁹ BOA, Y.PRK.AZJ, 36/57

¹⁰ BOA, Y.PRK.BŞK, 61/27

¹¹ Sadık Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, IV-V, İstanbul 1981, s.533.; Ahmed Nezih Galitekin, Hâlis Efendi, *Müteferrika*, VII, Güz 1995, s.4.

¹² BOA, Y.PRK.BŞK, 69/15

¹³ Süleyman Kâni (İrtem), "İlk Mebusân ve Âyân Meclisleri, Mithat Paşa'nın Sadarettin Azli", *Akşam*, 29 Mart 1934.

¹⁴ *Mahfel Mecmuası*, sayı 6, Rebiulahir 1339/Aralık 1920, s.105.

¹⁵ BOA, İ.DUİT, 17/77

Said, Tikveşli'nin hem faaliyetlerinden hem de karakterinden bahseden bir yazı yayınlamıştır.¹⁶

Huzur Dersleri'ne 1866-1873 yıllar arasında muhatab, 1874-Eylül 1908 yılları arasında mukarrir olarak katılan Yusuf Ziyaeddin Efendi'nin yayınlanmış eseri yoktur.

Huzur derslerine kimi müderrislerin sadece bir defa katılabildiği, kiminin münasebetsizliğinden ötürü sürgüne gönderildiği kimininse ikna edici cevaplar veremediği için ufak tefek hediyelerle savuşturulduğu göz önüne alınırsa Tikveşli Yusuf Ziyaeddin Efendi'nin ilimde eriştiği seviye ve temsil kabiliyetini anlamak sanırım mümkün hale gelir.¹⁷ Zira o kırk küsur sene muhatap ve mukarrir olarak bu ilmî tartışmaların yapıldığı derslere iştirak etmiştir. Tabi bu, tecrübesini arttırmasına vesile olmuştur. Bir defasında Huzur Dersi takririnde cereyan eden sual ve cevapta bir muhataba vereceği cevap hatırına gelmemiş, hiç işrab etmeyerek, “*Siz bu sualinize cevap ihzar etmemişsiniz, bakalım ne cevap hazırladınız.*” demiş, muhatap cevap verince konuyu hatırlamış ve mükemmel şekilde izahta bulunmuş.¹⁸

Sultan Abdülhamid huzurunda verilen bir derste mukarrir Tiveşli Yusuf Ziyaeddin Efendi, âyet-i kerimeyi tefsir ederken, “murâd-ı ilahi” böyledir, şeklindeki takrirlerini muhatap mevkiinde bulunan Karinâbâdîzâde Ömer Hilmi Efendi, Sultan V. Murad'ın ismine atfen ve onu hatırlatacak şekilde söylenilmiş manası anlaşılmasında için dersin sureti Mâbeyn Başkatipliği tarafından arz olunurken yazıda, “murâd-ı ilahi” terkibi yerine “maksûd-ı ilahi” yazılmasının uygun olacağını, medreseden hocası olan Tikveşli'ye teklif etmiş. Tikveşli, biraz düşündükten sonra, “*Karinâbâdîzâde! Maksud kelimesi, murad kelimesinin yerini mana itibariyle tutamaz. Bunu ne ben ne de merhum pederiniz Abdurrahman Efendi kabul eder. Derste aynen takrir ettiğim gibi “murâd-ı ilahi” diye yazarsınız, öylece arz olunur.*” demiştir. Bilahare Sultan Abdülhamid bu konuşmadan haberdar olmuş, Tikveşli'yi takdir ve taltif etmiş.¹⁹

Yusuf Ziyaeddin Efendi'nin bu çalışmaya konu olan takririnde tarih kaydı mevcut değildir. 1898 Ramazanında mukarrir Abdülkadir Efendi Tevbe Suresi'nin 50. âyet-i kerimesinin tefsirini takrir etmiştir. 1908 senesi Ramazanında ise Yunus Suresi 110. âyet-i kerimesinin tefsirinin takrir edildiği bilinmektedir.²⁰ Bu bilgilerden hareketle Yusuf Ziyaeddin Efendi'nin bu çalışmaya konu olan Yûnus Suresinin 19, 20 ve 21. âyet-i kerimelerinin takririni 1900-1905 yılları arasında yaptığı anlaşılmaktadır.²¹

¹⁶ Üsküplü Hocazâde Said, “Allâme-i Şehîr Üstad Merhum Tikveşli İçin”, *Mahfel Mecmuası*, sayı 6, Rebiulahir 1339/Aralık 1920, s.104-105.

¹⁷ Huzur derslerinde uygulanan terfiler, nişanlar, hediyeler, cezalar ve nefiyler için bkz. Ebu'l-Ûlâ Mardin, *Huzur Dersleri*, I, s.95-108.

¹⁸ Sait Çayırılı tarafından Ebu'l-Ûlâ Mardin'e gönderilen malumat, Ebu'l-Ûlâ Mardin, *Huzur Dersleri*, II-III, s.779.

¹⁹ Ebu'l-Ûlâ Mardin, *Huzur Dersleri*, II-III, s.783.

²⁰ Ebu'l-Ûlâ Mardin, *Huzur Dersleri*, I, s. 80.

²¹ 1898 Ramazanında Tevbe Suresi'nin 50. âyet-i kerimesi, 1908 senesi Ramazanında ise Yunus Suresi 110. âyet-i kerimesi takrir edilmiştir. Her sene sekiz ders, her derste mutad üzere ortalama üç âyet takrir edildiği için Yûnus Suresinin 19, 20 ve 21. âyet-i kerimelerinin takririnin 1902-1904 yılları arasındaki bir derste yapılmış olması kuvvetle muhtemeldir.

Takririn Tam Metni²²

Eûzû billâhi mine 'ş-şeytâni 'r-racim

Bismillâhirrahmânirrahim

وَمَا كَانَ النَّاسُ إِلَّا أُمَّةً وَاحِدَةً فَاخْتَلَفُوا وَلَوْلَا كَلِمَةٌ سَبَقَتْ مِنْ رَبِّكَ لَقُضِيَ بَيْنَهُمْ فِيهَا فِيهِ يَخْتَلِفُونَ (١٩)

وَيَقُولُونَ لَوْلَا أُنزِلَ عَلَيْهِ آيَةٌ مِنْ رَبِّهِ فَقُلْنَا إِنَّمَا الْعَيْبُ لِلَّهِ فَانْتَظِرُوا إِنِّي مَعَكُمْ مِنَ الْمُنْتَظِرِينَ (٢٠)

وَإِذَا أَدْفَنَّا النَّاسَ رَحْمَةً مِنْ بَعْدِ ضَرَاءٍ مَسَّنُهُمْ إِذَا لَهُمْ مَكْرٌ فِي آيَاتِنَا قُلِ اللَّهُ أَسْرَعُ مَكْرًا إِنَّ رُسُلَنَا يَكْتُوبُونَ مَا تَمْكُرُونَ (٢١)

Ve mâ kâne 'n-nâsü illâ ümmeten vâhideten fehtelefû velev lâ kelimeten sebekat min rabbike lekuziye beynehüm fîmâ fîhi yahtelifûn. Ve yekûlûne lev lâ ünzile aleyhi âyeten min rabbihî fekul inneme 'l-gaybü lillâhi fentezirû innî meaküm mine 'l-müntezirîn. Ve izâ ezekna 'n-nâse rahmeten min ba'di zarrâe messethüm izâ lehüm mekrun fî âyâtinâ kulillâhu esrau mekrâ inne rusulenâ yektübûne mâ temkürûn.²³ Sadakallâhül azîm.

Hak subhânehu ve teala hazretleri işbu ayet-i celileden evvel “ve ya 'bûdüne min dünillahi mâ lâ yezurruhüm ve lâ yenfuuhüm” kavli-şerifiyle müşrikînin kendilerine menfaat ve mazarrat etmekten âciz olan esnâma ibadet eder olduklarını ve “ve yekûlûne hâ ulâi şüfeûnâ indellâh” kavli-şerifiyle müşrikînin ibadet eyledikleri esnâm için bunlar indallah şefi'lerimizdir dediklerini ve müşrikînin işbu ahval ve akvâlinin butlânını beyan buyurduktan sonra esnâma ibadet, emr-i muhdes ve bidat-i kabîha olup kadîmen benî âdem kâffeten yahut ehl-i Arab kâffeten tevhid üzere olduklarını beyânen “Ve mâ kâne 'n-nâsü illâ ümmeten vâhideten fehtelefû” buyurdu. Allahü teala a'lem.

İşbu âyet-i celileden maksud küfür ve şirkin butlânını ve esnâma ibadet tarîkinin tezyîfini beyan ve din-i İslâmın din-i fâzıl olduğunu takrirdir. Binaenaleyh “ümmeten vâhideten”den murad din-i İslâmdır. Nâsın tevhid üzere buldukları vakti tayinde, müfessirîn-i kirâm vücûh-ı adîde beyan buyurdular. İbn-i Abbas raziuyallhu teala anhumâ hazretleriyle Mücâhid'den mervî olan Âdem aleyhisselam ve evladı Kâbil, Hâbil'i katledinceye değin âmmeten tevhid üzere olup badehu küfrün zuhûruyla beynlerinde ihtilaf vuku buldu. Müfessirîn-i kirâmın bazıları buyurdular ki Âdem aleyhisselamdan on karn mürûr edip Nuh aleyhisselam zamanına kadar kâffe-i nâs tevhid üzere bulundular. Nuh aleyhisselam zamanında beynlerinde dinde ihtilaf edip Nuh aleyhisselam onlara nebi ba's buyuruldu. Bazı müfessirîn-i kirâm buyurdular ki İbrahim aleyhisselam zamanında Ömer bin Lahy esnâma ibadeti ihdas ettiği zamana kadar kâffe-i nâs din-i İslâm üzere idiler bu kavle göre. “Ve mâ kâne 'n-nâsü illâ ümmeten vâhideten” nazm-ı celildeki nâsdan murad hassaten kavm-i Arabdır. Bu tevcih müşrikîn-i Arabın esnâma ibadetlerini ve esnâmı şefi' ittihaz ettiklerini hâkî olan âyet-i celileden sonra bu âyet-i celilenin zikr olunması cihetiyle tevcihat-ı sâireden ensebdir. Bazı müfessirîn-i kirâmın beyanlarına göre işbu âyet-i celileden nâsın kâffesi “ümmeten vahideten” üzere

²² BOA, Y.EE.d, 888; Tikveşli'nin bu çalışması talik hatla yazılmıştır. Beş varaktan müteşekkil olup kırmızı meşin, ön kapağı tuğralı, arka kapağı ay-yıldızlı ve istampa yaldızlıdır. Son varakta bir adet şahıs (Yusuf Ziyaeddin) mührü vardır.

²³ Kur'an-ı Kerim, Sûre-i Yûnus, ayet 19, 20, 21.

olmaları “fitratallâhu fetara'n-nâse aleyha” nazm-ı şerîfin delâleti vech üzere ale'l-ıtlak cemî ezmanda kâffe-i nas tevhid ve ulûhiyete şehâdet etmek istidadı üzere halk olunmuşlar. “Küllü mevlûdüin yûledü alâ fitrati'l-İslam fe ebevâhu yuhâvidânihi ev yunassırânihi ev yumeccisânihi” hadis-i şerifi nâlık olduğu üzere nâsın ebeveyni evladını tevhîd-i fitrîden men ile Yahudi veya Nasranî veyahut Mecusî ederler. Ve bazıları da tevhîd-i fitrî üzere bâkî kalıp beynlerinde dinde ihtilaf vaki oldu. Hadis-i şerifde ebeveynin tahsis bi'z-zikri, sıbyan ekseriya ebeveynin hızâne ve terbiyelerinde olmalarına mebnîdir. Yoksa sıbyânın Müslim olmayan sâir velileri ve muallimleri ve mürebbîleri dahi tevhîd-i fitrî olan şehadetlerini ifsadda ebeveyn gibidir. Kezâlik müminînden mübâlât-ı diniyeleri olmayan kimesnelerin evladına da o sû-i hâl sirayet eder. Bazı muallimler şakirdâna ve mürebbîler terbiyesinde bulunanlara din-i İslâma muhalif kelimeler ilkâ eyledikleri işitilmiştir. Sıbyan kable'l-bülüğ umûr-ı şerîyye ile mükellef değil iseler de ebeveyn şerâyi'den sabîlerini mesela yedi yaşına vusullerinde namaz ile emreylemek on yaşına vusullerinde namazı edâya emirde şiddet eylemek lazım olduğu gibi menhiyattan mesela müskirât istimâlından ve kumar oynamaktan evladı ve zükûra telebbüsü haram olan harîr ve sîm ü zerden mamul olan şeyleri istimalden evlâd-ı zükûru men ve ve gümüş veya altından masnû kadeh ve kaşık vesâir evâni tahdîsen li'n-ni'met bulundurmamak caiz ise de ekl ve şûrbde istimâli zükûr ve inâsa caiz olmadığı cihetle bunları istimalden vesâir menâhi ve münkerattan sıbyanı zecr ü men eylemek ebeveyne lazımdır.

Bu hususda sıbyanın ebveyni veya velileri kusur ederlerse indellâhi teala âsim olurlar. Şeriat-ı garrânın ahkâmını icrada her mümin üzerine vüsati mikdarı sa'y ü gayret eylemek umûr-ı vâcibedendir. Devlet-i Abbâsiye'den bazıları firak-ı dâlle mezhebine meyilleri sebebiyle ehl-i sünnet ve cemaat mezhebinden olan zevâta siyyemâ ulemaya türlü türlü eza ve cefa ve hakarete bulundular.

Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, edâmallahü teala bi'l-adli ve'l-ihsan ilâ yevmi'l-kıyâm, hîn-i teşekkülünden beri kâffeten ehl-i sünnet ve cemaat mezhebinde olup şarkan ve garban din-i mübîninin neşrine ve muhafaza ve i'lâsına ve şeriat-ı garrânın ahkâmının icrasına bezl-i himmet ve sa'y ü gayret buyurmuşlardır. Binâen alâ zâlik pekçok cevâmî-i şerîfe ve medâris-i münîfe bina ve inşâ buyurdukları gibi payitaht-ı saltanat-ı seniyyede ve memalik-i mahruse-i sairede ahali-i İslamiyeye vaaz ü nasihat ve tebliği- ahkam-ı şerîyye eylemek üzere muvazzaf nice nice vaizler ve kürsi meşayihî ve cevâmî-i şerifede eda-yı salat için hutuba ve imamlar ve tedris-i ulum-ı 'âliye ve âliye için müderrisler nasb ve tayin buyurmuşlardır. Devair-i devletin kâffesinde eda-yı salat için mesacid ve bunlara muvazzaf imamlar tayin buyurulduğu gibi asakir-i şahanenin bilumum alay ve taburlarında umur-ı diyaneti talim ve feraiz-i ilahiyi eda için imamlar tayin buyurmuşlardır. Siyyema şevketlü mehabetlü padişahımız efendimiz hazretlerinin asr-ı şahanelerinde maarifin terakkisiyçün memalik-i mahruse-i şahanelerinin her tarafında medaris ve mekatib inşâ olunup mekatibde ulum-ı diniyenin talimi ve talebenin ibadat u taatte bulunmaları ve menahi ve münkerattan ictinab eylemeleri hakkında mükerreren taraf-ı şahanelerinden iradat-ı seniyye şeref-müteallik buyurulduğu maa'l-mesar cümleten malum olmuştur.

Ancak mekatibden çıkanlarda su-i itikad ve umur-ı diniyede mübalatsızlık müşahede olunmaktadır. Bundan anlaşılıyor ki ulum-ı diniyenin tahsilinde ve imtihanlarında itina

olunmuyor. Binaen ala zalik kaffe-i mekatib-i ‘âliye ve idadilerde gerekse duhul ve gerekse sınıf ve huruç imtihanlarında ulum-ı diniyeden bihakkin imtihan vermeye muktedir olmayan müslimîn talebe her ne kadar fûnun-ı saireden mükemmel imtihan verseler bile nail-i matlab ve maksad olmamaları hakkında irade-i seniyye-i cenab-ı mülukaneleri şeref-müteallik buyurulduğu surette tahsil-i ulum-ı diniyyeye ziyade ihtimam ve itinaya bais ve sebep olacağı aşikardır. Ve bu gibilerin umur-ı Devlet-i Aliyye’de müstahdem olanların mazarrât-ı kesiresi pek vazıhtır.

Taraf-ı şahanelerinden tayin buyurulan vülat ve mutasarrıflar ve kaimmakamlar vesair rüesa mütedeyyin ve müteşerri zevattan olurlarsa tabi maiyetleri de onlara ittibaan sîret-i hasene üzere olurlar. Ahali de onlara iktizaen sîret-i müstahsenede bulunup hükümet-i seniyyenin kaffe-i evamirine bi’t-tav’ ve’r-rıza kemaliyle muti ve münkad olurlar. Şayet emir bilakis olub da rüesa-yı memurin mütedeyyin ve müteşerri kimesneler olmazlarsa maiyyetleri dahi onların sîret-i mekruha ve gayr-ı marziyelerine tabi olacaklarından sair ahaliye de bu sû-i hal sirayet eder. Bu haller re’ye’l-ayn müşahede olunmuştur. Mütedeyyin olan zevat halife-i rûy-ı zemin padişahımız efendimiz hazretlerine itaat ve sadakat diyaneten de farz olduğunu bildiklerinden zahiren ve batnen kemal-i inkıyad ve itaat ve sadakat üzere olurlar. Hatta emirülmüminin eyyedellahü binnasri’l-mübin hazretleri li-maslahatin şer’an mübah olan bir şeyle emreylese emrine itaat vacip olur. Kezalik li-maslahatin bir emr-i mübahdan nehy eylese ondan ictinab eylemek dahi vacip olur. Binaen alâ zalik rivayet olunduğu üzere İmam-ı Azam rahimellahü teala hazretlerinin bidayetlerinde Devlet-i Abbasiye’den Ebi Cafer Mansur tarafından fetvadan men olunduğu hengamda İmam-ı Azam’ın kerimesi abdeste müteallik bir mesele sual eyledikde emirülmüminin tarafından fetvadan men olunduğundan cevap veremem diğer bir zattan sual olunsun buyurmuşlar.

Amma “Ez-zarûrât tübihü’l-mahzûrât” ve “Ez-zarûrât tekaddera bi-kaderihâ” kaide-i şer’iyelerine binaen ilca-yı maslahattan olup da müslim olmayan bazı memurların istihdamı suretinde ahali-i İslamiye onların din-i İslam üzere olmadıklarını bildiklerinden onların sîretine ittiba etmezler. Sabıkan zikr ve beyan olunduğu üzere selatin-i izam hazeratı sayelerinde tebliğ-i ahkam-ı şeriyeye için tayin buyurulan vaizlerin nush u pendî bazı eşhasa tesir etmediği cihetle emr-i siyasi icra olunmak lazımdır. Hatta hadis-i şerifte “Mâ yeze’a’-s-sultan eksera mâ yeze’a’l-Kur’ân” bir rivayette “Fevka mâ yeze’a’l-Kur’ân” varid olmuştur. Yani sultanın zecr ve meniyle nâsın menhiyat ve münkerattan münzecir olmaları nush u pend ile münzecir olmalarından ekserdir yahut münzecir olmanın fevkindedir. Alenen müskirattan nush u pend ile münzecir olmayanlar şevketlü mehabetlü padişahımız efendimiz hazretlerinin irade-i seniyyeleri şerefsudur buyurulmasıyla münzecir oldukları sultanın zecri ve men’i nush u pend ile olan zecr ve men’in tesirinden ziyade müessir olduğunu fiilen isbat etmiştir. Nasın menahiye terk etmeleri nush u pend ile olan zecr ve men’in tesirinden sultanın zecr ve meni tesirde ziyade olduğu gibi o emr-i şeriyeye imtisal hususunda dahi tesiri ziyade olacağı cihetle devair-i devletin kaffesinde eda-yı salât hakkında ekîden irade-i seniyye-i kâtî’a şeref-müteallik buyurulduğu surette umumen memurin eda-yı salata mübaderet edecekleri bî-iştibahdır. Kezalik bu husus hakkında vilayat-ı şahaneye ve elviye ve kazalara irade-i seniyye tamim buyrulduğu surette hüsn-i tesir hâsıl olacağında iştibah yoktur.

Terk-i salât hakkında “Es-salâtu imâdü’-d-dîn fe men ekâmehâ fekad ekâme’-d-dîn ve men terakehâ fekad hedeme’-d-dîn” ve “Men terake’s-salâte müteammiden fekad kefera” gibi va’id-i şedidi mutazammın ehâdîs-i nebeviyye vârid olmuştur. Amden bilâ özrin târik-i salât hakkında ashab-ı kiramdan altı ve tâbiünden dahi birçok zevat küfrüne kâil olmuşlardır. Müçtehidin-i kiramdan İmam-ı Şâfîî indinde bir kimse bilâ özür terk-i salavâtta ısrar ederse katlolunur. İmam-ı Azam hazretlerinin indinde katlolunmaz ise de tevbesi tahakkuk edip salâhı zahir oluncaya kadar habs olunur. Bu vezâifin icrası ulülemre aittir.

Bazı nâsın küfür üzere olmaları sebebiyle ihtilaf olunca mü’minîni ibka ve kafîrîni ihlâk yahut dalâlette musır olanları ta’zîb, hidayette olanları isâbe için ta’cîl münasib olduğu zanna cevaben “Velev lâ kelimetün sebekat min rabbike lekuziye beynehüm fîmâ fîhi yahtelifün” buyuruldu. Yani Hak celle şânuhu hazretleri buyurur ki nas ihtilaf eyledikleri şeyde hak bâtıldan temeyyüz eylemek için muhikk ile mubdilîni beynini fâsıl azâbın yevm-i kıyamette tehîri hakkında Rabb’in tarafından hükm-i ezeli sebkât etmese idi dünyada mubdîli ihlak ve muhakkakî ibka ile beynleri fasl u kaza olunurdu.

Sallallahü teala aleyhi ve sellem efendimiz hazretlerine nazil olan âyât-ı beyyinat ve mu’cizat-ı mütekâsireyi küffâr-ı ehl-i Mekke inad ve mükâbereten âyât ve mu’cizattan add etmeyip rasulullah sallallahü teala aleyhi vesellem efendimiz hazretlerine kâin asla âyet ve mucize inzal buyurulmamış gibi fart-ı inadlarından âyât ve mucizattan bir âyet ve mucize inzalını iktirah ve taleb eylediklerini beyan “ve yekûlûne lev lâ ünzile aleyhi âyetün min rabbih” buyuruldu. Yani küffâr-ı ehl-i Mekke derler ki Muhammed’in rabbisinden ne olub da istediğimiz âyât ve mucizattan bir âyet ve mucize inzal oluna idi. “Fe kul”, imdi habîbim onlara makam-ı cevabda de, “İnneme’l-gaybu lillâh” yani iktirah ve taleb ve nübüvvetin levazımından olduğunu zu’m ve nüzulüne iman eylemeyi talik eyledikleriniz âyet ve mucizenin nüzul ve adem-i nüzulü Hak sübhanehü ve teala hazretlerine muhtas guyûbdandır. Ona vukufum yoktur. “Fentazirû”, imdi talep eylediğiniz mucizenin nüzulünü intizar ediniz. “İnnî meaküm mine’l-müntazirîn”, bana inzal buyurulan âyât ve mucizati inkara ve gayrısını iktirah ve talebe ictisarınız sebebiyle tahkik ben de sizinle beraber taraf-ı ilahiden olacak işlere muntazırîndenim. “Ve izâ ezeke’-n-nâse rahmeten min ba’di zarrâ’e messethüm”, biz de azamet-i şanımla nâsa yani küffâr-ı ehl-i Mekke’ye isabet eden kaht u galâ şiddet ü marazdan sonra yani emn ü sıhhati ve vüs’at ü ferahı ihsan buyurduğumuzda “İzâ lehüm mekrun fî âtinâ”. Bi’t-ta’ni fîhâ ve’l-ihdiyâl fî def’ihâ kîle kaht-ı ehl-i Mekke seb’a sinîne hattâ kâdû yehlikûn. Sümmeh rahimehümü’l-lâhü te’âlâ bi’l-hayâ ve tafîkû yakdihûne fî âyâtî’l-lahi ve yekîdûne rasûluhu. “Kuli’l-lâhu esra’u mekrâ”, habîbim onlara de ki din-i İslam’ın yüzünü hafîyyen itfâya sür’at-i tedbirinizden cezanız olan azab ve ikâbınızın tedbirinde Allah celle şânuhu hazretleri esra’dır. “İnne rusulune’l-lezîne yahfezûne a’ mâleküm yektübûne mâ temkürûn”, ey mekrüküm ev temkürûnehü vehüve tahkîkun li’l-intikâm minhü ve tenbihün enne mâ deyrün fî ahfâihî gayru hâfe ale’l-hafazati fazlen ani’l-alîmi’l-habîri ve’l-cümleti ta’lîli min cihetihi te’âlâ lâ ser’iyyete mekruhu subhânehu gayra dâhilin fî’l- kelâmi’l-mülkîn fe inne kitâbete’-rusulü lemâ yemkürûne min mebâdî mekruhum ve tahlufü eseruhu anhü bi’l-kitâbeti ve fîhi mine’l-mübâlagati mâ lâ yavsîfî.

Allahü azîmü'ş-şân şevketlü mehâbetlü padişahımız efendimiz hazretlerini bi'l-adl ve'l-ihsan serîr-i şevketinde dâim, şerî'at-i garrâya hâdim, livâsını mansûr, a'dâsını makhûr, sa'yini meşkûr, zenbini mağfur buyursun, amin, bi hürmeti seyyidi'l-mürselîn.

El-abdü'd-dâ'î li-devam-i Devleti'l-Aliyye

Tikveşi Yusuf Ziyâeddin”

Değerlendirme ve Sonuç

Yusuf Ziyaeddin Efendi takriri aşağıda meali verilen ayetler ile başlamaktadır:

“Ve insanlar bir ümmetten başka değildi. Sonra ihtilafa düştüler. Eğer Rabbin tarafından geçmiş bir kelime bulunmasa idi onların arasında ihtilafa düştükleri şey hususunda elbette ki -derhal- hükmolunurdu. Ve derler ki: Ona Rabbin tarafından bir mucize indirilmeli değil midir? De ki, gayb ancak Allah içindir. Artık siz bekleyiniz, şüphe yok ki ben de sizinle beraber bekleyenlerdenim. İnsanlara kendilerini kaplayan bir sıkıntıdan sonra bir rahmet tattırdığımız zaman bizim âyetlerimiz hakkında onların derhal bir kötü hareketleri vardır. De ki, Allahü Teala mekirce daha çabuktur. Şüphe yok ki bizim resullerimiz, ne mekir yaparsanız hepsini yazarlar.”²⁴

Yusuf Ziyaeddin Efendi, takrirden zikredilen ilk âyet-i kerimede, insanoğlunun inanç geçmişi hakkında bilgi vermektedir. Takriri boyunca bu ilk âyetin tefsirine yoğunlaşmış, eğitim ve idare üzerine yaptığı tespit ve tavsiyeleri buradan hareketle yapmıştır. Bireyin doğumu, okul öncesi eğitimine tesir eden olumlu-olumsuz faktörler, okula başladığında nasıl eğitim ve öğretim gemesi gerektiği, okullardaki mevcut durumun eleştirisi gibi hususları yine bu ayetten yola çıkarak ele almıştır.

Yusuf Ziyaeddin Efendi'nin üzerinde durduğu ilk husus, çocukların İslam fitratı üzere doğduklarıdır. İslam fitratı üzerine doğan çocuğa, ebeveynin buluş çağından önce, mektebe başlamadan, dinî alışkanlıklar kazandırmaları gerektiğini ifade eder. Zira, *“bazı mürebbîlerin terbiyesinde bulunanlara din-i İslâma muhalif kelimeler ilkâ eyledikleri işitilmiştir”²⁵* şeklindeki ifadesinden bu hususa mugayir durumlar olduğu anlaşılmaktadır. Her çocuk ilk eğitimini ailesinden (evden) aldığına göre burada mektebe başlamamış bir çocuğun ilk mürebbisinin kim olduğu hususu öne çıkmaktadır.

Nitekim takririn yapıldığı vakitlerde saray çevresinde Tikveşli'nin dillendirdiği şikayete benzer şikayetler işitilmiş, hatta bu husus Sultan Abdülhamid'in kulağına kadar gitmişti. Avrupalı ve yerli Hıristiyanlardan gayet ahlaksız ve uygunsuz birtakım kadınların mürebbiye ve sütanne namıyla Müslüman hanelerine alındığı, çocukların terbiyelerinin bunların eline bırakıldığı, bilahare bu çocukların Hıristiyan mekteplerine verilmek suretiyle âdâb ve terbiye-i diniyelerinin noksan kaldığı ifade ediliyordu. Bu hususun men edilmesine dair irade sadır olmuş, bu iradenin Umum Maarif İdareleri'nce

²⁴ Ömer Nasuhi Bilmen, *Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri*, Sûre-i Yûnus, ayet 19, 20, 21, Bilmen Basım ve Yayın, III, Tarihsiz, s.1374-1375.

²⁵ BOA, Y.EE.d, 888

dikkatle uygulanması gerektiği ifade edilmişti²⁶. Bu genelgeden II. Abdühamid'in okul öncesi eğitimde geleneksel düşünceleri paylaştığı anlaşılmaktadır.

Takririn ikinci kısmında Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren Ehl-i Sünnet ve Cemaat akidesine bağlı kalındığını, daima İslam şeriatına hâdim olunduğunu beyan eder. Ancak kendi zamanında mektep mezunlarının dinî hususlarda laubali olduklarının müşahede edildiğini ifade eder. Bunu ise mekteplerde din derslerinin hakkıyla okutulup imtihanların itina ile yapılmamasına bağlar. Bu konunun düzelmesi hususunda Sultan Abdülhamid'e, dinî derslerden geçemeyen talebelerin diğer derslerde ne kadar başarılı olursa olsun mezun edilmemelerine dair irade-i seniyye yayınlaması tavsiyesinde bulunur. Aksi takdirde dinde mübâlâtsiz olanların devlet memuru olmalarının pek çok zararlarının olacağını ifade eder.

Mektep-Medrese tartışmalarının yaşandığı son asırda eğitim, idare ve sosyal hayatta ibrenin kuvvetli şekilde Batı'yı gösterdiği bilinen bir durumdur. Bu vasatta önde gelen bir medreselinin/müderrisin mektepten çıkanların dinî konularda dikkatsiz olmalarını sitemkâr bir tarzda dillendirmesi yeni karşılaşılan bir durum değildir. Bu takrirden yaklaşık on sene önce yine bir medreseli, Ahmed Cevdet Paşa mektepten çıkan öğrencilerin akidelerinin bozuk olmasından şikayet etmiş ve din temeline dayalı bir devlet olan Osmanlı'nın geleceğini vahim gördüğünü ifade etmişti.²⁷

Yirminci asra girerken genel olarak şikayet edilen bir husus vardır: Ahlak bozukluğu.²⁸ Frenk ahlakının benimsenmesi, giyim kuşamdaki değişiklikler, konuşma tarzına yansıyan alafrangalıklar, fezahat-ı lisanîye veya dinî mübâlâtsizlik olarak adlandırılan inanca ait hususların tahfifi, bu cümledendi. Bunların çözümü için mekteplerdeki müfredatın düzenlenmesi gerekiyordu. II. Abdülhamid döneminin hedefleri arasında bu aksaklıkların düzeltilmesine yönelik yoğun bir çalışma vardı. Asıl hedef devletin birliğini, bütünlüğünü, devamını sağlayacak nitelikte insanlar yetiştirmektir. Bu niteliklerin başında dine bağlılık geliyordu. Çağdaş ilim ve fenne sahip olmak bu nitelikler arasındaki en önemli unsurlardan idi.²⁹ Ama ne kadar çağdaş, ne oranda bilimsel? Mesele burada düğümleniyordu. Mekteplerdeki müfredat, ahlaklı ve çağın imkanlarıyla donanmış gençler yetiştirmeyi amaçlıyordu. Sağlam bir dini inanç ile güzel ahlaka sahip olunamadıktan sonra çağdaş ilim ve fenne sahip olmanın bu dönemde kıymeti yoktu. Sultan Abdülhamid bu husustaki görüşlerini, “*Ben terakki taraftarıyım. Avrupa’da ne icat olunursa memleketimizde yapılmalıdır. Yalnız bir noktaya dikkat etmelidir. Hem de çok dikkat etmeli. Yalnız İslamiyet’e muvafık olmayan şeyleri edemeyiz. Ettik mi İslamiyet maazallah dağılır. Ben buna dikkat ettim*”³⁰ şeklinde ifade etmektedir.

²⁶ (11 Ekim 1902) BOA, MF.MKT, 569/39

²⁷ Benjamin C. Fortna, *Mekteb-i Hümayun, Osmanlı İmparatorluğunun Son Döneminde İslâm, Devlet ve Eğitim*, İletişim Yay., İstanbul 2005, s.253.

²⁸ “*Bir de ahlak-ı umumîye bozuk. Ayan Reisi Said Paşa'nın bir sözü vardır. Her ne vakit kendisini çağırırsam, mazul veya mensup zamanında bazı ahvale karşı fikrini sorardım. Hastalığımız 'ahlak bozukluğu' derdi. Hakkı varmış.*” Âtuf Hüseyin Bey, *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri*, s.241.

²⁹ Zeki Salih Zengin, *II. Abdülhamid Dönemi Örgün Eğitim kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi 1876-1908*, Baki Kitabevi, Adana 2003, s.43.

³⁰ Âtuf Hüseyin Bey, *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri*, s.421.

Hamidiye eğitimi ve modernleşmesi, Batı'nın bütünüyle reddini içermiyordu. Doğu ve Batı müktesebatının birlikte edinilmesine yönelik bir değişiklik arayışıydı.³¹

Batı'nın metotlarıyla Batı'yla mücadele edecek bir kuşak yetiştirmeyi hedefleyen Hamidiye eğitim programı, doğası ve doğal sonuçları itibariyle hedeflediği öncelikleri sağlamayan bir kuşağın yetişmesini engelleyemiyordu. Öncelikleri dindar, ahlaklı ve vatanperver, aynı zamanda çağının icapları ile donanmış bir kuşağın paradoksal özellikler barındırdığı için sürekli şikayetleri ve revize edilen bir eğitim programını beraberinde getirmesi normaldi.

Yusuf Ziyaeddin Efendi'nin mekteplerde din dersinde başarılı olamayanların diğer derslerde ne kadar başarılı olurlarsa olsunlar mezun edilmemeleri önerisi, uygulanan bir yöntem değildi. Mevcut iktidarın birebir olmasa da uyguladığı sistem ise ahlak bozukluğu olanların mezun edilmek bir yana okuldan atılmaları durumu idi.

Tikveşli'nin değindiği bir diğer husus ise devlet kademelerine memur tayinlerinde dinî esasların göz önüne alınıp alınmaması, yüksek bürokratların ve mahalli idarecilerin kamu idaresi yanında dinî temsil vazifelerinin olup olmadığına dair görüş ve tavsiyeleridir. Vali, kaymakam ve mutasarrıf tayinlerinde atanacakların mütedeyyin olmalarının önemine dikkat çeken Tikveşli, "*Yönetici mütedeyyin olursa halk da ona ittibaan mütedeyyin olur*", der. Mütedeyyin yöneticilerin, ulümlerin yani halifenin emirlerine uyacağını belirtir. Yusuf Ziyaeddin Efendi, yerel yöneticilerin mütedeyyin ve işinin ehli kimseler olması gerektiği meselesine pek ziyade ehemmiyet atfeder. A'raf Sûresi 152-153. âyet-i kerîmelerin tefsirini yaptığı bir başka takririnde padişahın temsilcisi durumundaki yerel yöneticilerin mütedeyyin olmaları gerektiğini şu cümlelerle ifade eder: "*Eğer vülât ve ümera mu'tekid ve müteşerri', ehil ve erbab kimesneler olursa şerîat-ı garrâ, kemâhi hakkahâ hıfz ve himâye olunur. Ve hukuk-ı ibâd ve hukuk-ı devlet bihakkın muhâfaza olur. Eğer bilakis olursa maksud fevt olur. Ne şerîat-ı mutahhara hıfz ve himâye olur, ne hukuk-ı ibâd ve hukuk-ı devlet muhâfaza olur. Matlûb olan nizam ve intizam muhtel olur.*"³² Tikveşli gibi II. Abdülhamid de mütedeyyin ve mehasin-i ahlak ile

³¹ Benjamin C. Fortna, *Mekteb-i Hümayun*, s. 265-266.; Mustafa Gündüz, *Maariften Eğitime, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim Düşüncesinde Dönüşüm*, Doğu Batı Yay., Ankara 2016, s.119-182.

³² "... Zîr-i saltanat-ı seniyyede bulunan cemî bilâdda umûr-ı mezkûru bizzat rü'yet mümkün olmadığından taraf-ı saltanattan tayin buyurulan vülât ve ümerâlarıyla rü'yet olunur. Eğer vülât ve ümera mutekid ve müteşerri, ehil ve erbab kimesneler olursa şerîat-ı garrâ, kemâhi hakkahâ hıfz ve himâye olunur. Ve hukuk-ı ibâd ve hukuk-ı devlet bihakkın muhâfaza olur. Eğer bilakis olursa maksud fevt olur. Ne şerîat-ı mutahhara hıfz ve himâye olur, ne hukuk-ı ibâd ve hukuk-ı devlet muhâfaza olur. Matlûb olan nizam ve intizam muhtel olur. Binâen alâ zâlik yani vülât ve ümerânın hüsn-i ahvâli âlemin salâhını mücib ve fesâd-ı ahvâli âlemin fesâd-ı ahvâlini mücib olduğundan sallallahü aleyhi ve selleme bazı ashâb, "Mete's-sâatü yâ rasulallah", kıyametin vaktinden sual ettikde, sallallahü aleyhi ve sellem, "İzâ zâyat'l-emanetü fentezirü's-saatü" buyurdu. Emanetin keyfiyet-i ziyâını sahâbi fehm edemediğinden, "Ve keyfe zâ'athe yâ rasulallah" dedikde, sallallahu aleyhi ve sellem, "İzâ vüsside'l-emru ilâ gayri ehlihî, fenteziru's-sâate" buyurdu. Zira umûr-ı ibâd kendilerine tevdi olunan kimesneler mütedeyyin ve müteşerri ve ve ehil ve erbâb olurlarsa maksad-ı aksâ olan şerîat-ı mutahharayı bihakkın muhafazasına ihtimâm ederler. Ve umûr-ı ibâdi ahsen-i vech ve hikmet ve adâlet üzere icra ederler, intizâm-ı cemil hâsil olur. Bilakis umûr kendilerine tevdi olunan kimesneler sû-i itikad ve dinde mübâlât etmeyib menâfi-i şahsiyelerini gözetirlerse maiyyetlerinde bulunanlar onların sîretlerine ittibâ ederler. Matlûb-ı padişahî olan umûr-ı mezkûr fevt olur..." Tikveşli Yusuf Ziyaeddin Efendi, *A'raf Sûresi 152-153. Âyetler*, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar, TY 7333.

müzeyyen olmayanlardan devlet ve memleketçe istifade edilemeyeceğine inanır.³³ Fakat tüm Osmanlı modernleşme tarihinin en netameli problemi olan kadro sorunu, bürokrasi kadrolarına atama yapılırken sadece siyasi sadakat ve iş bilirliğe (tedvir-i umur) bakmayı zorunlu kılar.³⁴ Dini ve ahlaki husus nazar-ı itibara alınmaz.³⁵

Yusuf Ziyaeddin Efendi, takririnin ilerleyen kısmında eğitim-öğretim meselesinin dışına çıkarak toplumsal hayatla ilgili bir alana girmektedir. Dini emirlerin uygulanmasında devlet kontrolünün önemli olduğunu belirtir. Klasik dönemde fermanla beş vakit namazın hatırlatıldığı, yasakçı ve namazcılarla bu hatırlatmaların denetlendiği³⁶, padişahların zaman zaman irade-i seniyyeler ile beş vakit namaza ihtimam gösterilmesini istedikleri bir gelenekte³⁷, ahkâm-ı şer'iyyenin uygulanması noktasında sadece vaaz ve nasihatın değil devlet zorlamasının da olması gerektiğinden bahsetmektedir. Dinî emir ve nehiylerin uygulanmasında vaizlerin nasihatının çoğu zaman kâr etmediğini, zecr (zorlama) ile bu emirleri uygulamak gerektiğini ifade etmektedir. Mesela devlet dairelerinde namaz kılmanın irade-i seniyye ile emredilmesinin olumlu sonuçlar doğuracağını dile getirir.

Hamidiye sistemi sadece eğitim hayatında değil toplumsal hayatta da her şeyden önce din ve ahlakın korunması gerektiğine inanıyordu. Bu çerçevede Tikveşli'nin zecr olarak ifade ettiği meseleyi, fiilî noktadan ziyade kavli (sözlü) olarak uyguluyordu. Yayınlanan iradeler, yayınlatılan gazete yazılarıyla tesettüre dikkat etmeyen kadınların

³³ BOA, MF.MKT, 569/39.

³⁴ “Sultan Hamid’in bir Turhan Paşa’sı vardı. Arnavutluk’ta doğmuş, Frenk terbiyesiyle büyümüş, Müslüman muhitinde hiçbir zaman bulunmamış olan bu Turhan Paşa’yı, Sultan Hamid sefaretlerde kullandıktan sonra bir aralık Evkaf Nazırlığı’na tayin etmişti. Bu öyle bir garibe idi ki buna herkesten çok şaşan bizzat Turhan Paşa olmuştu. Turhan Paşa namaz kılmasını da bilmezdi. Halbuki Evkaf Nazırlarının Cuma namazlarını padişahla birlikte kılması usuldeni. Aşağıdaki hikayeyi bizzat Tahsin Paşa’dan işittim.: Bir Cuma günü Turhan Paşa namaz kıtıyormuş. Secdeye yatmışlar. Bir aralık Turhan Paşa başını secdeden kaldırıp yanındakine:

- Monşer, bugün hava amma da sıcak ha, demiş. Namaz içinde konuşmanın namazı bozduğunu o devirde bilmeyen bir Müslüman yoktu. Turhan Paşa bunu bilmiyordu. Hemen o gün vakayı Sultan Hamid’e jurnal etmişlerdi. Bu hareket hiç değilse bir azarı icap ederken Sultan Hamid buna kakkahalarla gülmüş ve Tahsin Paşa’ya yine kakkahalarla meseleyi anlatmıştı.

İsmail Müştak Mayakon, *Yıldız’da Neler Gördüm, Mabeyn Katibi’nin Kaleminden Abdülhamid ve Çevresi*, (Haz. Ali Yılmaz), Dün Bugün Yarın Yay., İstanbul 2010, s.87.

³⁵ “Sarayın bazı simaları vardı ki bunlar esas itibariyle dindar oldukları için namaz kılıp oruç tutarlardı. Başkatip Tahsin Paşa bunlardan biri idi. Fakat sarayın yine o derece mühim simalarından olan İzzet Paşa’nın oruçla namazla hiç alakası yoktu. Halbuki hüinkar ne oruç tutup namaz kıldığından dolayı Tahsin Paşa’yı fazla sever ne de oruç ve namazla alakası yoktur diye İzzet Paşa’ya kızardı. Bir Ramazan günü kitabet dairesinde öğle yemeği yiyorduk. Odacı gelip başkatibin beni çağırıldığını söyledi, acele sofradan kalkıp gittim. Tahsin Paşa’nın odasında vükeladan vüzeradan bir iki zat vardı. Tahsin Paşa gizli bir emir tebliğ edecekmiş gibi yanına sokulmamı işaret etti. Adeta burun buruna geldik. Hafif sesle:

- Ağzınızın kenarında yemek kalmış, dışarıda onu temizleyin de sonra gelin, dedi. Meğerse ben telaşla dudağımın kenarında kalan bir et kırıntısını temizlemeden başkatibin yanına gitmişim. O gece Tahsin Paşa mütebessim bir sima ile bana gündüzki dalgınlığımı hatırlattı. Mesele bu kadarla kaldı.”

İsmail Müştak Mayakon, *Yıldız’da Neler Gördüm*, s.86.

³⁶ “Târik-i salât olanlara tenbih ve tehdit edilip beş vakit namazın kılınması, inad edenlerin şeri’ile haklarından gelinmesi...” Aydoğan Demir, “Kanuni Sultan Süleyman’ın Terk-i Salât Edenlerle İlgili Fermanı”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, II (1984), s. 46-53.

³⁷ “Herkesin salavât-ı mefrûzaya bir kat daha itina eylemelerinin icab edenlere tebliğ olunması...” (5 Haziran 1859) BOA, İ.DH, 436/28804; İ.DH, 225/13431; 90/4489

İslam âdâbı üzere giyinmeleri, alışveriş, ulaşım, eğlence gibi hususlarda “adab-ı münciye-i İslamiye’ye (kurtarıcı İslam adabına) muvafık heyette bulunmaları” tenbih ediliyordu. Devlet daireleri ve mekteplerde namazın terkinin kesinlikle caiz olmadığı, ezanla birlikte cemaatle namaz kılınmasının tekrar hatırlatılması, bu hususların ara ara gazetelerde uygun yazılarla yayınlanması isteniyordu.³⁸

Yusuf Ziyaeddin Efendi tavsiyelerinde, şüphesiz seküler Osmanlı aydın tipinin savunduğu değerlerden çok farklı bir alana dikkat çekiyor. Yirminci asırdan itibaren çok tartışılan dinin devlet içerisindeki yerine dair geleneksel tavsiyeler sunuyor. İçinde yaşadığı hal ve zamanın şartlarına göre gelenekle modern birleştirme durumunda olan ve böyle bir yol takip eden II. Abdülhamid’in, eğitim ve toplumsal hayatı dizayn etmede takip ettiği yöntemin -Tikveşli’nin eğitim ve sosyal hayatta Batı ile münasebetin nasıl ve ne oranda olması gerektiğine dair düşüncelerini bilmiyoruz- Tikveşli’nin görüşleri ile büyük oranda örtüştüğü söylenebilir.

³⁸ “Adab ve âdât-ı diniye ve milliyeye külliyyen mugayir ve münafi olarak yine bugünlerde birtakım nisvan pek açık ve saçık gezmekte ve başlarına yalnız bir tül iliştirip yaşamak istimal etmekte oldukları ve ferace diye giydikleri de mantoları da Hıristiyanların bile yapmadıkları bir tarz-ı garibde ve arabalarla Beyoğlu’nda gezip hemen cümlesi büyük mağazalara girerek saatlerce çıkmamakta ve gizli dairelerde oturmakta buldukları mesmu-ı ali-i hazret-i hilafetpenahi buyrulmuştur. Nisvan-ı müslimenin diyanet-i İslamiye ve şeritat-ı mutahhara-i Ahmediyeye gayr-ı muvafık olarak açık ve saçık ve adab-ı umumiyyeye muhalif bir surette ve bir nevi ferace ve manto ve yüzlerinde tül istimaliyle herkesin ve hatta ecnebilerin bile nazar-ı istiğrab ve taaccübünü davet edecek bri halde çarşılarda ve Beyoğlu’nda ve mesirelerde gezmeleri bais-i teessüf-i ali olup bu halin devamı bilvücuğ gayr-ı caiz olmasına ve Ramazan-ı mağfiret-nişanın takarrüb-i hululüne mebni nisvan-ı müslimenin adab-ı münciye-i İslamiye’ye muvafık heyette bulunmaları zımında takayyüdat-ı lazıme ifası ve bir müddettenberi bazı devair ve mekatibde ezan-ı Muhammedî kiraatiyle cemaatle eda-yı salat-ı mefruzâ âdet-i müstahsenesinin terki, nezd-i şevket-vefd-i hazret-i hilafetpenahide asla tecviz buyurulmadığından bilcümle devair ve mekatibde ezan-ı Muhammedî ile beraber eda-yı salat edilmesi kaide-i diyanetperveranesinin devam-ı muhafazası için taraf-ı sami-i sadaretpenahilerinden icab edenlere vesaya-yı müessire icrasıyla beraber keyfiyetin ba-tezkere-i samiye makam-ı mualla-yı meşihatpenahiye dahi tebliği ve iş’arıyla gerek nisvan-ı müslimenin muhafaza-i adabına ve gerek eda-yı feraiza müteallik icra edeceği tenbihat ve tebligat-ı lazıme ba-irade-i seniyye-i hilafetpenahi memur buyrulmuş olduğunun dahi ilavesi hususunun izbarı ve bu babda bazı nesayih-i hakımaneyi havi makalât-ı münasibenin dahi aralık aralık gazetelerle neşr ve ilanı şerefsadır olan irade-i seniyye-i cenab-ı hilafetpenahi iktiza-yı alisinden bulunmuş olmakla olbabda emr ü ferman hazret-i veliyyül emrindir. Şerkatib Süreyya. 9 Nisan 1888”, BOA, İ.DH, 1075/84336.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İ.DH, 436/28804; 225/13431; 90/4489; 1075/84336
Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İ.DUİT, 17/77
Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MF.MKT, 569/39
Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Y.EE.d, 888
Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Y.PRK.AZJ, 36/57
Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Y.PRK.BŞK, 35/59; 61/27; 69/15
Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Y.PRK.MŞ, 4/8
Tikveşli Yusuf Ziyaeddin Efendi, *Huzur-u Hümayun Dersi Takriri*, İstanbul Üniversitesi
Nadir Eserler Kütüphanesi, TY7333

Yayınlanmış Eserler

- UĞUR, Ahmet. (Tarihsiz), *Osmanlı Siyasetnameleri*, Kültür ve Sanat Yayınları.
- Âtîf Hüseyin Bey. (2013), *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri, Hususi Doktoru Âtîf Hüseyin Bey'in Notları 1909-1918*, (Haz. Metin Hülagu), Timaş yay., İstanbul.
- FORTNA, B. C. (2005), *Mekteb-i Hümayun, Osmanlı İmparatorluğunun Son Döneminde İslâm, Devlet ve Eğitim*, İletişim Yay., İstanbul.
- MARDİN, Ebu'l-Ûlâ. (1966), *Huzur Dersleri*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yay., c.II, İstanbul.
- Ebü'n-Necib Şeyzerî. (2013), *Nehcü's-Süluk fi Siyaseti'l-Müluk*, (Çev. Nahifî Mehmed Emin Efendi), (Haz. Ensar Köse), Büyüyenay Yay., İstanbul.
- İmam Gazali. (2016), *Nasihatü'l-Müluk*, (Çev. Osman Şekerci), Büyüyenay Yay. İstanbul.
- Kur'ân-ı Kerîm*, Sûre-i Yûnus, ayet 19, 20, 21.
- PAKALIN, Mehmet Zeki. (1993), *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c.III, Milli Eğitim Bakanlığı, Ankara.
- GÜNDÜZ, Mustafa. (2016), *Maariften Eğitime, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim Düşüncesinde Dönüşüm*, Doğu Batı Yay., Ankara.
- Nizamülmülk. (2017), *Siyasetname*, (Çev. Nurettin Bayrutlugil), Dergah Yay. İstanbul.
- BİLMEN, Ömer Nasuhi. (Tarihsiz), *Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri*, Sûre-i Yûnus, ayet 19, 20, 21, c.III, Bilmen Basım ve Yayın.
- ALBAYRAK, Sadık. (1981), *Son Devir Osmanlı Uleması*, c.IV-V, İstanbul.
- Şeyh Sadi Şirazî. (2016), *Nasihatü'l-Müluk*, (Çev. Turgay Şafak), Büyüyenay Yay. İstanbul.
- Tayyazâde Atâ. (2010), *Osmanlı Saray Tarihi (Tarih-i Enderun)*, (Haz. Mehmet Arslan), c.I, Kitabevi Yay., İstanbul.

ZENGİN, Zeki Salih. (2003), *II. Abdülhamid Dönemi Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi 1876-1908*, Baki Kitabevi, Adana.

Makaleler

GALİTEKİN, Ahmed Nezih. (Güz 1995), “Hâlis Efendi”, *Müteferrika*, c.VII.

TEMİZER, Aydın. (2013/2) “Osmanlı’da Huzur Dersi Örnekleri Tahlil ve Tenkitli Tefsir Metni Neşirleri I”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c.XV.

DEMİR, Aydoğan. (1984), “Kanuni Sultan Süleyman’ın Terk-i Salât Edenlerle İlgili Fermanı”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, c.II.

ADALIOĞLU, Hasan Hüseyin. “Siyasetname”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.III.

ESATLI, Mustafa Ragıb. (19 Haziran 1940), “Saray ve Konakların Dili, Yüzyıllık Nişantaşı ve Civarı - 11”, *Akşam*.

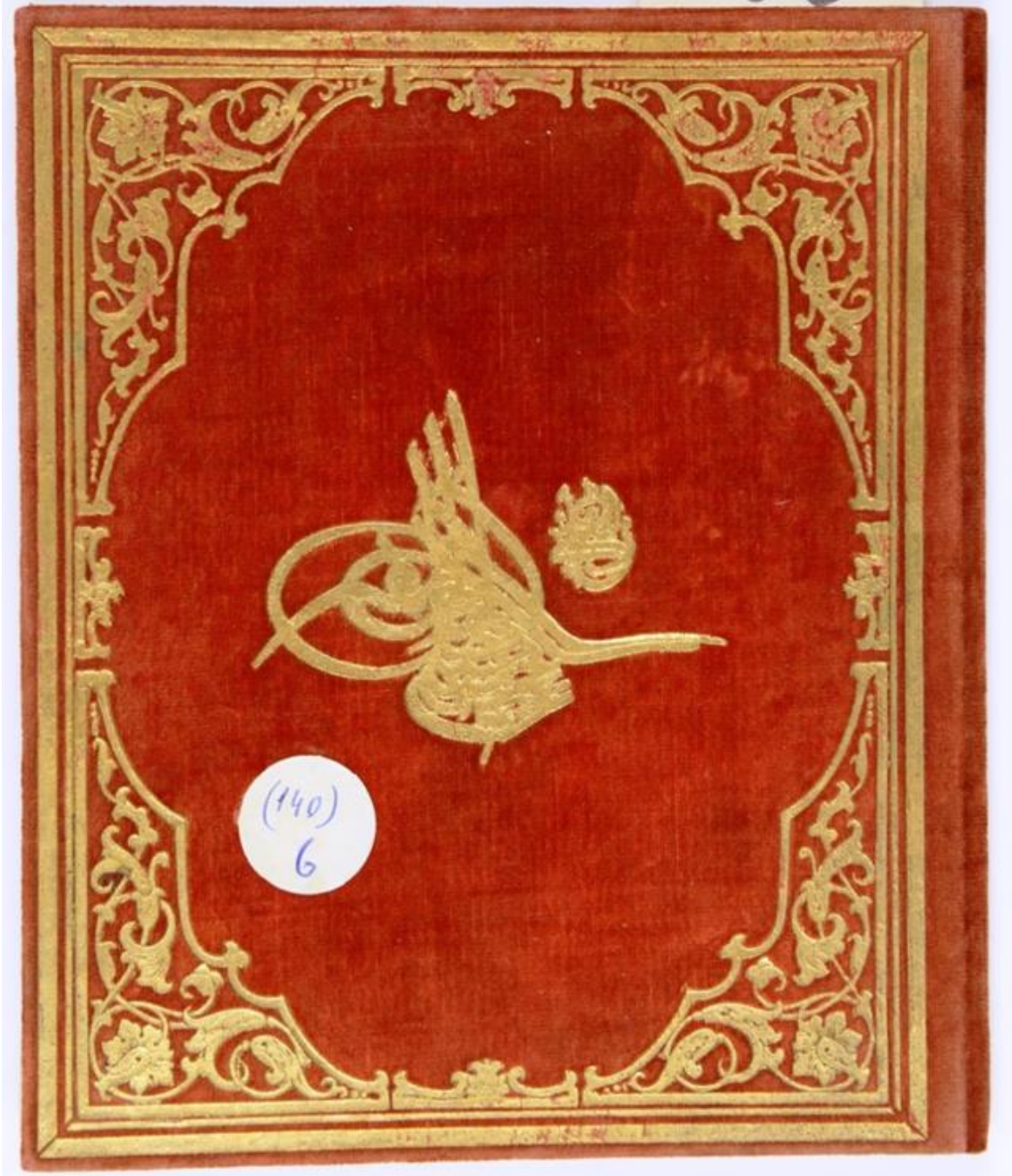
İRTEM, Süleyman Kânî. (29 Mart 1934), “İlk Mebusân ve Âyân Meclisleri, Mithat Paşa’nın Sadarettten Azli”, *Akşam*.

SAKA, Şevki. (1998), “Âlimlerin Emirlere (İdarecilere) Nasihati”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c.XXXVIII, Ankara 1998.

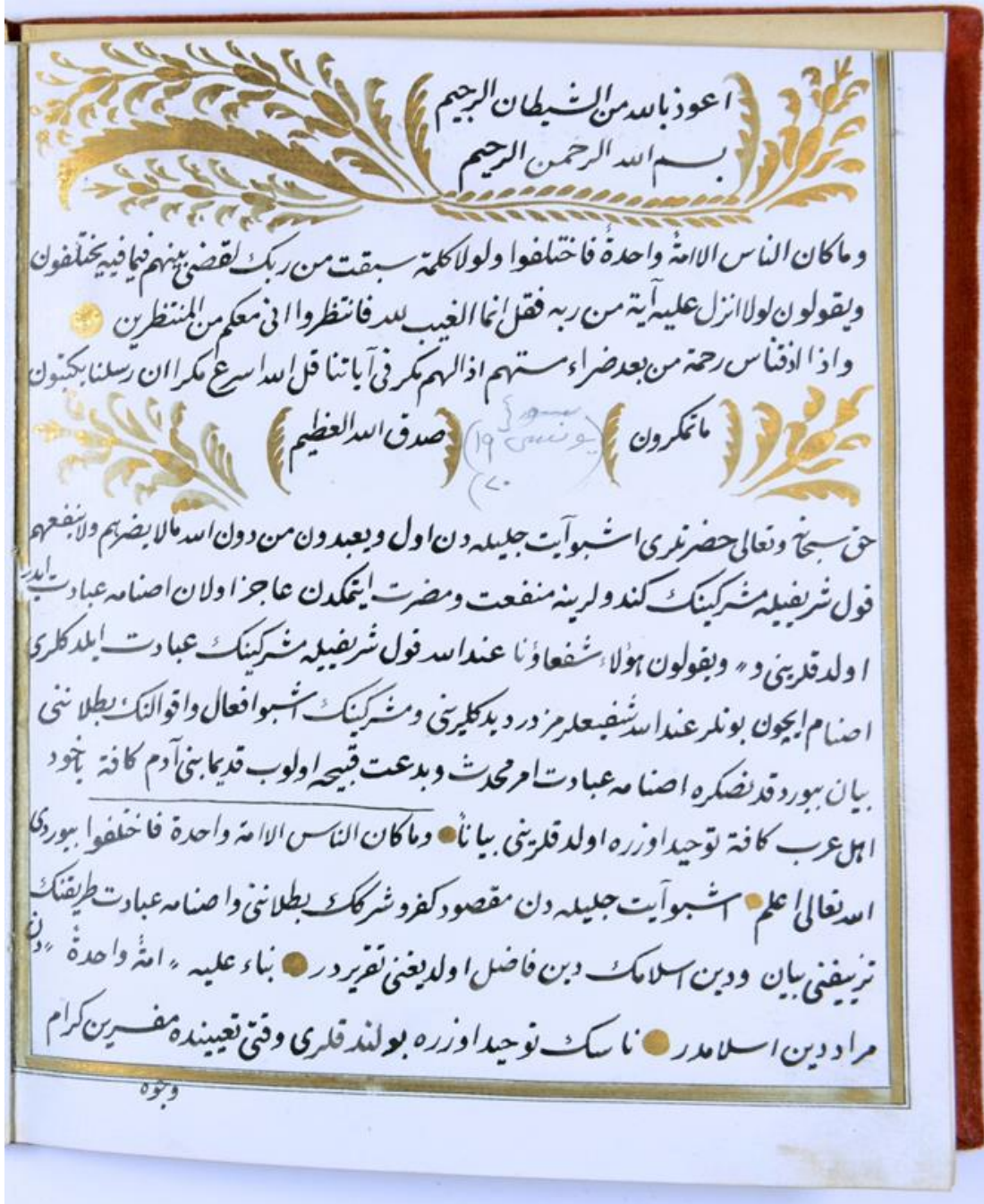
Üsküplü Hocazâde Said. (Aralık 1920), “Allâme-i Şehîr Üstad Merhum Tikveşli İçin”, *Mahfel Mecmuası*, sayı 6.

KOÇAK, Zeki. (7-9 Ekim 2016), “Huzur Dersleri Mukarriri Yusuf Ziyaeddin Tikveşî’nin A’raf Suresi 163. Âyetinin Tefsiri Münasebetiyle Hile-i Şer’iyye Yorumu”, *Osmanlı’da Tefsir Gelenekleri*, İstanbul.

Resim 1: Reisü'l-ulema Tikveşli Yusuf Ziyaeddin Efendi'nin Sultan II. Abdülhamid'e Tavsiyelerde Bulunduğu Takririn Ön kapağı, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Y.EE.d, 888.

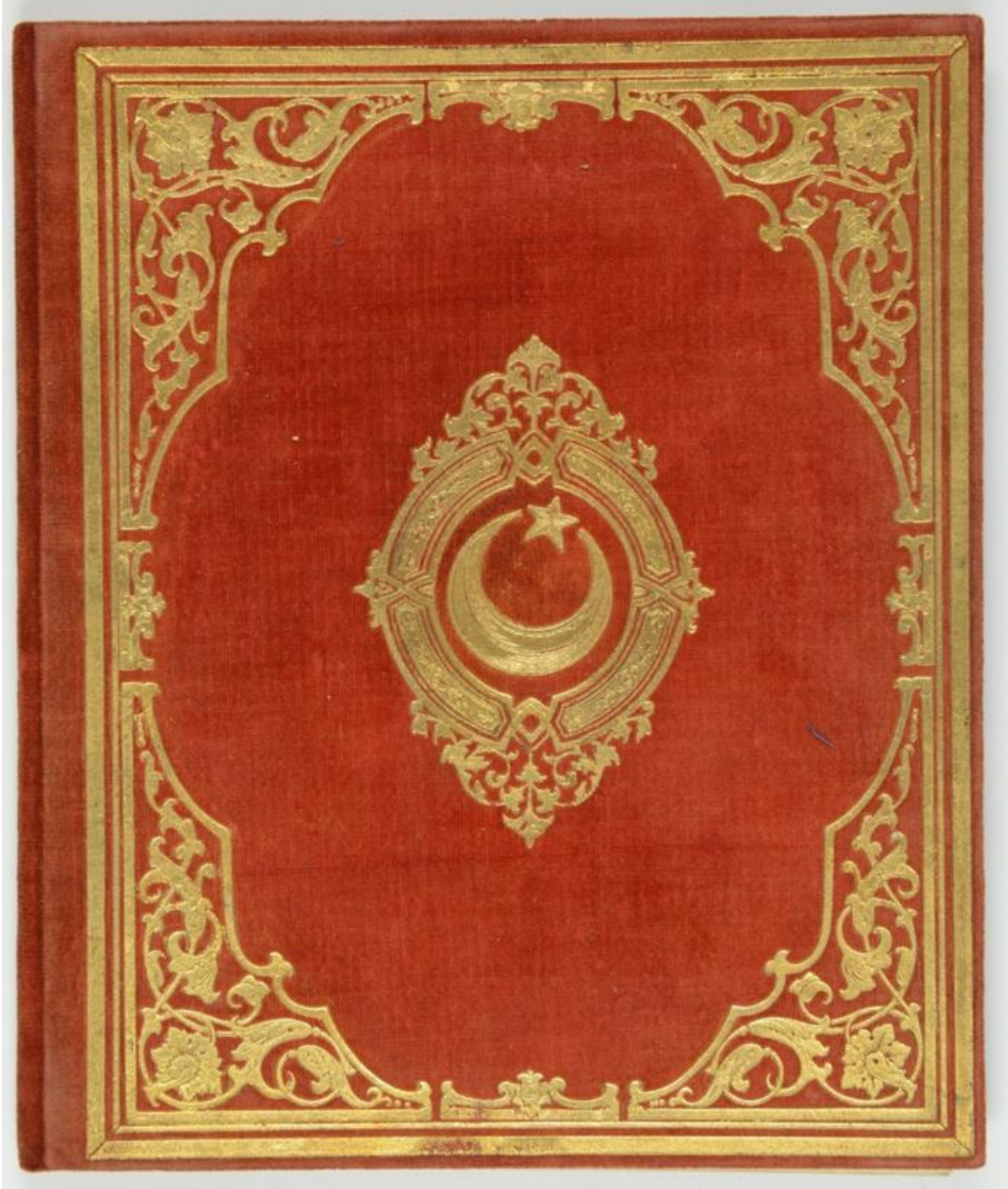
Şekil 2: Reisü'l-ulema Tikveşli Yusuf Ziyaeddin Efendi'nin Sultan II. Abdülhamid'e Tavsiyelerde Bulunduğu Tahririn Giriş Kısmı, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Y.EE.d, 888.

Şekil 3: Reisü'l-ulema Tikveşli Yusuf Ziyaeddin Efendi'nin Sultan II. Abdülhamid'e Tavsiyelerde Bulunduğu Takririn Son Sayfası, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Y.EE.d, 888.

Şekil 4: Reisü'l-ulema Tikveşli Yusuf Ziyaeddin Efendi'nin Sultan II. Abdülhamid'e Tavsiyelerde Bulunduğu Takririn Arka kapağı, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Y.EE.d, 888.

XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Avusturya'nın Katolik Ermenilere Yönelik Politikalarına Dair Bazı Tespitler*

Some Observations About the Austrian Policies Towards The Catholic Armenians in the XVIIIth and XIXth Centuries

Gürsoy Şahin

Tarih Bölümü, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Afyonkarahisar, Türkiye

Özet

Bu araştırmanın amacı, XVIII. ve XIX. yüzyıllarda Avusturya'nın Katolik Ermenilere yönelik politikalarını ve bu politikaların Avusturya-Osmanlı ilişkilerine tesirlerini ortaya koymaktır. Araştırmada ayrıca Avusturya'nın Katolik Ermenilere desteğinin gerekçesi ve bu durumun sonuçları da değerlendirilmiştir.

Katolik Ermenilerin, Avrupalı devletlerle ilişkilerinin gelişmesinde Katolik bir Ermeni rahip olan Mihitar ve tarikatına mensup Mihitarist rahiplerin ayrı bir yeri olduğu kabul edilmektedir. Bu bağlamda araştırmada, Mihitaristlerin faaliyetleri ve Osmanlı ülkesinde bulunan Katolik Ermeniler üzerindeki tesirleri de irdelenecektir. Mihitarist rahiplerin faaliyetlerinin ortaya konulması, Osmanlı ülkesinde Sultan II. Mahmud tarafından 1830'da Katolik mezhebinin resmen tanınması ve bu süreçte Avusturya ile Osmanlı Devleti'nin ilişkilerinin anlaşılması açısından önem arz etmektedir.

Araştırmada Başbakanlık Osmanlı Arşivinde Katolik Ermeniler ve Mihitaristlerle ilgili mevcut belgelere, Mihitarist Birliğine mensup araştırmacıların eserlerine ve dönemle ilgili diğer kaynaklara müracaat edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Avusturya, Osmanlı Devleti, XVIII. Yüzyıl, XIX. Yüzyıl, Katolik Ermeniler, Mihitar, Mihitaryan Birliği Viyana Şubesi.

Abstract

The purpose of this study was to reveal the Austrian policies towards the Catholic Armenians in the 18th and 19th centuries and the effects of these policies on the relationships between Austria and the Ottoman Empire. In the present research, the reason of Austria's support to the Catholic Armenians and the results of this condition were also be evaluated.

It is accepted that Mekhitar, a Catholic Armenian priest, and the Mekhitarist priests, the members of Mekhitar's religious order, had a separate place in the development of the relationships of the Catholic Armenians with the European states. In this regard, activities of the Mekhitarist and the influences on the Catholic Armenians living in the Ottoman country were investigated in the present study. Revealing the activities of the Mekhitarist priests had an importance in terms of recognition of Catholic sect in the Ottoman country in 1830 by Sultan II. Mahmud officially and understanding the relations between the Ottoman Empire and Austria during this period.

In this study, available documents about Catholic Armenians and Mekhitarists in the Ottoman Archives of the Prime Ministry, the works of the researchers who were the members of the Mekhitarist Unity and others sources related to the period were examined.

Keywords: Austria, Ottoman Empire, XVIIIth Century, XIXth Century, Catholic Armenians, Mekhitar, Vienna Branch of the Mekhitarist Unity.

CONTACT : Gürsoy Şahin, gsahin@aku.edu.tr, ORCID ID: orcid.org/0000-0002-7817-2043

Geliş Tarihi & First Received : 21.10.2017

Kabul Tarihi & Accepted : 02.01.2018

*Bu çalışma 23-27 Kasım 2016 tarihleri arasında Türk Tarihi Kurumu tarafından Budapeşte/Macaristan'da düzenlenen "Osmanlı- Macaristan-Habsburg İlişkileri ve Kanuni Sultan Süleyman" başlıklı uluslararası sempozyumda sunulan bildirinin genişletilmesiyle oluşturulmuştur.

Giriş

Osmanlılar döneminde Türk-Ermeni ilişkilerinin genel olarak Orhan Bey zamanında başladığı söylenebilir. 1326 yılında Bursa'yı alarak başkent yapan Orhan Bey, Ermenilerin, Bizans'ın zulmünden korunmaları için Anadolu'da ayrı bir cemaat olarak örgütlenmelerine izin vermiş ve Kütahya'daki Ermeni ruhani merkezini Bursa'ya naklettirmiştir. Fatih Sultan Mehmed döneminde 1461 yılına gelindiğinde ise Bursa'daki dini lider Başpiskopos Hovagim, bir ferman ile İstanbul'a getirilerek Samatya'daki Sulu Manastır'da Ermeni Patrikhanesi kurulmuştur¹. Böylece Ermeni Gregoryen Kilisesi, Rum-Ortodoks Patriği ile aynı düzeye getirilmiştir.

Fatih Sultan Mehmet, Osmanlı'nın nüfus politikasına uygun olarak Ankara, Bayburt, Adana, Tokat ve Sivas gibi şehirlerdeki Ermeni nüfusunun bir kısmını İstanbul'da iskan etmiştir. Keza XV. ve XVI. yüzyıllarda Orta Anadolu'nun farklı bölgelerinden İstanbul'a Ermeni göçleri devam etmiştir². Yavuz Sultan Selim döneminde Güney Kafkasya ve Doğu Anadolu'nun fethiyle bu bölgelerde bulunan Ermeniler, 1514-1516 yıllarında idari açıdan İstanbul Ermeni Patrikliği'ne bağlanmış ve yeniden organize edilmişlerdir³. Ermeniler bu tarihlerden sonra, Osmanlı "millet sistemi" içerisinde, "Gregoryen milleti" olarak örgütlenmişlerdir⁴. Bu konuda bazı kaynaklar İstanbul'daki Ermeni ruhani liderlerinin ancak Kanuni Sultan Süleyman zamanında Marhasa Grigor (1526-1537) ve onun halefi Astuacatur (1538-1543) devrinde güçlendiğini ve 1543'ten sonra da ikinciye İstanbul patriği denildiğini, Ermenilere millet statüsü verilmesinin ise Memluk Sultanlığına karşı Osmanlıları desteklemek şartı ile Yavuz Sultan Selim zamanında gerçekleştiğini ifade etmektedir⁵.

I. Ermenilerin Katoliklerle İlişkileri

Ermeniler arasında IV. yüzyıldan itibaren İranlı Saint Gregor Lusavoriç'in etkisiyle Hristiyanlığın yayılması ve büyük bir kısmının Ortodoks mezhebine yakın olan Gregoryen mezhebine girmesinden sonra bu mezhep Ermeniler için adeta milli bir mezhep haline gelmiştir⁶. Gregoryenlik mezhebi, Bizans kralı II. Basil (Basileos, 976-1025) döneminden itibaren Ermenilerin Anadolu'ya yayılmalarıyla birlikte daha da artmıştır. Ermenilerin bir kısmı ise Katolik mezhebinde kalmıştır.

Ermenilerin, Avrupalı Katoliklerle münasebetleri, Kilikya Ermeni Krallığı'nın Haçlı Seferleri sonrasında bölgeye yerleşen Lusignan Hanedanı tarafından XIV. yüzyılda ele geçirilmesiyle artmaya başlamıştır. Latinlerin bu hakimiyeti sırasında Kilikya'ya yerleşen Katolikler vasıtasıyla, Ermeniler arasında sınırlı da olsa Katolik mezhebi yayılmaya başlamıştır⁷. Patrikleri Sis'te oturan Kilikya Ermenilerinin, Haçlı Seferleri döneminden başlayarak Papalıkla iyi ilişkiler kurmaya çalıştıkları ve Katolik misyonerlerle ilişki içinde

¹ Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge yayınları, Genişletilmiş 2. Baskı, İstanbul 1987, s. 149; ayrıca bkz. Nejat Göyünç, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, Gültepe Yayınları, İstanbul 1983, s. 49; Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918)*, TTK yayını, Ankara 2001, s. 3.

² N. Göyünç, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, s. 46, 49-50.

³ Recep Şahin, *Tarih Boyunca Türk İdarelerinde Ermeni Politikaları*, Ötüken Yayını, İstanbul 1988, s. 74; Nejat Göyünç, "Osmanlı Devleti'nde Ermeniler Hakkında", *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu, Özel Sayısı II*, (Mart-Nisan 2001), Yıl: 7, S. 38, s. 634.

⁴ Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Rüstem yayınevi, Beşinci basım, İstanbul 2001, s. 108; Arshi Khan, "Osmanlı İmparatorluğu: Çokkültürlülüğün Doğulu Mimarı", *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, (edt. Hasan Cemal Güzel), Yeni Türkiye yayını, Ankara 2000, s. 178; ayrıca bkz. Yavuz Ercan, "Osmanlı Devleti'nde Müslüman Olmayan Topluluklar (Millet Sistemi)", *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, (edt. Hasan Cemal Güzel), Yeni Türkiye yayını, Ankara 2000, s. 145-161.

⁵ N. Göyünç, "Osmanlı Devleti'nde Ermeniler", s. 634.

⁶ Louise Ziazan Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement of the Nineteenth Century; The Origins and Development of Armenian Political Parties*, (Stanford University PH.D.), (UMI Dissertation Services), Ann Arbor 1959, s. 14; R. Şahin, a.g.e., s. 29 vd; Erdal İltar, "Ermeni Kilisesi ve Terör", *Bilim ve Akıl Aydınlığında Eğitim, (Tarihten Bir Kesit-Özel Sayı)*, (MEB yayını), Yıl: 4, S. 38, (Nisan 2003), s. 76.

⁷ Murat Bürkan Serbest, "Osmanlı'da Ermeni Katolik Kilisesi ve Toplumu", *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*, C. III, (yay. haz. M. Metin Hülalü vd.), Erciyes Üniv. Yay., Kayseri 2007, s. 274.

oldukları anlaşılmaktadır. Bu dönemde Ermeniler arasında Papalık ve Avrupa karşıtı gruplar ile Katolikliğe meyledenler bulunmaktaydı. Sis Patriklerinin bir kaçının Haçlılar devrinde hiç olmazsa sözde Katolikliği kabul ettikleri de anlaşılmaktadır⁸.

Kilikya Ermeni Baronluğunun Katolik mezhebine yakınlık duymasında Haçlı Seferlerinin yanında Fransa ve Vatikan'ın etkinliğinin ve Venedik yönetimindeki Kıbrıs ve Ceneviz kolonileriyle olan ilişkilerinin de etkisi olmuştur⁹. Bu dönemde Haçlı-Ermeni ilişkileri sonucunda Ermenilerin, Batı kültürü etkisinde kalmaya başladıkları anlaşılmaktadır. Bu ilişkilerin sonucu olarak Kilikya'da bulunan halk ve din adamlarının önemli bir kısmının Roma Katolik Kilisesi'ne bağlanmaya hazır hale geldikleri anlaşılmaktadır¹⁰. XIV. yüzyılda Haçlıların Ermenileri Katolikleştirmesi sadece Anadolu ile sınırlı kalmamıştır. Bu dönemde bir kısım Ermeni, Haçlılar tarafından Lübnan'a götürülmüş, bu Ermeni cemaati Maruniler ile kaynaşmış keza Fransızca konuşmaya başlamışlardır¹¹. Ancak Haçlı Seferleri sırasında Çukurova'da yayılan Katolik mezhebi, ilk zamanlarda Anadolu'nun diğer bölgelerinde etkisini pek fazla gösterememiştir. Bölgedeki Katolik Ermeniler de Gregoryenlerle birlikte karışık olarak yaşamaya devam etmişlerdir¹².

Kilikya bölgesinde yaşayan Ermenilerden tüccar, sanatkar ve özellikle ziraatla uğraşan birçoğu, buradaki Ermeni krallığının yıkılmasından sonra Karaman, Kütahya ve oradan da Bursa'ya göç etmişlerdir¹³. Sonraki dönemlerde gerek XV. gerekse XVI. yüzyıllarda İç Anadolu'nun farklı bölgelerinden İstanbul'a Ermeni göçleri olmuştur¹⁴. İstanbul'a Gregoryenler gibi Katolik Ermenilerin de yerleşmesine rağmen Katoliklerin İstanbul'da ruhani bir merkez kuracak kadar nüfuslarının olmadığını ifade etmektedir¹⁵.

XIV. yüzyıldan itibaren Anadolu'daki faaliyetlerine başlayan Katolik misyonerler, Papa XXII. Jean (1316-1334) zamanında bu faaliyetlerini daha da yoğunlaştırmışlardı. Özellikle Fransisken ve Dominiken rahipleri tarafından Ermenilerin Katolikleştirilmesi için yürütülen misyonerlik faaliyetleri sonucunda¹⁶, 1328 yılında Katolik mezhebini kabul eden Ermeniler "Birleşmiş Kardeşler" adlı bir tarikat kurmuşlar, bunlara "Frères Unis", "Unitor" veya "Uniates" adı verilmişti¹⁷.

XVI. yüzyılın ikinci yarısında Papa olan V. Sixte Quint (1585-1590) Haçlı Seferlerinden sonra azalan Frenk-Ermeni ilişkilerini Türkler aleyhine tekrar canlandırmayı düşünerek bir takım Katolik devletlerin de teşvikiyle 1587 yılında, Osmanlı Devleti'ndeki Ermeniler, Melkiler, Yakubi ve Keldaniler gibi Hristiyan cemaatlere, misyonerler ve elçilik heyetleri yollamıştır. Papa'nın bundaki amacı, adı geçen cemaatleri Katolikliğe bağlamak ve

⁸ L. Z. Nalbandian, *a.g.e.*, s. 24-25; keza benzer bilgiler için bkz. Nurettin Polvan, *Türkiye'de Yabancı Öğretim*, C. I, MEB yayını, İstanbul 1952, s. 55.

⁹ Yavuz Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler: Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukuki Durumları*, Turhan Kitabevi yayını, Ankara 2001, s. 62.

¹⁰ Gamidas Çark (Çarkçıyan), *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler (1453-1953)*, Yeni Matbaa, İstanbul 1953, s. 28.

¹¹ Mustafa Tayfun Üstün, "The History of the Armenian Community in Lebanon: From "Refugee Camps" To "Neighbourhoods"", *Asia Minor Studies*, C. 5, S. 9, (Ocak 2017), s. 95-96.

¹² Y. Ercan, *a.g.e.*, s. 57-58.

¹³ Y. G. Çark, *a.g.e.*, s. 27-28.

¹⁴ N. Göyünç, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, s. 46, 49-50.

¹⁵ Y. Ercan, *a.g.e.*, s. 58.

¹⁶ John Whooley, "The Armenian Catholic Church: A Study In History And Ecclesiology", *The Heythrop Journal*, Volume (C.) 45, Issue (S.) 4, October 2004, s. 417.

¹⁷ Hristiyanlar arasındaki dini bağları güçlendirmeye yönelik bir kardeşlik teşkilâtı olan Fratres Unitores, genel olarak doğu ayinlerinde yaygın olan ve eski Yakubi-Nasturî ayinlerinde yer alan dini ritüelleri öne çıkaran bir anlayışa sahiptir. Bunlar zamanla batı kiliselerinde de etkili olmaya başlamıştır. XII ve XIII. yüzyıllarda etkili olan bu kuruluşların Aziz Benedict tarafından kurulduğu söylenir. Sonraki dönemlerde Ermenilerin sosyal hayatında büyük rol oynayacak olan Mihitar da Venedik yakınlarındaki St. Lazar (San Lazarus-Lazzare-Lazarro) adasında Cizvit ve Frères Uniates öğretisinden esinlenerek Mihitarist tarikatını kurmuştur. Bkz. Salim Cönce, "Osmanlı Ermeni Toplumunda Siyasallaşma Çabaları", *Ermeni Araştırmaları*, C. 2, Sayı 8, (Kış 2003), s. 46; ayrıca N. Polvan, *a.g.e.*, s. 55-56; M. B. Serbest, *a.g.m.*, s. 274.

bu gruplar üzerinde maddi ve manevi bir nüfuz tesis etmekte. Ancak Sayda (Sidon) Piskoposu vasıtasıyla yapılan bu teşebbüs kapsamlı şekilde sonuç vermemiş, Ermeniler ilk başlarda buna yanaşmamış, görüşmeler sonuca ulaşmamıştır. Benzer şekilde Melki, Yakubi, Keldani ve Asuriler arasında da Katoliklik açısından olumlu gelişmeler yaşanmamıştır. Sadece Dominiken Papazlarından Bartoleme, Nahcivan taraflarında on iki kazada oturan Ermenileri Katolik mezhebine sokmayı başarmıştır¹⁸.

Dönemin önemli Katolik devletlerinden birisi olan Fransa, Ermenileri hedef kitle olarak seçmişti. Fransız Katolik Kilisesi'ne göre Osmanlı ülkesindeki gayrimüslimler arasında Katoliklik propagandasına en uygun topluluk Ermenilerdi. Ortodoks kilisesine bağlı olan Rumlar, Fransa'nın propagandası açısından uygun bir grup değildi. Oysa Ermeni kilisesi, Ortodoks kilisesi kadar güçlü değildi. Ayrıca Ermeniler, Gregoryen olmakla birlikte kurumsal dayanakları fazla olmadığından Papa'nın temsil ettiği Katolikliğe yakın bulunuyorlardı. Hepsinden daha önemlisi ise Ermenilerin Osmanlı ülkesinde, İstanbul'dan başka Doğu, Güneydoğu ve Suriye bölgelerinde diğer gayrimüslim unsurlara oranla ağırlıklı bir nüfus olarak yaşıyor olmaları idi. Tüm bu sebeplerden dolayı Fransa, Ermenileri, bölgede uygulayacağı politikaların temeli yapmıştır¹⁹.

İlk başlarda istenen neticeler alınamamış olsa da “*Papa için gönül, Fransa için kul kazanmak*”²⁰ amacıyla çalışmalarına başlayan misyonerler, Ermenileri Katolik mezhebine çekmek için ellerinden geleni yapmaya başlamıştır²¹. Misyonerlerin faaliyetleri Fransa'ya verilen kapitülasyonlarla ve bu imtiyazlar içindeki dini ayin serbestisi ile orantılı olarak daha da artmaktaydı. Bu anlamda özellikle 1604 yılında yenilenen Osmanlı-Fransız anlaşmasıyla Fransa'ya Osmanlı topraklarındaki Katolikler üzerinde himaye hakkı tanınmıştır²². Bu durumun diğer gayrimüslim topluluklar gibi Ermenilerin de Katolik mezhebine daha yoğun şekilde geçmelerine sebep olduğu rahatlıkla söylenebilir.

Gayrimüslimler arasındaki misyonerlik faaliyetleri özellikle Batılı devletlere verilen imtiyazların sonucunda daha da artmıştır. 1604 ve 1606 yıllarındaki kapitülasyonlardan sonra Osmanlı ülkesine gelen Katolik misyonerler, Ermeniler arasında Katolikliğin hızla yayılmasına zemin hazırlamışlardır. Örneğin bu tür çalışmalardan olmak üzere 1621 yılında ikinci derecedeki Paris Kapusin tarikatı vaizi Rahip Racifiko, Osmanlı ülkesine gelerek İstanbul, Rumeli, Kıbrıs, Suriye, Filistin ve Irak'ta Kapusin manastırları kurmuştur. Bu dönemde gerek Katolikler, gerekse diğer mezheplerdeki gayrimüslimler Osmanlı ülkesinde son derece geniş özgürlüklere sahip bulunmakta idi. Bu konuda Katolik misyonerlerden Emile Lagrand'ın “*Gönül isterdi ki Katolikler, Osmanlı Padişahının ülkesinde olduğu gibi İngiltere ve Hollanda'da rahat ve serbest olsunlar*”²³ sözü Osmanlı'nın Katoliklere yaklaşımını göstermesi bakımından önemlidir.

II. Katolik ve Gregoryen Ermeniler Arasındaki Çekişmeler

Osmanlı idaresindeki Ermenilerin dini sahada en iyi zamanlarını 1461-1630 yılları arasında geçirdikleri kabul edilmektedir. Katolik misyonerlerin faaliyetleri ve bazı Ermenilerin Katolik mezhebine girmelerine rağmen özellikle IV. Murat'ın saltanatına denk gelen 1631-32 tarihlerine kadar Ermeniler arasında mezhep farklılığından kaynaklanan

¹⁸ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. III/II. Kısım, TTK Yay., Ankara 1988, s. 136-137; ayrıca bkz. Baron Joseph Von Hammer Purgstall, *Osmanlı Devleti Tarihi*, C. VII, (yay. haz. Mümin Çevik-Erol Kılıç), Üçdal Neşriyat, İstanbul 1985, s. 2123.

¹⁹ Durmuş Yılmaz, *Fransa'nın Türkiye Ermenilerini Katolikleştirme Siyaseti*, Selçuk Üniv. Yay., Konya 2001, s. 57.

²⁰ R. Şahin, *a.g.e.*, s. 91.

²¹ N. Polvan, *a.g.e.*, s. 80; Davut Kılıç, “Osmanlı Ermenileri Arasında Katolik Kilisesinin Kuruluş Faaliyetleri”, *Yeni Türkiye*, (Ermeni Sorunu Özel Sayısı II), S. 38, (Mart 2001), s. 727.

²² M. B. Serbest, *a.g.m.*, s. 274.

²³ D. Kılıç, *a.g.m.*, s. 727-728.

herhangi bir sorun yaşanmamıştır²⁴. Ancak XVII. yüzyıldan itibaren Frenk rahiplerin Ermenilerin arasında faaliyetlerini daha da artırmalarından ve bazı Ermenileri kiliselerine davet etmelerinden dolayı meselenin boyutları değişmiş, Ermeniler arasında mezhep kavgaları görülmeye başlamıştır.

Katolik rahiplerin Ermeniler arasındaki propagandalarında Ermenilerin bir anlamda milli mezhepleri olan Gregoryen mezhebine göre daha serbest ve daha esnek olduğunu telkin etmeleri üzerine bazı Ermeniler mensup oldukları mezhepten Katolik mezhebine geçmeye başlamışlardır²⁵. Ayrıca Katolik mezhebindeki kadınların örtünme mecburiyetinde olmamaları, erkeklerin perhiz vaktinde deniz hayvanlarının etlerini yemelerine izin verilmesi veya Katolik kilisesinde yalnızca kırk gün olan oruç yerine Gregoryen kilisesinin neredeyse senenin üçte ikisini dolduran ağır perhiz ve oruç uygulaması²⁶, Hz. İsa'ya vekaleten ölenlerin günahlarının affına ilişkin senetler verilmesi, Katolikliğin gerek İstanbul'da gerekse Osmanlı ülkesinin diğer bölgelerinde Ermeni toplumu arasında hızla yayılmasına sebep olmuştur²⁷. Bu arada Ermenilerin Osmanlı idaresinden “*savaşçı bir Frenk kavmi*” eliyle kurtulacaklarına dair eski bir efsanenin canlı tutulmaya çalışması, Ermenileri Katoliklik lehine çevirmekteydi. Bu durum üzerine Osmanlı Devleti, Katolikliğe karşı kesin bir tavır almış ve bu tür faaliyet gösteren bazı Katoliklerin cezalandırılması yoluna gidilmiştir²⁸.

Osmanlı Devleti'nin tebaası olan Ermenilerin özellikle XVII. yüzyıldan itibaren yoğun olarak Katolik mezhebinin seçmeye başlamalarından itibaren Gregoryenlerle Katoliklerin ilişkilerinde bir gerginlik dönemine girildiği görülmektedir. Esasen Katolik Ermenilerle Gregoryenler arasındaki sorunların daha XVI. yüzyıldan itibaren Ermenilerin Katolik mezhebine girmesiyle çıkmaya başladığı ifade edilmektedir²⁹. Ancak bu mücadele uzun bir sürecin sonunda su yüzüne çıkmıştır.

Osmanlı Devleti genellikle Anadolu ve çeşitli zamanlarda İstanbul'a gelen veya getirilen ve Batı ile devamlı artan münasebetler içerisinde bulunan “*Garplı Ermenilerle*” muhatap olmuş ve Ermeni cemaatinin yönetimini büyük ölçüde bunlara bırakmıştır. Ancak Avrupalı devletlerle münasebetler arttıkça bu gruptaki Ermenilerle, gerçek Gregoryen Ermeni kilisesi olarak bilinen ve Eçmiyazın kilisesi tesiri altında ve dış dünya ile fazla ilgisi olmayan “*Şarklı Ermeniler*” arasındaki farklılaşma giderek artmıştır. Gregoryen kilisesi din adamları, Katolik Ermenilere cephe almışlar, kendi milletinden insanlara karşı zaman zaman acımasızca davranmaktan geri kalmamışlardır³⁰.

Ermeniler arasında özellikle şahsi menfaatlerin işin içine karışması ve Katolik misyonerlerin de etkisiyle ilişkilerin politikleşmesi neticesinde gerginliğin giderek arttığı görülmektedir. Bu çekişmede Osmanlı'nın ülke menfaatlerini de düşünerek “*şarklı*” veya “*yerli*” Ermenileri desteklediği görülmektedir³¹. Bu durum Osmanlı açısından tam olarak bir başarı sağlamamışsa da Eçmiyazın taraftarı Ermenilerin İstanbul'daki Ermeni Patrikliğine hakim olmalarında ve garplılara karşı mücadele verirken kısmen de olsa desteğini gördükleri

²⁴ Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet (Osmanlı Tarihi)*, C. I, (yay. haz. Dündar Günay-Mümin Çevik), Üçdal Neşriyat, İstanbul 1994, s. 374.

²⁵ J. Whooley, *a.g.m.*, s. 417.

²⁶ Kemal Beydilli, *II. Mahmud Devri'nde Katolik Ermeni Cemâati ve Kilisesi'nin Tanınması (1830)*, (yayımlayanlar Şinasi Tekin, Gönül Alpay Tekin), Harvard Üniversitesi Yakınoğu Dilleri ve Medeniyeti Bölümü Yay., 1995, s. 2.

²⁷ Abdurrahman Sağırlı, “Ermenileri Katolikleştirme Çalışmaları ve Sonuçları Hakkında 1778 Yılında Hazırlanan Bir Rapor”, *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*, C. III, (yay. haz. M. Metin Hülagü vd.), Erciyes Üniv. yay., Kayseri 2007, s. 149.

²⁸ K. Beydilli, *a.g.e.*, s. 2.

²⁹ Y. Ercan, *a.g.e.*, s. 58; Selim Hilmi Özkan, “Hristiyan Birliği Projeleri ve Ermeniler(XVII ve XVIII. Yüzyıl)”, *Yeni Türkiye Ermeni Meselesi Özel Sayısı 2: Sayı 61*, Eylül -Aralık, 2014, s. 1315.

³⁰ E. İltar, *a.g.m.*, s. 75.

³¹ Ahmet Refik, “Türkiye’de Katolik Propagandası (Hazine-i Evrak Vesaikine Nazaran)”, *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, No: 5 (82), 14. sene, (Eylül 1340), s. 263.

devlete karşı yaklaşımlarında etkili olmuştur³². Yukarıda ifade ettiğimiz üzere Gregoryen mezhebi, Ermenilerin bir anlamda milli mezhebi olarak kabul edilmektedir. Özellikle eski dönemlerde din; kültür ve siyasi kimliği belirleyen temel unsur olarak kabul edildiği için Ermenilerin Ortodoks-Gregoryen mezhebinden ayrılarak, Katolik, Rum-Ortodoks, Slav-Ortodoks veya daha sonraki dönemlerde olduğu gibi Protestan olmaları, Ermenilerin kendi camiasından çıkmaları ile aynı anlamda algılanmaktaydı³³.

Ermeni Patrikliğinin de cemaatin parçalanmasından hoşnut olmadığı anlaşılmaktadır. Osmanlı Devleti, dini ve siyasi merkezleri kendi topraklarında olan toplulukları daha kolay denetlemekteydi. Katolik mezhebine geçen Ermeniler ise Roma'dan olumsuz olarak etkilenebilir, ayrıca Osmanlı'nın iç işlerine müdahalenin önü açılabilirdi³⁴. Keza 1604 ve 1673 yıllarında Fransa'ya Katolikler üzerinde himaye hakkı verilmesi, 1664'de Saint Gotthard yenilgisi, 1683 Viyana Bozgunu, 1689'da Arnavut Katoliklerinin Avusturya'nın himayesine bırakılmaları ve 1699 Karlofça Anlaşması, Osmanlı Devleti'nin yenilmezlik imajını sarsmakta idi³⁵. Tüm bu gelişmeler üzerine bir kısım Ermeni, Roma Katolik Kilisesi'ne daha fazla meylederek 1700'lü yıllarda Katolikliği kabul etmeye başlamışlardır³⁶. Ermenilerden bazıları gizli veya açık olarak Frenklerin kiliselerine gitmeye başlamış, bu durum da siyasi şartlara bağlı olarak bazen artarak bazen de azalarak devam etmiştir.

III. Osmanlı Devleti'nin Katolik Ermenilere Yaklaşımı

Osmanlı Devleti, Katolik mezhebinin merkezini Osmanlı toprakları dışında olmasından dolayı Ermenilerin bu mezhebe geçmesinden siyasi olarak rahatsızlık duymaktaydı. Özellikle Doğu'da mezhep ile milliyete aynı gözle bakıldığından tebaadan bir grubun din bakımından veya başka bir şekilde yabancı bir devletle bağlantı kurması, Osmanlı'nın toprak bütünlüğü için zararlı görülen bir husus idi³⁷. Zaten Papalık ilk zamanlarında dini görevini, genişleme ve nüfuzunu artırma siyasetine uygun bir tarzda kullanmış, bunun da Avrupa'da büyük çatışmalara, savaşlara sebep olduğu görülmüştür³⁸. Osmanlı Devleti'nin XVIII. yüzyılda faaliyetleri kah hızlı kah yavaş devam eden Katolik misyonerin faaliyetlerine karşı çıktığı görülmektedir. Çünkü Osmanlı açısından Hristiyan bir grubun veya kişinin Katolik olması, Katolik bir devletin himayesini kabul etmesi anlamına gelmekteydi. Böylece Katoliklik ve Katolikler vasıtasıyla Fransa, Osmanlı üzerindeki etkinliğini arttırmış olacaktı.

XVI. yüzyılın ortalarından ve özellikle XIV. Lui (1643-1715) döneminden itibaren ekonomik ve siyasi geleceğini Akdeniz bölgeleriyle bağlantılı gören ve politikalarını buna göre şekillendiren Fransa, 1730'lardan itibaren de Osmanlı Devleti'ndeki gelişmeleri kararlı bir şekilde yönlendirmeye çalışan tek Batılı güç olarak kendini göstermiştir. Bu durum Ermeniler arasında Katolikleşmenin artmasına yardımcı olmuştur³⁹. Bu dönemde Fransa'nın tüm Doğu ülkelerinde etkinliğinin arttığı, özellikle elçilerin, misyonerlerin ve tüccarların son derece uyum içinde çalıştıkları ve rakipleri Avusturya ve Rusya'dan çok ilerde oldukları anlaşılmaktadır. Bu durum Osmanlı ülkesindeki gayrimüslimleri özellikle de Ermenileri olumsuz bir şekilde etkilemekteydi⁴⁰. Ancak XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Katolik misyonerlerin faaliyetlerinin eskiye oranla azaldığı gözlenmektedir.

Katolik misyonerlerin Osmanlı Devleti'ndeki faaliyetleri Osmanlı-Fransa devletlerinin

³² R. Şahin, *a.g.e.*, s. 75, 94.

³³ R. Şahin, *a.g.e.*, s. 78.

³⁴ Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi*, Ağaç yayıncılık, İstanbul 1992, s. 45; D. Yılmaz, *a.g.e.*, s. 68-70 vd.

³⁵ R. Şahin, *a.g.e.*, s. 89.

³⁶ E. İter, *a.g.m.*, s. 77-78.

³⁷ K. Beydilli, *a.g.e.*, s. 1.

³⁸ Ahmed Cevdet Paşa, *a.g.e.*, C. I, s. 375-376.

³⁹ R. Şahin, *a.g.e.*, s. 97; D. Kılıç, *a.g.m.*, s. 732.

⁴⁰ D. Yılmaz, *a.g.e.*, s. 45.

ikili ilişkileri ile orantılı olarak artmış veya azalmıştır. Yani iki devlet arasında ilişkiler yolunda ise Katolik misyonerlerin faaliyetleri alabildiğine artmış, aksine ilişkiler azaldığında ise misyonerlik faaliyetleri de yavaşlamıştır. Osmanlı'nın misyonerleri engelleme girişimleri de yine bu ikili ilişkilerin şekline bağlı olmuştur. 1730'lardan itibaren sayılarının yanı sıra etkinliklerini de artırmaya başlayan Katolik Ermenilerin ayrı bir cemaat olarak tanınma istekleri, Ermeniler arasındaki karışıklıkları ve çözülme, dağılma noktasına getirmiştir. O dönemde Eçmiyazın taraftarlarının hakim olduğu İstanbul Ermeni Patrikliği ve Osmanlı idarecileri bu çözülmei durdurmak için bazı tedbirler almışlardır⁴¹.

Katolik misyonerlerin genel olarak Ermeniler arasındaki faaliyetlerine çok önem verdiklerini ifade etmiştik. Mesela 1733 yılında büyük perhiz günlerinde vaaz etmek üzere Rahip Père Eusebio Franzozini, İzmir'den İstanbul'a getirilmiştir. Bu rahip İstanbul'da o kadar iyi sonuçlar elde etmiş ve başarılı olmuştur ki memur edildiği Nahcivan misyonuna gönderilmeyip İstanbul'da kalmıştır. Bu rahip daha sonra Türkçeyi son derece güzel öğrenmiş ve kendini Ermenilerin hizmetine adanmıştır. Ermenilerin bir çoğunu Katolikliğe bağlamış ve mevcut Katolik Ermenilerin de mezheplerine sadık kalmalarını sağlamıştır⁴².

Osmanlı Devleti, Batılı Katolik devletlerin faaliyetleri sonucunda Katolikliğe geçen Ermenilerin sayısının artması ve iki mezhep arasında yaşananlar üzerine 1721, 1722, 1732, 1739 ve 1741 yıllarında mezhep değiştirmeyi yasaklayan fermanlar yayınlanmıştır⁴³. Ancak bu çabaların bir sonuç vermediği, Ermenilerin Katolik mezhebine geçmeye devam ettikleri anlaşılmaktadır⁴⁴. Bu dönemlerde Hekimoğlu Ali Paşa'nın sadrazamlığı (1732-1735) sırasında 1734-1735 yıllarında Katolik mezhebini yaymak için faaliyet gösteren ve Katolikliğe meyleden birkaç kişi idam edilmiştir⁴⁵. Katoliklere bu şekilde sert yaklaşılmasının sebepleri arasında 1730'lu ve 1740'lı yıllara denk gelen zamanlarda Osmanlı Devleti'nin tebaası olan Katolikler vasıtasıyla yabancı devletlerin müdahalesini engelleme düşüncesi etkili olmuş olmalıdır. Ancak önceleri her padişah zamanında yenilenen Fransa'ya verilmiş ticari imtiyazlar 1740 yılında daimi hale getirilmiş, bu durum da doğal olarak Osmanlı'nın hareket alanını daraltmıştır⁴⁶.

Osmanlı yöneticileri Ermeni patriklerine, yabancı kiliselere giden, Katolik mezhebine giren ve kendi mezhebine aykırı davranan Ermenileri araştırma, devlete ihbar etme ve devletten bunların "*tedip ve terbiyelerini*" isteme yetkisi vermiştir⁴⁷. Ayrıca gönderilen emirlerin tam olarak uygulanması, aksi takdirde kendilerinin cezalandırılacakları ile ilgili uyarılar da yapılmıştır. Bu tür emirlerde genel olarak Frenk kilisesine devam eden ve Katolik mezhebine geçen Ermenilerin haber alındıkları takdirde yetkililere bildirilmesi ve kürek cezası ile cezalandırılmalarının temin edilmesi şiddetle tembih edilmekteydi. Keza Katolik mezhebine geçen ve kendi mezheplerine aykırı hareket edenlerin cezalandırılmaları için Ermeni Patriğinden gelen mühürlü dilekçelerin göz ardı edilmeyip uygulanması da istenmekteydi⁴⁸.

Katolik mezhebine geçişi önlemek için alınan tedbirlerden ve Ermeni patriklerinin beratlarında vurgulanan hususlardan birisi de Katolik mezhebine geçen Ermenilerin ölümlerinin kendi mezheplerine göre defnedilmeyip ortada bırakılması hususu idi⁴⁹. Ancak genel olarak Osmanlı aleyhine işleyen Avrupalı devletlerle ilişkiler, her geçen gün daha

⁴¹ R. Şahin, *a.g.e.*, s. 95.

⁴² N. Polvan, *a.g.e.*, s. 78.

⁴³ Ahmet Refik, *a.g.m.*, s. 273.

⁴⁴ D. Kılıç, *a.g.m.*, s. 729-730; D. Yılmaz, *a.g.e.*, s. 76-77.

⁴⁵ Ahmed Cevdet Paşa, *a.g.e.*, C. I, s. 373; A. Sağırılı, *a.g.m.*, s. 149.

⁴⁶ D. Yılmaz, *a.g.e.*, s. 62; Y. G. Çark, *a.g.e.*, s. 15; Selim Hilmi Özkan, "XVII. Yüzyılın Sonlarında Hıristiyan Birliği Projesi ve Türk-Fransız İlişkileri" *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 19, Mayıs, 2009, s. 63-65.

⁴⁷ R. Şahin, *a.g.e.*, s. 95-96.

⁴⁸ Ahmed Cevdet Paşa, *a.g.e.*, C. I, s. 373-374.

⁴⁹ Ahmed Cevdet Paşa, *a.g.e.*, C. I, s. 373-374; A. Sağırılı, *a.g.m.*, s. 149; D. Yılmaz, *a.g.e.*, s. 74-75.

bunaltıcı hale gelen iç ve dış sorunlar, devletin gittikçe artan zaafı ve azalan etkinliği, Ermeni cemaati arasındaki çözülmeyi azaltmak yerine daha da hızlandırmaktaydı. Yine bu dönemlerde yaşanan uluslararası gelişmeler, Batılıların Ermeniler üzerindeki ilgilerini arttırmaktaydı⁵⁰.

Osmanlı'nın aldığı çeşitli tedbirlerine rağmen Katolik propagandasının devam ettiği görülmektedir. Özellikle 1730-1754 tarihleri arasında I. Mahmud döneminde Fransa ile Osmanlı Devleti'nin arasındaki ilişkilerin düzelmesi üzerine Fransa'ya yeni imtiyazlar verilmiştir⁵¹. 1740 yılında Fransa'yla yapılan kapitülasyon anlaşması ile 1620 yılında Fransa'ya verilmiş olan dini haklar ve Kudüs'teki Katoliklere ait mukaddes yerler üzerindeki tasarruf haklarının teyit edilmesi, Katolikliğe geçişlere yeni bir hız kazandırmıştır. Ayrıca Katolik yanlısı Ermenilerin İstanbul Ermeni Patrikliği üzerindeki etkinlikleri de artmaktaydı⁵². İngiltere gibi bazı Batılı Protestan devletler de Katoliklere karşı mücadelesinde Osmanlı'ya destek olurken sonradan kendileri de misyoner faaliyetlerini arttırmaya başlamışlardır⁵³.

Kaynaklardan anlaşıldığına göre bu dönemde Osmanlı yöneticilerinin Katolik Ermenilere karşı takındıkları olumsuz tavrın farklı nedenleri bulunmaktaydı. Bunlardan birisi Katolik mezhebine geçen Ermenilerin, Avusturya ve Venedik'te kiliseler kiralararak, çocuklarını eğitim ve terbiye için bu kiliselere göndermeleridir. Oralara giden Ermenilerin arasında Avrupa adetlerinin yayılması ve Frenk kıyafetlerinin giyilmesi eleştiri konusu olmaktadır. Yine Katolik mezhebine geçen Ermenilerin bazılarının sarraflık ve tüccarlık yapmaları sebebiyle devlet adamlarıyla yakın temas kurma imkanına sahip olmaları, dolayısıyla devlet sırlarını elde ederek casusluk faaliyetlerinde bulunmaları gibi etkenler de Osmanlı yöneticilerinin Katolik Ermenilere karşı tavrını olumsuz yönde etkilemiştir⁵⁴.

Katolik sarraf ve tüccarların aşırı faiz vaadiyle nakit paralarını aldıkları, Müslümanları dolandırdıkları da anlaşılmaktadır. Buna göre aşırı kâr payı vaadiyle önemli miktarda nakit para toplayan Katolik Ermeniler, belli süre bunun parasını ödedikten sonra bu paraları bağlantı kurdukları ve himayesine girdikleri Avrupa devletlerine aktarmaktaydı. Bu şekilde biriken paraların geri ödeme vakti geldiğinde ise bir takım belirsiz kişilere ait borç ödeme senetleri düzenleyerek borçlarını alacaklarından fazla veya kendilerini iflas etmiş gibi göstermekte idiler. Bunun üzerine birkaç ay hapis yattıktan sonra himayelerine girdikleri devletlerin elçileri vasıtasıyla bazen iflas etmiş oldukları gerekçesiyle bazen de alacaklılarla çok düşük miktarlardaki paralarla anlaşarak kendilerini kurtarmaktaydılar. Bu şekilde kendilerini kurtardıktan sonra Avrupa'da faize yatırdıkları paranın yıllık gelirleriyle hayatlarını rahatça sürdürmekteydiler. Ayrıca ölen zengin Katolik Ermenilerin terekelerinin Katolik papazları tarafından zapt olunarak her yıl bin keseden fazla bir nakit paranın Avrupa'ya gönderildiği de anlaşılmaktadır⁵⁵.

Osmanlı Devleti, bu tür sebepler ve iç işlerine müdahale kaygısı ile bazı tedbirler almaya çalışmış, Ermenilerin Katolik mezhebine geçmesini engelleme konusundaki gayretlerini devam ettirmiştir. Örneğin Katolik kiliselerine devam eden ve bu mezhebe geçen Ermenilerin haber alındıkları takdirde kürek cezası ile cezalandırılmaları istenmekteydi. Ancak zamanla Ermeni patriklerinin bu konuda gerekli özeni göstermemesi ve zengin Katolik din adamlarının Papa'dan aldıkları mühürlü senetlerle üçer-beşer kişilik gruplar halinde gizlice kasaba ve köylerde dolaşması çok sayıda Ermeni'nin Katolik olmasına sebep

⁵⁰ R. Şahin, *a.g.e.*, s. 96.

⁵¹ D. Kılıç, *a.g.m.*, s. 730.

⁵² R. Şahin, *a.g.e.*, s. 99.

⁵³ Cevdet Küçük, "Osmanlı Devleti'nde "Millet Sistemi"", *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu, Özel Sayısı II*, (Mart-Nisan 2001), Yıl: 7, S. 38, s. 696.

⁵⁴ Ahmed Cevdet Paşa, *a.g.e.*, C. I, s. 374-375.

⁵⁵ A. Sağırılı, *a.g.m.*, s. 151-152.

olmuştur⁵⁶. Böylece Katolikliğin yayılmasını engelleme yolundaki bu tür tedbirlerin pek de işe yaramadığı ve Katolikliğe yönelişin devam ettiği anlaşılmıştır.

Gelişmeler akabinde Abraham Kardinal, 26 Kasım 1740 tarihinde Katolik Ermenilerin ilk katagigosu seçilmiştir⁵⁷. Bazı kaynaklara göre ilk olarak Lübnan'da Bzommar'da, bazılarının göre ise Halep'te yeni bir Sis Patrikhanesi kurulmuştur. Katolik nüfusunun artması ile birlikte Papa XIV. Benedikt, 1742'de Ermeni Papaz Abraham Ardzivian'ı Kilikya Katolik patriği olarak resmen tanımış⁵⁸ ve adı geçen kişi I. Abraham Peter adıyla Patrik sıfatını kullanmaya başlamıştır. Ancak bu patriklik kurumu Osmanlı Devleti açısından bir resmîyet kazanamamıştır⁵⁹. Patrikhane Halep'ten sonra 1743'de Lübnan'da Kraim'e, 1749'da da yine Lübnan'da Bzommar'a taşınmıştır. 1759'dan itibaren ise İstanbul'daki Katolik Ermenilerin işleri İstanbul Latin kilisesi piskoposu tarafından yürütülmüştür⁶⁰.

Osmanlı Devleti ile ilişkileri bu şekilde devam eden Katolik Ermenilerin Gregoryen milletdaşlarıyla ilişkileri hiçte iç açıcı değildi. Gregoryen mezhebindeki Ermeniler ile Katolik mezhebini seçen Ermeniler arasındaki gerginliğin iyice artması XVIII. yüzyılın sonlarına denk gelir. Bu dönemde Katolik Ermeniler vaftiz, evlenme ve cenazelerini defnetme gibi dini ve sosyal bazı adetlerin Ermeni Patrikhanesinde yerine getirilmemesinden son derece rahatsızlık duymaya başlamışlardır⁶¹. Bunun üzerine çeşitli konulardaki anlaşmazlıkları bahane eden Katolik Ermeniler, kendileri adına bir patriklik kurulması talebinde bulunmuşlardır⁶².

Devlet nazarında ise Katolik Ermenilerin Osmanlı aleyhine “*kalben ve fiilen faaliyet gösterdikleri*” kanaati bulunmaktaydı. Katolik mezhebine geçenlerin Avrupalı devletlerle açık veya gizli işbirliğine girmeleri, Ruslarla Osmanlı Devleti arasında 1765'te başlayan ve özellikle 1768-1774 yıllarında cereyan eden savaşlar sırasında aynı mezhepten olan Ortodoks Rumlarla Rusların işbirliğine benzetilmekteydi. Buna karşılık “*atalarının dininde olan Gregoryen Ermenilerin*” tarafsız kalarak devlete sadakat gösterdikleri ifade edilmekte idi⁶³.

Bu dönemlerde hem Gregoryen hem de Katolik Ermenilerin aralarındaki gerginliğin arttığı görülmektedir. Önceki dönemlerde Ermeni patriklerine verilmiş olan emirlerde, Katolik mezhebine girenlerin cenazelerinin kaldırılmayacağı gibi gerekçelerle korkutularak Gregoryen mezhebine sokulmak istendiği görülmekteydi⁶⁴. 1778 yılına gelindiğinde görülen veba salgını, Osmanlı ülkesinde çok sayıda ölümün yaşanmasına sebep olmuştur. Bu dönemde Ermeni patrikleri Katolik Ermenilerin defin işlerinin yapılmasına engel olmuştur. Bunun üzerine Katolik mezhebini seçen Ermeniler, defin işlemlerinde karşılaştıkları sorunları gündeme getirerek mevcut Gregoryen Ermeni patriğinden ayrı bir Katolik Ermeni patriği tayin ettirme teşebbüsünde bulunmuşlardır. Ancak Osmanlı idarecilerinin bu durumu kabul etmeye pek yanaşmadıkları ve devletin bu durumdan zarar göreceğini düşündükleri anlaşılmaktadır.

Yaşanan gelişmeler Osmanlı Devleti'nde Ermenilerle ilgili bir rapor hazırlanmasına sebep olmuştur. Reisülküttab Âtıfzade Ömer Vahid Efendi tarafından hazırlanan raporda Ermenilerin kısa tarihçesi anlatıldıktan sonra IV. Murat zamanına (1623–1640) kadar sadece

⁵⁶ Ahmed Cevdet Paşa, *a.g.e.*, C. I, s. 374; A. Sağırılı, *a.g.m.*, s. 149.

⁵⁷ Vahan M. Kurkjian, *A History of Armenia*, The Armenian General Benevolent Union of America Yayını, 1958, s. 362-363; Levon Panos Dabağyan, *Türkiye Ermenileri Tarihi*, 5. baskı, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2006, s. 544.

⁵⁸ J. Whooley, *a.g.m.*, s. 416; keza bkz. M. T. Üstün, *a.g.m.*, s. 96.

⁵⁹ M. B. Serbest, *a.g.m.*, s. 276.

⁶⁰ Y. Ercan, *a.g.e.*, s. 96-97.

⁶¹ J. Whooley, *a.g.m.*, s. 418; K. Beydilli, *a.g.e.*, s. 2.

⁶² A. Sağırılı, *a.g.m.*, s. 147.

⁶³ Ahmed Cevdet Paşa, *a.g.e.*, C. I, s. 374; A. Sağırılı, *a.g.m.*, s. 150-153.

⁶⁴ Ahmed Cevdet Paşa, *a.g.e.*, C. I, s. 374.

Gregoryen mezhebine göre amel eden, kendi halinde temiz kalpli bir kavim olarak kaldığı ifade edilmiş, daha sonra mezhep ihtilaflarının doğuracağı sonuçlara dikkat çekilmiştir⁶⁵. Aynı raporda “eğer Katolik mezhebini yaymaya çalışanlara fırsat verilirse Anadolu ve Rumeli’deki bütün gayrimüslim reyanın Katolik mezhebine geçeceği” bildirilerek bunun doğuracağı olumsuz sonuçlar anlatılmıştır. Daha sonra mevcut durum Ermeni patriğine bildirilerek Katolik mezhebini yaymaya çalışanların engellenmesi, bu faaliyetlere devam edenlerin cezalandırılmaları için kimler olduklarının “şahsi kine düşülmeden” Osmanlı yönetimine bildirilmesi istenmiştir. Ayrıca Katolik ölülerinin “sızlanmaya meydan verilmeden ve kendi iç nizamlarını bozmayacak şekilde tavr-ı hâkimane” ile defnettirilmesi istenmiştir⁶⁶. Fakat bu tedbirlerin Ermenilerin Katolikliğe geçmesini engelleme veya kendi aralarındaki sorunları halletme hususunda sonuçsuz kaldığı görülecektir.

IV. Avusturya’nın Katolik Ermenilere Karşı Yaklaşımı

XVIII. yüzyılın başlarında İstanbul’da Gregoryen ve Katolik Ermeniler arasında gerginlikler yaşanmaya devam etmekte idi. Bu durumdan etkilenen isimlerinden birisi de Katolik bir Ermeni rahip olan Sivaslı Mihitar Appahayr (1676-1749)’dır. Zira Katolikliğin Ermeniler arasında yayılmasında ve Avrupalı devletlerinin Ermeniler üzerinden Osmanlı Devleti’ne müdahalesinin önünün açılmasında Sivaslı Mihitar ve onun öğrencilerinin yaptığı çalışmaların ayrı bir yeri olduğu gözden kaçırılmamalıdır⁶⁷. Sivas’ta doğan ve eğitim alan Mihitar, özellikle Ermenilerin dinî ve millî uyanışı üzerinde durmuş, bu gelişmenin ise Ermeni Patrikliği ve Roma Kilisesinin birleştirilmesi ile mümkün olabileceğini ifade etmiştir⁶⁸. Mihitar bu düşünceler içerisinde 8 Eylül 1701 tarihinde İstanbul’da yaklaşık on, on beş öğrencisi ile birlikte “Mihitaryan Birliğini” kurmuştur⁶⁹.

İstanbul’da eğitim öğretim faaliyetleriyle ilgilenen Mihitar, Gregoryen Ermeni rakiplerinin baskılarından ve kıskançlıklarından uzaklaşmak ve çalışmalarını daha rahat bir ortamda yapmak için 1703 yılında Venedik yönetiminde olan Yunanistan’ın Mora Yarımadası’nda bulunan Modon şehrine gitmiştir⁷⁰. Bilahare Venedik’e geçen Mihitar’ın 1715 yılında Venedik’te St. Lazar Adası’nda kurduğu Ermeni akademisi ve burada yetişen kişiler, Ermeniler açısından son derece önemli çalışmalara imza atmıştır. Mihitar’ın 1749’da ölümünden yaklaşık yirmi beş yıl sonra 16 Mayıs 1773⁷¹ tarihinde öğrencilerinden bazıları

⁶⁵ Ahmed Cevdet Paşa, *a.g.e.*, C. I, s. 374; A. Sağırılı, *a.g.m.*, s. 147-150; R. Şahin, *a.g.e.*, s. 104 vd; bu konuda ayrıca bkz. D. Yılmaz, *a.g.e.*, s. 80-82.

⁶⁶ Ahmed Cevdet Paşa, *a.g.e.*, C. I, s. 375; A. Sağırılı, *a.g.m.*, s. 152.

⁶⁷ Mihitar’ın doğum adı Manuk’tur. Zamanının orta tabakasına mensup dindar bir Ermeni tüccar ailesinin çocuğu olarak 7 Şubat 1676 tarihinde Sivas’ta dünyaya gelmiştir. Mihitar’ın hayatı ile ilgili daha çok bilgi için bkz. Gürsoy Şahin, *Osmanlı Devleti’nde Katolik Ermeniler, Sivaslı Mihitar (1676-1749) ve Mihitaristler*, IQ Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul 2008, s. 73-105 vd; yine bkz. Gürsoy Şahin, “Sivaslı Mihitar (1676-1749), Mihitaristler ve Ermeni Milliyetçiliğine Katkıları”, *Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler*, C.II, (Yay. Haz. Metin Hülagü, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan), Erciyes Üniversitesi Yayını, Kayseri 2009, s. 241-284; ayrıca bkz. Gürsoy Şahin, “Venedik’in Ermeni Meselesindeki Rolü Hakkında”, *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 27-28, 2007, s. 101-119; Bkz. Kevork B. Bardakjian, *The Mekhitarist Contributions to Armenian Culture and Scholarship*, Middle Eastern Department, Harvard College Library, 1976, s. 1; Stephen K. Badzik, *Mekhitarist Congregation in Vienna a Historical Survey*, Mekhitarist Press in Vienna, Viyana 1991, s. 6; L. P. Dabağyan, *a.g.e.*, s. 474; “Mığitar” md. Meydan-Larousse, C. VIII, Meydan yayınevi, İstanbul 1990, s. 718; Bkz. Erich Feigl, “Ermeni Milli Kilisesinin Zaferi ve Trajedisi”, *Ermeni Araştırmaları*, S. 2, (Haziran-Temmuz-Ağustos 2001), s. 76; K. Gürün, *a.g.e.*, s. 88; Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, C. 1-2, Eser Kültür Yayını, İstanbul 1977, s. 798.

⁶⁸ S. K. Badzik, *a.g.e.*, s. 6, 8.

⁶⁹ L. P. Dabağyan, *a.g.e.*, s. 474-475; N. Göyünç, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, s. 53; S. K. Badzik, *a.g.e.*, s. 4.

⁷⁰ V. M. Kurkjian, *a.g.e.*, s. 408; Ancak bazı kaynaklarda Mihitar’ın Mystra despotluğuna gittiği ve burasının Türklerin eline geçmesi üzerine Venedik’e sığındığı (1717) anlatılmaktadır. Bkz. “Mığitar” md. Meydan-Larousse, C. VIII, s. 718. Modon şehrinin “Methon-Modone-Metone-Mothony-Methony-Methone” gibi telaffuzu ile ilgili bkz. Kevork Pamukciyan, *Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar, Zamanlar, Mekânlar, İnsanlar*, C. III, (yay.haz. Osman Köker), Aras Yayıncılık, İstanbul 2003, s. 326.

⁷¹ Bu tarih çeşitli kaynaklarda 1772 olarak bildirilmektedir. Bkz. “Mığitar” md. *Meydan-Larousse*, C. VIII, s. 718.

Venedik'teki manastırdan ayrılarak Avusturya İmparatorluğu sınırları içinde bulunan Trieste'ye gitmişler ve tarikatın ikinci bir şubesini burada açmışlardır⁷².

Esasen Habsburg İmparatorluğu ile Osmanlı Devleti arasında 1699 yılında imzalanan Karlofça Antlaşması, Avusturya'ya Balkan Hristiyanları üzerinde etkinliğini artırma imkanı tanımıştı. Avusturya'nın kazandığı bu konum, Mihitarist Ermenilerin Avusturya'nın sahip olduğu topraklarda yerleşme ve Osmanlı Ermenileri ile ilişkilerini devam ettirmeye yönelik bir adımın sebebi olarak değerlendirilebilir⁷³. Özellikle 30 Mayıs 1775 tarihinde Avusturya İmparatoriçesi Maria Theresia tarafından Mihitaristlere verilen ve elli üç maddeden oluşan imtiyaz fermanı, Ermeniler açısından son derece önemli gelişmelerin önünü açmıştır. Habsburg İmparatorluğu'nun himayesi Mihitaristlere ilk etapta Avusturya vatandaşlığına girme imkanı tanımıştır. Ayrıca "Josefinizm"⁷⁴ sebebiyle Avusturya'da kapatılan Cizvit tarikatının mallarının satın alınma hakkı da Mihitaristlere tanınmıştır⁷⁵.

Mihitaristlere okul, kilise ve manastır açma izinlerinin yanında matbaa kurma izni de verilmiştir. Bu gelişmeler buradaki Mihitaryan örgütünün bir takım dinî haklara sahip olmasının yanında kayda değer siyasi haklara sahip ruhani bir örgüt kimliğine kavuşmasına da sebep olmuştur⁷⁶. Maria Theresia'nın bu yaklaşımı, Avrupa'nın başarılı tüccar milletlerinden olan Ermenileri Avusturya'ya çekmeye yönelik bir adım olarak değerlendirilebilir⁷⁷.

Trieste'ye giden Mihitaristler, İtalya'yı da etkileyen Koalisyon Savaşları sırasında⁷⁸, 1811⁷⁹ yılında Viyana'ya taşınmışlardır. Viyana'da bir şube açan Mihitaristler bu tarihten itibaren "Viyanalı Mihitaristler Tarikati" adıyla anılmaya başlanmışlardır⁸⁰. Viyana'da açılan bu şubenin Venedik'teki gibi Ermeniler için hem dini hem de kültürel önemli merkezlerden birisi olduğu anlaşılmaktadır⁸¹. Gerek Venedik gerekse Viyana'da bulunan Mihitaristler son derece önemli faaliyetler gerçekleştirmiş ve Avrupa ile Ermeniler arasında bir köprü

⁷² K. B. Bardakjian, *a.g.e.*, s. 6.

⁷³ İnanç Feigl, "Şarklı Benediktenler Katolik Ermeni Mehityan Örgütünün Viyana Kolu ve Arşivi", *Balkanlar ve İtalya'da Şehir ve Manastır Arşivlerindeki Türkçe Belgeler Semineri (16-17 Kasım 2000)*, TTK Yay., Ankara 2003, s. 62.

⁷⁴ Josefinizm; Avrupa'da modern bilim, Protestanlık ve felsefenin rasyonalizmi sonucunda Aydınlanma Dönemi'nin bir neticesi olarak Avusturya'da ortaya çıkan bir akımdır. Aydınlanma'nın zirve noktası Fransa'da Fransız İhtilali, Avusturya'da ise Josefinizm'dir. Esasen II. Joseph'in yapmayı amaçladığı şey Katolik Kilisesi'ni devlet yönetimine sokmak ve eğitim-öğretimi kilisenin elinden almak idi. Keza Papalık ile Avusturya Katolik Kilisesi arasındaki bütün karamameler II. Joseph'in onayına sunulmak zorunda bırakıldı. Böylece Papalığın, Avusturya Katolik Kilisesi üzerindeki doğrudan etkisi ortadan kaldırılmış oluyordu. Dikkat çeken bir diğer husus bu süreçte Avusturya'daki 2.163 manastırdan bünyesinde 45.000 din adamının görev yaptığı 738'inin kapatılması olmuştur. Bkz. İ. Feigl, *a.g.m.*, s. 64-65.

⁷⁵ İ. Feigl, *a.g.m.*, s. 63.

⁷⁶ Ahmet Türkan, *İstanbul'da Ermeni Cemaatleri Arasındaki Dini ve İdari İhtilaflar ve Tartışmalar*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Konya 2011, s. 95.

⁷⁷ İ. Feigl, *a.g.m.*, s. 62.

⁷⁸ Manfred Pittioni, "Turkish Documents in The Monastery and City Archives of Italy and The Balkans", *Balkanlar ve İtalya'da Şehir ve Manastır Arşivlerindeki Türkçe Belgeler Semineri (16-17 Kasım 2000)*, TTK Yay., Ankara 2003, s. 48.

⁷⁹ Viyana'ya taşınma tarihi çeşitli kaynaklarda 1810 olarak bildirilmiştir. Bkz. Mahmut Şakiroğlu, "Ölümünün 50. Yılında M. Cevdet İnançalp 1883- 1935", "Ermeni Mesâ'i-i ilmiyesi Venedik'te Sain Lozare Dervişleri Akademisi", *Tarih ve Toplum*, 23 (Kasım 1985), s. 27. Ancak 2011 yılında Viyana'daki Mihitarist Manastırı'nın kuruluşunun 200. yıldönümü kutlanmıştır. Bu kutlamalar çerçevesinde özel bir pul basımı gerçekleştirilerek satışa sunulmuştur. Viyana'da 7. Bölgede bulunan manastırda, 2.600 elyazması ve 160.000 kitap bulunması sebebiyle Avusturyalılar için de büyük önem taşıdığı ifade edilmiştir. bkz. Sandy Zurikoğlu Erdoğan, "Mihitaristlerin Viyana'daki 200. Yıldönümü", "Agos", Sayı:793, <http://akunq.net/tr/?p=6397>, (Erişim Tarihi 21.06.2016).

⁸⁰ Yıldız Deveci Bozkuş, "Bir Başka Açından Ermenilerde Din", *Ermeni Araştırmaları*, C. 4, S. 14-15, Yaz - Sonbahar 2004, s. 129; "Mikhithar", md., *Ana Britannica*, C. XXII, Ana Yayıncılık ve Encyclopedia Britannica yayını, İstanbul 1994, s. 356.

⁸¹ S. K. Badzik, *a.g.e.*, s. 4.

kurulmuştur⁸². Viyana Mihitryan rahipleri bu merkezdeki görevlerini günümüze kadar sürdürmüşlerdir⁸³.

Mihitryanlar, esasen Viyana'daki ilk Ermeni topluluğu değildi. Onlardan önce Avusturya'ya giderek yerleşen ve ticaretle uğraşan Ermeniler de bulunmaktaydı⁸⁴. Mesela 1771 yılında Viyana'da yerleşen Ermeni tüccarlar, Avusturya hanedanı ile yakınlık kurarak şehirde sarraflık ve optik gibi çeşitli alanlarda ticaret yapma imtiyazı elde etmişlerdir⁸⁵. Ancak Viyana'da ticaretle uğraşan Ermeniler, Katolik Mihitaristler kadar etkili bir konuma sahip olamamışlardır. Mihitryanların Avusturya'da popüler olmaları ve hükümetle aralarını iyi tutmayı başarmaları esasen “yabancı” olmalarına bağlanmaktadır. Mihitarist din adamları, Avusturya'nın yerlisi olmamaları sebebiyle hanedan üyeleri ve yöneticiler tarafından günah çıkarmada tercih edilmekte idi. Bu durum Mihitaristlerin ülke siyaseti ile ilgili önemli bilgilere sahip olunmasını ve etkin politikalar üretmesini sağlamıştır⁸⁶.

V. Osmanlı Devleti'nin Katolikleri Tanıma Süreci ve Avusturya

Osmanlı Devleti'nin Katolik Ermenilere yarı resmi olarak ayrı bir cemaat gibi yaklaşmasının 1758 yılına kadar götürülebileceği anlaşılmaktadır. Bu tarihten itibaren Katolik Ermeniler, kendi milletinden olan ruhani ve dünyevi vekiller tarafından idare olunmaya başlamışlardır⁸⁷. Ancak resmen tanıma, belirli bir sürecin sonunda gerçekleşmiştir. XVIII. yüzyılın ortalarına doğru Katolik Ermenilerin Gregoryenler tarafından baskı altına alınması, Batılı güçlerin müdahalesiyle ancak bir dereceye kadar kontrol edilebilmiştir. Fakat 1778'de, Katolik Ermeniler, Gregoryenler tarafından yeniden baskı altına alınmışlardır⁸⁸.

Bu dönemde Reisülküttab Âtıfzade Ömer Vahid Efendi tarafından hazırlanan rapordan ve Ermenilerin Katolik olmasına karşı bir takım düzenlemeler yapılması gerekliliğinden yukarıda bahsedilmişti. Ancak Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu olumsuz durum, gittikçe artan Rus etkisi, Avusturya'nın 1689'da Arnavut Katolikleri üzerinde elde ettiği himaye hakkını bütün Balkan Katoliklerine yaymak istemesi ve 1778-1781 yıllarında Rusya ile Balkanları paylaşma planları yapan Avusturya'nın, Katolikler lehinde Osmanlı Devleti'ne baskı yapması gibi sebeplerden dolayı söz konusu düzenleme teşebbüsleri gerçekleştirilememiştir. Hatta 1780 yılında Avusturya'nın baskısıyla Eçmiyazın taraftarı olarak bilinen İstanbul Ermeni Patriği Zaharya Efendi görevinden alınarak yerine Katolik yanlısı Bursa Metropoliti Ovanis Efendi getirilmiştir. Ancak bir yıl sonra Eçmiyazın taraftarlarının da çabalarıyla Zaharya Efendi tekrar patrikliğe getirilmiştir. Bu durum henüz Katolik Ermenilerin yeterli dış desteğe sahip olmadıkları şeklinde de değerlendirilebilir⁸⁹.

İstanbul'daki Ermeniler arasında 1780-1781 yılları arasında Katolikliğe meyledenlerde ciddi bir artış yaşanmıştır. Yukarıda ifade ettiğimiz dini yükümlüklerdeki kolaylıkların yanında özellikle iş gücü sahibi Ermenilerin maddi beklentiler sebebiyle Katolik mezhebini tercih ettikleri anlaşılmaktadır. Osmanlı ülkesindeki Ermeniler arasındaki mezhep mücadelesinde Gregoryenler özellikle Osmanlı idarecilerini arkalarına alarak Katolikleri

⁸² K. B. Bardakjian, *a.g.e.*, s. 6; O. Ergin, *a.g.e.*, s. 799.

⁸³ Bkz., L. Z. Nalbandian, *a.g.e.*, s. 33 vd; S. Cöhce, *a.g.m.*, s. 47. ayrıca Bkz. <http://www.pangaltilisesi.k12.tr/hakinda/hakinda.html> (Erişim Tarihi 21.06.2016). Viyana ve Venedik Mihitryan kolları Venedik'te yapılan görüşmeler sonucunda birleşme kararı olarak 19 Temmuz 2000'de birleşmişlerdir. İ. Feigl, *a.g.m.*, s. 73-74.

⁸⁴ İ. Feigl, *a.g.m.*, s. 71.

⁸⁵ A. Türkan, *a.g.t.*, s. 95.

⁸⁶ İ. Feigl, *a.g.m.*, s. 72-73.

⁸⁷ Y. G. Çark, *a.g.e.*, s. 34, 36; R. Şahin, *a.g.e.*, s. 99.

⁸⁸ E. Feigl, *a.g.m.*, s. 78.

⁸⁹ R. Şahin, *a.g.e.*, s. 106.

cezalandırma yolunu tercih etmekteydiler. Bu ceza, patriğin mühürlü dilekçelerle hükümete başvurması üzerine gerçekleştirilir ve genellikle sürgün şeklinde olurdu⁹⁰.

Osmanlı Devleti'nin, topraklarındaki Katoliklerle ilişkileri başta Fransa olmak üzere Avusturya ve İspanya gibi Katolik devletlerin aracılığı ve müdahalesi ile devam etmekteydi⁹¹. Fransa'nın Osmanlı Devleti üzerindeki tesiri ve Katolik Ermenilere desteği, III. Selim dönemine kadar azalarak devam etmiş, Avusturya'nın desteği ise hiçbir zaman Fransa'nınki kadar etkili ve istikrarlı olmamıştır. Ancak özellikle patrik değişimi ve II. Leopold (1790-1792) tarafından Avusturya'da bir Ermeni kilisesi açılması, Ermenilerin bu ülkeye de meyletmelerine sebep olmuştur. Bu sırada Rusya'nın Ermeniler üzerindeki tesirlerini artırması, meselenin gidişatını etkilemekteydi. III. Selim dönemine kadar gerileyen Osmanlı-Fransız ilişkileri ve Katolik mezhebine geçme, III. Selim'in saltanatıyla birlikte özellikle 1798-1802 arasında tekrar artmaya başlamıştır. Bunun neticesinde Katolik Ermenilerin hem İstanbul Patrikliği hem de devlet kademelerindeki etkinlikleri de fazlaşmıştır⁹². Bu dönemde Osmanlı Devleti, Katolikliğe geçmeyi yasaklayan fermanlar yayımlamaya devam etmiştir⁹³. Öte yandan Batılı devletlerin müdahalelerini zaman zaman dikkate almıştır. Örneğin 1799'da Katoliklere sıkı şekilde baskı ve takibat yapan⁹⁴ Patrik Zaharya'nın azli Avusturya elçisinin ısrarı ile gerçekleşmiştir⁹⁵.

XIX. yüzyılın başlarına gelindiğinde Batılı devletlerin, Osmanlı ülkesindeki Ermeniler üzerindeki müdahalelerini artırdıkları görülmektedir. 1810 yılında Katolik Ermeniler, Gregoryenlere birleşme teklifinde bulunmuşlardır. Ancak bu teklif Gregoryenler tarafından kabul edilmemiştir⁹⁶. 29 Mayıs 1812 tarihli Bükreş Antlaşması'nın ardından da Ermenilerin bir kısmı Katolik olduklarını açıkça ilan etmişlerdir⁹⁷. Katolikliği kabul eden Ermenilerin bilgi, servet ve sanat bakımından toplumun önde gelenlerinden olduğu anlaşılmaktaydı. Bu dönemde bir kısım Ermeni'nin Katolikliği kabul etmesinden dolayı İstanbul Ermeni Patriği idaresindeki Gregoryen Ermeniler, Katolik Ermenilere düşman olmuşlardı. Fransa, Katolik Ermenileri her türlü yardım ve himayeye mazhar kılmış ve onların Fransa'da sanat ve ticaret tahsillerini kolaylaştırmıştı. Bu sebeple Osmanlı topraklarındaki Maruni, Keldani gibi azınlıklardan bazıları da Katolik Ermenilerle birlikte hareket etmeye başlamışlardı⁹⁸.

Bu süreçte dikkat çeken bir husus Mihitaristlerin dünyanın çeşitli bölgelerinde özellikle de Orta Doğu'daki eğitim faaliyetlerinin Avusturya Devleti tarafından desteklenmesidir. Mesela 1815 yılında henüz Osmanlı ülkesinde Katolik Ermeni Cemaati tanınmamışken İstanbul'da Mihitaristlerin bir okulu Avusturya'nın desteği ile açılmıştır⁹⁹.

XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde Gregoryenler tarafından Katolik Ermenilere yönelik yeni bir baskı ve yıldırma dalgası başlatılmıştır. Bu sıralarda İstanbul'da basılan broşürlerde Katolik Ermenilerin Osmanlı'ya ihanet içerisinde oldukları iddiası yer almaktaydı¹⁰⁰. Bu olayların başlangıcını, şikayetler ve iftiralar sonucunda Darphane Nezareti'ni ellerinde tutan Ermeni Katolik Düzoğulları ailesinin evinde kilise olarak kullanılan odaların ve ruhani ayın

⁹⁰ K. Beydilli, *a.g.e.*, s. 3.

⁹¹ K. Beydilli, *a.g.e.*, s. 3.

⁹² R. Şahin, *a.g.e.*, s. 106-108.

⁹³ Örneğin "Ermenilerden Katolikliğe ve Katoliklikten Ermeniliğe geçmek" isteyenlerin taleplerinin men edilmesi ve reddolunmasına dair bkz. BOA, C.ADL., nr. 59/3572, 19 Eylül 1800/29 Rebiülahir 1215 (H).

⁹⁴ Mesela Ermeni Patriği Zaharya, Kıbrıs Ermenilerinden Katolik mezhebine geçenlerin Ermeni mezarlarına defnedilmemelerine ve bu hususta Ermeni karabaş ve papazlarının zorunlu tutulmalarına talebine dair verdiği karar hakkında bkz. BOA, C.ADL., nr. 64/3869, 23 Eylül 1793/16 Safer 1208 (H). Keza Edirne'de bazı Katoliklerin, ayınlerine muhalif nikah akdettikleri ifade edilerek bunun men edilmesi talebi için bkz. BOA, C.ADL., nr. 9/577, 25 Mayıs 1794/24 Şevval 1208 (H).

⁹⁵ K. Beydilli, *a.g.e.*, s. 3.

⁹⁶ Sadi Koçuş, *Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk Ermeni İlişkileri*, Altınok Matbaası, Ankara 1976, s. 52.

⁹⁷ M. B. Serbest, *a.g.m.*, s. 276.

⁹⁸ D. Kılıç, *a.g.m.*, s. 732.

⁹⁹ İ. Feigl, *a.g.m.*, s. 66.

¹⁰⁰ V. M. Kurkjian, *a.g.e.*, s. 362.

için kullanılan elbiselerin ortaya çıkarılması¹⁰¹ ve bunun üzerine bu ailenin iki mensubunun kafalarının kesilerek idam edilmesi oluşturdu¹⁰². Bu olay Katolik Ermeniler ile Gregoryenlerin arasındaki sorunların iyice büyümesine sebep olmuştur¹⁰³. Bu iki kişi bey sıfatına sahiptiler ve Osmanlı darphanesini yönetmek gibi önemli bir görevi yürütmekteydi. İki aile ferdi asılarak idam edilmiş, diğerleri ise sürülmüştür. Patrik Paul, siyasetine uygun düşen bu durumu kullanarak Katolik Ermeni rahiplerin baskı altında tutulmasını sağlamıştır. Katolik Ermenilere en büyük baskıyı yapan Tiflis piskoposu ve daha sonra Eçmiyazın Katagigos'u olan Nerses Vartabed'dir¹⁰⁴.

Olayların bu noktaya gelmesinde Katolikliği tercih eden Ermeniler arasında “*Abbali*” ve “*Kulecli*” olmak üzere iki grubun oluşması ve bunların da kendi aralarındaki mücadelelerin sebep olduğu da ifade edilmelidir. Abbali olarak tabir edilen Mihitarist Katolikleri koruyan Düzoğulları, Kuleclilerin kıskançlığı sonucu Darbhane'deki görevlerini suiistimalleri ve hırsızlıkları gerekçesiyle kaybetmiş, keza bütün malları, mülkleri ve eşyalarına el konulup satılmış ve Katolik olan bütün akrabalarıyla birlikte başka bölgelere sürgün edilerek cezalandırılmışlardır¹⁰⁵. Bu anlamda A. Cevdet, H. 1233 (M.1817-1818) senesi olaylarını anlatırken dönemin itibarlı ve Katoliklerin önde gelenlerinden Tıngıroğlu Agop'un Limni Adası'na, Davidoğlu Anton'un ise Rodos'a sürüldüğünü ifade etmektedir¹⁰⁶. Bilahare 3 Ekim 1818 tarihi belgeden anlaşıldığı üzere Limni ve Rodos adalarına sürülmüş olan Tıngıroğlu Agob ile Davidoğlu Anton affedilmişlerdir¹⁰⁷.

Osmanlı yöneticilerinin bu süreç içerisinde; Katolik misyonerlerin yakalanması ve sınır dışı edilmesi, himayeci devletlere ve bu tür faaliyet içerisinde bulunan kişilere izin verilmeyeceğinin bildirilmesi, Katolikliğe geçenlerin sürülmesi, yurt dışında basılan ve ülke içine getirilmesi zararlı görülen kitapların yasaklanması ve ele geçirilenlerin imhası gibi tedbirler aldıkları görülmektedir¹⁰⁸. Bu dönemde dikkat çeken hususlardan birisi Gregoryenler dışında bazı yerlerde Rumların da Katoliklere zulmettiği iddiasıdır. Bu durum karşısında Osmanlı hükümetinin yaşananlara müsamaha gösterdiği veya yeterince tepki göstermediği ifade edilerek mevcut durumdan Avusturya İmparatorunun üzüntü duyduğu Babiali'ye iletilmiştir¹⁰⁹.

1820 yılına gelindiğinde, Gregoryen Ermeni Patriği, Katolik Ermenileri tekrar kendi cemaatine kazandırmak için bir takım düzenlemeler yapmak, Gregoryen ayin usullerinde değişikliklere giderek bazı Katolik usullerini getirmek istemiştir. Bunun üzerine birkaç yüz kişi “*patrik bizi Katolik yapmak ve şapka giydirmek istiyor, patriği istemeyiz*” diyerek tepki göstermişlerdir¹¹⁰. Mesele 20 Ağustos 1820 tarihinde Ermeni Patrikliğinin basılması noktasına kadar varınca böyle bir girişim sonuçsuz kalmıştır¹¹¹. Bu dönemde gerçekleşen patrikhane baskınında Revan tarafından gelen ajan rahiplerin etkilerinin de olduğu kaynaklarda ifade edilmektedir¹¹².

¹⁰¹ D. Kılıç, *a.g.m.*, s. 732; K. Beydilli, *a.g.e.*, s. 3.

¹⁰² Ahmed Lütfi Efendi, *Vak'anüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, C. I, Tarih Vakfı-Yapı Kredi Yayını, (Yeni yazıya aktaran Ahmet Hezarfen), İstanbul 1999, s. 202.

Darbhane'den yirmi bin keseden fazla akçeyi zimmetlerine geçiren ve evlerinde hususi kiliseler inşa ederek alenen icra-yı ayin eden Düzoğulları'ndan Kırkor, Serkis ve Mikail ile kardeşlerinin oğlu Mıgırdıç'ın idamları hakkında bkz. BOA, HAT., nr. 1314/51203, 19 Ekim 1819/29 Zilhicce 1234 (H).

¹⁰³ Y. G. Çark, *a.g.e.*, s. 80.

¹⁰⁴ E. Feigl, *a.g.m.*, s. 78.

¹⁰⁵ BOA, HAT., nr. 1253/48461, 12 Aralık 1814/29 Zilhicce 1229 (H); K. Beydilli, *a.g.e.*, s. 4.

¹⁰⁶ Ahmed Cevdet Paşa, *a.g.e.*, C. VI, s. 2643.

¹⁰⁷ BOA, C.ZB., nr. 21/1011, 3 Ekim 1818/2 Zilhicce 1233 (H).

¹⁰⁸ K. Beydilli, *a.g.e.*, s. 1.

¹⁰⁹ BOA, HAT., nr. 1197/47011, 7 Ekim 1818/6 Zilhicce 1233 (H).

¹¹⁰ BOA, HAT., nr. 1294/50241, 7 Ekim 1820/29 Zilhicce 1235 (H).

¹¹¹ M. B. Serbest, *a.g.m.*, s. 276.

¹¹² K. Beydilli, *a.g.e.*, s. 5-6.

Katolik ve Gregoryenler arasındaki gelişmeler bu şekilde devam ederken 1827 yılında Navarin’de Osmanlı donanmasının yakılması olayından sonra Fransız, Rus ve İngiliz elçilerinin Osmanlı ülkesinden ayrılması ve bu ülkelerle ilişkilerin iyice gerilmesi, Osmanlı idarecilerini özellikle İstanbul’un güvenliği ile ilgili önemli adımlar atma konusunda cesaretlendirmiştir. Özellikle 1826 yılında Yeniçeri Ocağı’nın kaldırılmasından sonra, başkentteki işsiz bekarlar, seyyar satıcılar, kabadayı takımı, hamal, kayıkçı vs. Müslüman nüfusun oluşturduğu “*serseri kalabalık*” ile “*durmadan sorun çıkaran Frenk, Rum ve Katolik habisler*”den kurtulmak için iyi bir fırsat olarak görülmüştür. Bir taraftan sorun çıkaran “*serseri Frenkler*” İstanbul’dan uzaklaştırılmaya girişilirken bir taraftan da çeşitli sorunlara sebep olan Katoliklerin şehirden uzaklaştırılmaları söz konusu olabiliirdi. Bu dönemde Katolikleri koruyacak Avrupalı elçiler de İstanbul’da bulunmamaktaydı. Esasen bu düşüncenin arkasında şehrin asayişini temin etme düşüncesi bulunmaktaydı ki mesela 1826 yılında Yeniçeri Ocağı ortadan kaldırıldığında yirmi beş gün içerisinde 20 binden fazla kişi İstanbul’dan uzaklaştırılmıştı¹¹³.

1828 yılına gelindiğinde Osmanlı Devleti’nin Rusya ile ilişkileri de gerginleşmiştir. Sultan II. Mahmud ise Ermenilerin devlete sadakatleri konusunda şüpheye düşmüş, İstanbul’daki Ermeni patriğinin mesele ile ilgili görüşünü sormuştur. Bu güvensizliğin sebebi İran’la Rusya arasında gerçekleşen savaşta İran Ermenilerinin Rusları desteklemesi idi¹¹⁴. Esasen bu dönemlerde Ermeniler arasında Rusya’nın idaresi altında yaşama düşüncesinin belirginleşmeye başladığı söylenebilir¹¹⁵. Patrik, kendi idaresinde olan Ermenilerin yani Gregoryenlerin sadakatine kefil olabileceğini ancak Katolik kilisesine gidenlerin başka devlet hesabına çalışabileceğini ima etmiştir. Bunun üzerine Sultan II. Mahmud, İstanbul’da bulunan Katoliklerin esas memleketlerine gönderilmelerini emretmiştir¹¹⁶. Bu ferman ile bir anlamda Ermeni patriğine istenmeyen kişileri ihbar edip, İstanbul dışına sürebilme hakkı da verilmekteydi¹¹⁷.

Fermana göre, “*taşralılar*” on iki gün içerisinde başkenti terk etmek zorundaydılar. Bu uygulama sadece, İç Anadolu’dan Ankara civarından gelen ve diğer insanlar gibi kendi mesleklerini başkentte icra eden Katolik Ermenilere yönelikti. Osmanlı hükümeti ile Ermeni Patrikhanesi arasında yapılan görüşmelerde, Ermeni toplumu arasındaki düşmanlığın daha da büyüyerek artmaması için meseleye “*Katolik davası*” havasının verilmesinden kaçınılmıştır. Bu sebepten Katolik tabirinden söz edilmeyerek, yalnızca “*Ankaralılar*” tabirinin kullanılması Ermeni patriği tarafından teklif edilmiş, bu öneri hükümet tarafından da kabul edilmiştir¹¹⁸. Bu sırada Osmanlı Hükümeti, Nerses Vartabed’i görev yetkilerini aştığı için azletmiş, yerine Başpiskopos Karabet geçmişti. Ancak Başpiskopos Karabet de Katolik Ermenileri takip etmekte Nerses Vartabed’den geri kalmamıştır¹¹⁹.

Patrik Karabet fesat çıkaran Katoliklerin listelerinin bulunduğu bir “*Kebir Defter*” hazırlamaya girişmiştir¹²⁰. Bu Ermenilerden çok karışıklık çıkaran “*müfsitlerin*” yanına ayrıca “*mim*” harfi konulmuştur¹²¹. Bu Katoliklerden Tınkırzâdeler gibi meşhurları için özel fermanlar çıkarılırken, diğer ahali için ise genel fermanlar yayınlanmıştır¹²². İstisnalar sadece, yazılı olarak “*eski hatalarını tekrarlamayacaklarını*” bildirenler için uygulanmaktaydı. Gregoryen Patriği aynı zamanda “*ona itaat etmek istemeyenleri ihbar*

¹¹³ K. Beydilli, *a.g.e.*, s. 8.

¹¹⁴ Y. G. Çark, *a.g.e.*, s. 81; K. Beydilli, *a.g.e.*, s. 8.

¹¹⁵ L. Z. Nalbandian, *a.g.e.*, s. 37.

¹¹⁶ D. Kılıç, *a.g.m.*, s. 733.

¹¹⁷ E. Feigl, *a.g.m.*, s. 79.

¹¹⁸ K. Beydilli, *a.g.e.*, s. 10-11; Bkz. D. Kılıç, *a.g.e.*, s. 148.

¹¹⁹ E. Feigl, *a.g.m.*, s. 80.

¹²⁰ BOA, HAT., nr. 1235/48038, 12 Temmuz 1828/29 Zilhicce 1243 (H).

¹²¹ K. Beydilli, *a.g.e.*, s. 11.

¹²² Ahmed Lütfi Efendi, *a.g.e.*, C. I, s. 202.

edebilmek için” rahiplerin ve yardımcılarının isimlerini istemiştir. Bunların içinde yirmi beş rahip, bir piskopos¹²³ ve otuz beş kadar da esnaftan kişi bulunmaktaydı¹²⁴.

1828 yılı Mart ayında sürgün edilmeye başlanan Katolik Ermenilerin yolculukları 4 Nisan 1828 tarihinde Rusya ile savaş başladığından aciliyet kazanmıştır¹²⁵. Bu sırada Ermeni patriği Karabet, sürgüne gönderilen Katolik din adamlarından İstanbul’da olup da gizlenenleri bulup hükümete teslim için bir rahip görevlendirmiş¹²⁶, bu kişi Ermenileri bulabilmek için Müslüman kıyafeti giyerek dolaşmıştır¹²⁷.

Kaynaklardan anlaşıldığına göre İstanbul’da binden fazla Katolik Ermeni ve yüz kadar rahip bulunmaktaydı¹²⁸. Ahmed Lütfi’nin bildirdiğine göre mürur tezkeresi memuru tarafından bildirilen rakam 1.800 olmakla birlikte Ermeni Patriği Karabet bu rakamın 2.445 olduğunu ifade etmektedir. Bu dönemde Osmanlı ülkesinde de 15.000 kadar Katolik bulunduğu anlaşılmaktadır¹²⁹. Bazı kaynaklarda söz konusu uygulamanın toplam 12.000 Katolik Ermeni’yi¹³⁰ bazılarında ise 40.000 Ermeni’yi kapsamına aldığı¹³¹ ifade edilmişse de bu konuda ciddi bir araştırma yapan K. Beydilli’nin de ortaya koyduğu gibi patrik tarafından verilen listede 1.068 aile ve 2.741 kişi yer almakta olup bu aynı zamanda evli olan Katoliklerin de sayısındır¹³².

Osmanlı yönetimi 1828 yılında, Katolik Ermenileri Anadolu’nun içlerine mecburi iskana tabii tutmuştur. Bazı önde gelen Katolik idareciler ise ölüm cezasına çarptırılmıştır. Osmanlı Devleti sürgün edilenleri “Ankaralılar” diye nitelendirmesine rağmen gerek Fransa gerekse Avusturya devletleri, Osmanlı’ya sert tepki göstererek meseleyi bir “Katolik davası” haline getirmeye çalışmışlardır¹³³. Sonunda Fransa hükümeti, sürgün edilen Katoliklerin İstanbul’da kalması, mallarının iadesi ve Katolik Ermeniler için patrik tayini hususunda baskı yapmaya başlamıştır. Bu sırada Rusya ile savaşın sürmesi, Osmanlı’yı bu konuda ister istemez tavizkâr davranmaya sevk etmiştir¹³⁴. Kısa süre sonra Doğu Anadolu’da Rus işgali üzerine bölgedeki Gregoryen Ermenilerin Ruslarla açık bir işbirliği içerisine girerek Osmanlı’ya ihanet etmeleri, Katoliklerin devlet nazarında sadakat içinde olacakları şeklindeki propagandalarını haklı çıkarmıştır. Hatta II. Mahmud tarafından sürgüne gönderilen Katolik Ermenilerin önde gelenleri Ahılkelek’te büyük oranda zayıf vermesine rağmen Osmanlı topraklarını kahramanca savunmaları, affedilmelerinde önemli bir etken olmuştur¹³⁵. Bunun üzerine sürgüne gönderilen Katolik Ermeniler geri dönmüşlerdir¹³⁶.

Yaşananlardan sonra artık Gregoryen ve Katolik Ermenilerin bir arada yaşamalarının mümkün olamayacağını iddia eden Fransa ve Vatikan, Osmanlı ülkesinde yaşayan Katoliklerin ayrı bir millet olarak tanınmaları hususunda ısrar etmeye başlamışlardır¹³⁷. Özellikle Fransa’nın meselenin peşini bırakmaya niyeti olmadığı ve konuyu ısrarla takip ettiği anlaşılmaktadır¹³⁸. Öte yandan İstanbul’daki Katolik Ermenilerle ilgili gelişmelere

¹²³ E. Feigl, *a.g.m.*, s. 79-80.

¹²⁴ K. Beydilli, *a.g.e.*, s. 11.

¹²⁵ K. Beydilli, *a.g.e.*, s. 21.

¹²⁶ BOA, HAT., nr. 1235/48044, 12 Temmuz 1828/29 Zilhicce 1243 (H).

¹²⁷ Ahmed Lütfi Efendi, *a.g.e.*, C. I, s. 203; D. Kılıç, *a.g.e.*, s. 148.

¹²⁸ Ahmed Lütfi Efendi, *a.g.e.*, C. I, s. 203.

¹²⁹ Ahmed Lütfi Efendi, *a.g.e.*, C. I, s. 202; ayrıca K. Beydilli, *a.g.e.*, s. 12.

¹³⁰ E. Feigl, *a.g.m.*, s. 79.

¹³¹ Y. G. Çark, *a.g.e.*, s. 80-81.

¹³² K. Beydilli, *a.g.e.*, s. 13.

¹³³ A. Türkan, *a.g.t.*, s. 112.

¹³⁴ K. Beydilli, *a.g.e.*, s. 23-24; D. Kılıç, *a.g.m.*, s. 733.

¹³⁵ Çark, bu Katoliklerin sayısını 25 bin olarak kaydetmektedir. Bkz Y. G. Çark, *a.g.e.*, s. 87.

¹³⁶ K. Beydilli, *a.g.e.*, s. 31.

¹³⁷ D. Kılıç, *a.g.m.*, s. 733; D. Yılmaz, *a.g.e.*, s. 114 vd.

¹³⁸ Fransız elçiliğinin bu kapsamdaki girişimleri için bkz. BOA, HAT., nr. 1235/48042, 21 Haziran 1830/29 Zilhicce 1245 (H); BOA, HAT., nr. 1235/48053, 21 Haziran 1830/29 Zilhicce 1245 (H); BOA, HAT., nr. 1235/48046, 21 Haziran 1830/29 Zilhicce 1245 (H); ayrıca bkz. K. Beydilli, *a.g.e.*, s. 28-29.

özellikle Viyana'daki Mihitaristlerin başında bulunan Azarian'ın (1826-1870) yönlendirmesi ve etkisi ile Avusturya hükümetinin de müdahil olduğu görülmektedir. Mihitaristlerin üzerinde durdukları en önemli husus Osmanlı ülkesindeki Katoliklerin tanınması mevzusu idi. Bu amaçla Kayzer I. Franz'ın Osmanlı hükümetine başvurması önem arz etmekteydi. Mihitaristler bunun için matbaalarında bir broşür hazırlayarak çeşitli hususları dile getirmişlerdir. Nihayet 23 Nisan 1828 tarihinde Kayzer I. Franz, Osmanlı'ya başvurarak Katoliklerin ayrı bir millet olarak tanınmasını talep etmiştir¹³⁹.

Avusturya, Düzoğullarının sürgün edilmesine de tepki göstermiştir. Bu anlamda 1828 yılında Katoliklerin İstanbul'dan sürülmesi söz konusu olduğunda Avusturya elçisi tavassutta bulunmak üzere harekete geçmiş, Düzoğulları ailesinin sürülmesinden bahsetmiş ve serzenişlerini dile getirmiştir¹⁴⁰. Bu dönemde dikkat çeken bir diğer husus; Ankaralı tabir edilen Katoliklerin İstanbul'dan çıkarıldıkları dönemde İstanbul'da kalmaya hak kazanan Mihitarist Rahip Antonio Tany'nin Avusturya Büyükelçiliği'ne dini hizmet vermeye devam etmesidir¹⁴¹.

Ermeni Patriğinin bütün mücadelelerine rağmen Katolik Ermenilerin sayısı artınca Fransız elçisinin teşebbüsleri üzerine, 6 Ocak 1830 tarihinde II. Mahmud'un izniyle İstanbul'da bağımsız bir Katolik Ermeni Patrikhanesi kurulmuştur¹⁴². Bu süreçte Avusturya'nın ve Mihitaristlerin çabalarını da göz ardı etmemek gerekmektedir. Örneğin kaynaklardan anlaşıldığına göre Viyanalı Başpiskopos Aristaces Astaria'nın çabalarının da Ermeni Katolik Patrikliğinin 1830 senesinde bağımsız olabilmesinde ve Katolik Ermenilere Gregoryenlerle aynı hakların tanınmasında önemli bir katkısı olmuştur¹⁴³. Bu anlamda Avusturya hükümetinin yine Mihiteryanların girişimi ile II. Mahmud döneminde gerçekleştirilen Katolik Ermeni Patriği seçimine müdahale ettikleri hatırlatılmalıdır¹⁴⁴. Bu süreçte Avusturya'nın özellikle Viyana ve Venedik Mihitaristlerinin telkinleri ile Don Andon Nurican'ı (Anton Nurigian) desteklediği anlaşılmaktadır. Bir kısım Katolik Ermeni ise Nurican'ın adaylığına sert bir şekilde karşı çıkmıştır¹⁴⁵.

Andon Nurican, 27 Şubat 1830 tarihinde dört aday arasında yapılan seçim sonucunda Katolik murahhasası olarak seçilmiş, sonuç, Papalık makamının onayına sunulmuştur. A. Nurican, 11 Temmuz 1830'da başpiskopos olarak takdis edilmiş¹⁴⁶, 6 Eylül 1830'da Papa VIII. Pie tarafından ilk İstanbul başpiskoposu olarak atanmış ve 12 Kasım 1830'da da İstanbul'a gelmiştir¹⁴⁷. Arşiv belgelerinden anlaşıldığı üzere 19 Kasım 1830'da Avusturya elçisi Baron Otenfels tarafından Osmanlı yönetimine verilen taktirde, Papaya bağlı olan Katoliklere gösterilen bazı müsaadelerden imparatorunun son derece memnun ve hoşnut olduğu, ayrıca diğer mezheplerin sahip oldukları müsaadelerin hepsinden onların da istifade ettirilmesinin Avusturya devletince de temenni edildiği ifade edilmiştir. Otenfels ayrıca Osmanlı ülkesindeki Katoliklere başpiskopos seçilen Don Andon Nurican adlı piskoposun İstanbul'a geleceğinden bahsetmiştir¹⁴⁸. Ancak Andon Nurican'ın Avusturya uyruklu olması sebebiyle II. Mahmud tarafından başpiskoposluk beratı ve resmi bir sıfat verilmemiştir. Hatta padişahın yabancı uyruklu bir kişinin başpiskopos seçilmesine çok sinirlendiği ve sürgünden dönen yerli Katoliklerden bir başpiskopos seçilmesini istediği anlaşılmaktadır¹⁴⁹. Bilahare 22

¹³⁹ İ. Feigl, *a.g.m.*, s. 66-71.

¹⁴⁰ A. Türkan, *a.g.t.*, s. 95.

¹⁴¹ E. Feigl, *a.g.m.*, s. 80.

¹⁴² Y. Ercan, *a.g.e.*, s. 58; S. Koçaş, *a.g.e.*, s. 117; Y. G. Çark, *a.g.e.*, s. 87; J. Whooley, *a.g.m.*, s. 418.

¹⁴³ E. Feigl, *a.g.m.*, s. 80.

¹⁴⁴ İ. Feigl, *a.g.m.*, s. 71.

¹⁴⁵ A. Türkan, *a.g.t.*, s. 142.

¹⁴⁶ E. Feigl, bu tarihi 6 Temmuz 1830 olarak kaydetmektedir. E. Feigl, *a.g.m.*, s. 80.

¹⁴⁷ Ahmet Türkan, "İstanbul'daki Katolik Ermeni Gruplarının Problemleri ve Papalığın Müdahaleleri (19. yy.)", *History Studies: International Journal of History*, Vol. 4, Issue 2, July 2012, s. 323-324.

¹⁴⁸ BOA, HAT, nr. 1235/48037, 19 Kasım 1830/3 Cemaziyelahir 1246 (H).

¹⁴⁹ A. Türkan, *a.g.m.*, s. 324.

Aralık 1830'da (5 Ocak 1831¹⁵⁰) aslen İstanbullu olan ve Papa yanlısı olmayan Hagopos Çukuryan isimli bir rahip Katolik Ermeni Patriği olarak atanmıştır¹⁵¹. Böylece II. Mahmud, 1831'de Ermeni Katoliklerini ayrı bir cemaat olarak kabul etmiştir¹⁵². Başlangıçta Adana'da kurulan patriklik daha sonra İstanbul'a taşınmıştır¹⁵³.

Katolik mezhebinin tanınmasından sonra sıra dışı bir uygulama dikkat çekmektedir. Bu da Katolik Ermeni cemaatinin iki kişi tarafından idare edilmesidir. Bunlar Sultan II. Mahmud tarafından berat verilen ve cemaatin Osmanlı yönetimi ile ilgili cismani-sivil işlerini yürütmekle görevlendirilen Patrik Hagopos Çukuryan ve Papalık tarafından tayin edilen ve cemaatin dinî işlerini yürüten ruhani Patrik Andon Nurican'dır. Esasen bu uygulama Osmanlı topraklarında yaşayan diğer gayrimüslim milletlerde görülen bir durum olmayıp zorunlu bir sürecin sonucunda ortaya çıkmıştır. Katolikler arasındaki bu iki başlılık ilerleyen süreçte Katolik Ermeni cemaatinin çeşitli sorunlar yaşamasının nedenini oluşturacaktır¹⁵⁴.

Avusturya'nın Katoliklere piskopos tayini hususunda müdahil olma çabasını sonraki süreçte sürdürmeye çalıştığı anlaşılmaktadır. Bu anlamda 10 Haziran 1831 tarihli bir belgeden anlaşıldığı üzere Avusturya elçisi, Osmanlı hükümetine bir tahrir vermiştir. Hükümet tarafından konu tetkik edilerek "yabancı iltimasıyla piskopos tayininin uygun olmayacağından" bahsedilerek, Osmanlı topraklarında yaşayan Katoliklerin kendi aralarından piskopos seçmesinin uygun görüldüğü Avusturya elçisine bildirilmiştir. Bu hususta Osmanlı hükümetinin uygun bulduğu şekilde muamele yapılacağı ifade edilmiştir¹⁵⁵. Benzer şekilde Papalık da Osmanlı topraklarındaki Katolikler üzerindeki nüfuzunu devam ettirmek düşüncesini sürdürmüştür. Katolik Ermenilerin ruhani lideri olarak tayin ettiği Don Andon Nurican'ın vefatından sonra Katolik milleti tarafından üç aday belirlenerek Roma'nın onayına sunulmuştur. Ancak Papa XVI. Gregor, sunulan adaylar yerine 9 Nisan 1838 tarihinde Bogos Maruşyan'ı cemaatin ruhani liderliğine atamıştır¹⁵⁶.

Katolik Ermeni kilisesinin 1831 yılında kurulması, Osmanlı üzerindeki Fransız baskısının bir sonucu olarak değerlendirilmektedir. Bu anlamda İstanbul'daki Katolik Ermeni Kilisesi'nin eski Fransız Büyükelçilik binasının bir uzantısı olması da Fransa'nın bu konudaki etkinliğini göstermesi bakımından ayrıca manidardır¹⁵⁷. Ancak Avusturya hükümetinin ve Mihitaristlerin Katolik Kilisesi'nin tanınmasında ve sonraki süreçte de etkin olmaya çalıştıkları gözden uzak tutulmamalıdır. Bu anlamda mesela 1835-45 arasında görev yapan cismani nitelikteki Katolik Ermeni patriklerinin ikisi Mihitarist ekolden gelen kişilerdir. Bunlardan 1835-1836 yılları arasında görev yapan Rahip Kirkor¹⁵⁸ Mihitaristlerin Viyana ekolünden, 1839-1845 yılları arasında görev yapan Rahip Karabet ise Mihitaristlerin Venedik ekolündendir. Katolik Ermenilerin sivil patriklerinin bir kısmı Mihitar Ekolu'nden olmakla beraber ruhani patrikler çoğunlukla Papalık yanlısı Propaganda Ekolu'nden seçilmişlerdir¹⁵⁹. Böylece bir kısım Ermeniler, Osmanlı İmparatorluğu'nda Eçmiyazın ve Sis Katagigoslukları yanında, Roma ve Fransa'nın politik koruyuculuğu altına girmiştir¹⁶⁰.

¹⁵⁰ K. Beydilli, *a.g.e.*, s. 33.

¹⁵¹ Y. Ercan, *a.g.e.*, s. 96-97; B. Eryılmaz, *a.g.e.*, s. 46; D. Yılmaz, *a.g.e.*, s. 37; J. Whooley, *a.g.m.*, s. 419.

¹⁵² V. M. Kurkjian, *a.g.e.*, s. 362; Sonraki dönemlerde Osmanlı ülkesinde Protestan kilisesine geçenlerin adedi de gitgide artmış ve bu defa İngiliz elçisinin ısrarlı teşebbüsleri üzerine, Rus elçiliği ile Ermeni Patrikhanesinin itirazlarına rağmen, 1850 senesinde padişahın fermanı ile Protestan Ermeniler de ayrı bir topluluk haline gelmiştir. Bkz. K. Gürün, *a.g.e.*, s. 88.

¹⁵³ K. Gürün, *a.g.e.*, s. 88.

¹⁵⁴ A. Türkan, *a.g.m.*, s. 325.

¹⁵⁵ BOA, HAT., nr. 1235/48037, 10 Haziran 1831/29 Zilhicce 1246 (H).

¹⁵⁶ A. Türkan, *a.g.m.*, s. 325-326.

¹⁵⁷ E. Feigl, *a.g.m.*, s. 42.

¹⁵⁸ Vefat eden Katolik patriğinin yerine milletçe seçilen Rahib Kirkor'un 28 Nisan 1835'de atanması hakkında bkz. BOA, HAT., nr. 778/36472, 28 Nisan 1835/29 Zilhicce 1250 (H).

¹⁵⁹ A. Türkan, *a.g.m.*, s. 326.

¹⁶⁰ E. İltar, *a.g.m.*, s. 77-78.

Sonunda Vatikan ve Katolik devletler, Osmanlı ülkesindeki Katolik Ermenileri kendi himayelerine almayı başarmışlar, böylece Katolik Ermeniler, Doğu'da Katolikliğin koruyucusu haline gelmiştir.

Katolik milletinin esasını Ermeni Katolikler oluşturmaktaydı. Ancak Katolik kilisesi insanları ırk ve kökene göre ayırmadığından, Ermeni Katolik Kilisesi, Ermeni olmayan Katoliklere de açıktı. Dolayısıyla bütün Katolik Ermenilerin yanında Rum ve diğer Katolikler de bu makama bağlanmıştır¹⁶¹. Bu çerçeveden olmak üzere 1860 yılında Katolikliği kabul etmeyi düşünen bir kısım Bulgar da Katolik Ermeni Patrikliğine başvurmuşlardır. Ermeni Patriği Hasun Efendi, Bulgarlara ibadetlerinde Latince yerine kendi dillerini kullanacaklarını, Roma'dan özerk olacaklarını ve rahiplerinin de Bulgar olacağını vaat etmiştir. Böylece Bulgarlar da Katolik Ermeni Kilisesine bağlanılmışlardır¹⁶².

Osmanlı Devleti'nin, tebaasından bir grubun Katolikleşmesine eskiden beri devam eden düzenin bozulacağı veya yabancı bir devletin müdahalesine zemin hazırlayacağı gerekçesiyle eskiden beri karşı çıktığını ifade etmiştik. Peki devletin bu mezhebi süreç içerisinde tanınmasındaki tek sebep dış baskı mıdır? Kaynaklardan anlaşıldığına göre değildir. A. Cevdet Paşa'ya göre; özellikle XIX. yüzyılda Papalık devleti, sırf dini bir devlet olarak faaliyet göstermiştir. Katolik mezhebinde olan Hristiyanların birbirleriyle olan ilişkileri sadece din ve mezhep ilişkileri çerçevesinden devam etmiştir. Bu anlamda Ermeni Katoliklerle Roma'nın ilişkilerinde devlete ve toprak bütünlüğüne ait korkulacak veya kuşkulanan bir yönü kalmamıştır. Öyle anlaşılıyor ki, Osmanlı idarecileri, Katolik Ermeni cemaatini tanımının devlete zarar vermeyeceğini düşünmüşlerdir.

Katolik mezhebindeki tebaanın aynı mezhepteki Batılı devletlere yakınlık göstermesi, savaş vs. durumlarda taraf tutması veya galibiyetlerini istemeleri de tam olarak bilinememektedir. Zaten yaşadığı devlette rahatı yerinde olan gayrimüslimlerin yalnızca mezhep ortaklığı yüzünden bir başka devlete ilgi göstermesi kolay değildir. Tüm bunlar düşünüldüğünde Osmanlı Devleti, Ermenilerin Katolikliğe geçmesini engellemek için alabildiğine şiddet uygulanmasını pek de uygun görmemiştir. Katoliklere karşı takınılan tavrın şiddet derecesine varmasında Gregoryen Ermenilerden devlet kademelerinde olanlar ile zengin sarafların kendi politikalarına uygun olarak Katoliklere cephe almalarının da etkisi olduğu anlaşılmaktadır¹⁶³.

Katolik Ermenilerin, Osmanlı yönetimi tarafından ayrı bir cemaat olarak tanınmasından bir süre sonra, bu kez Katolik Ermeniler arasında bazı sorunlar çıkmıştır. Katoliklerin Batılı devletlerin de etkisiyle “*Hasunistler*” ve “*anti Hasunistler*” şeklinde bir bölünme tehlikesi geçirdikleri anlaşılmaktadır¹⁶⁴. Kaynaklardan anlaşıldığına göre bu çatışmanın temelinde Ermeni dini usullerinin ve kilise kanunlarının Latinleştirilmesi çabası yatmaktadır. Bu alandaki son büyük çaba olarak adlandırılan Kardinal Andon Hasunyan (1809-1884) hareketine karşı Mihitar'ın okulunda yetişmiş olan Ermenilerin öncülüğünde güçlü bir tepki gelişmiştir¹⁶⁵.

İki Katolik grubun bu mücadelesi sırasında bir taraftan Fransız Büyükelçisi diğer taraftan da Rus Büyükelçisi bu mücadelede etkin rol oynamaya başlamıştır¹⁶⁶. Katolikler

¹⁶¹ M. B. Serbest, *a.g.m.*, s. 276.

¹⁶² D. Kılıç, *a.g.m.*, s. 733-734; M. B. Serbest, *a.g.m.*, s. 277.

¹⁶³ Ahmed Cevdet Paşa, *a.g.e.*, C. I, s. 376.

¹⁶⁴ J. Whooley, *a.g.m.*, s. 419-420.

¹⁶⁵ Boğos Levon Zekiyan, *Ermeniler ve Modernite, Gelenek ve Yenileşme/Özgüllük ve Evrensellik Arasında Ermeni Kimliği*, (çev. Altuğ Yılmaz), Aras Yayıncılık, İstanbul 2001, s. 98-99.

¹⁶⁶ Mithat Paşa'nın sadarete gelmesinden sonra Küpelyan görevinden istifa etmiş, eski Patrik Hasun tekrar makamına getirilmiştir. Ancak kısa süre sonra patrik Hasun istifa ederek Kardinal seçilmiş, yerine 12 Temmuz 1881 tarihinde Piskopos Azaryan Estepan (1881-1899) isimli bir kişi patrik olarak seçilmiştir. Bkz. BOA, İ.MMS., nr. 132/5727, 13 Temmuz 1881/15 Şaban 1298 (H).

arasındaki bu tartışmalarda Mihitaristlerin de önemli roller oynadıkları görülmektedir¹⁶⁷. Yine Katolik Ermenilerin resmi yayın organı olan “*Mecmua-ı Ahbar*”ı (Haberler Mecmuası) çıkaran Hovhannes Tolayan da Hasunyan’a karşı cephe almış, bir süre hapiste kalmıştır¹⁶⁸.

Hükümetin de aracılığıyla 1888’de iki Katolik grup birbirleriyle anlaşarak ayrılık hareketine son vermişlerdir¹⁶⁹. Zaten bu sırada 10 Eylül 1888 tarihinde Osmanlı hükümeti de Osmanlı ülkesinde bulunan Ermenilerden Katolik mezhebini kabul edenlerin nüfuslarının ayrılması sebebiyle kendilerine ayrıca muhtar tayini, tahsilat, mabed ve kabristan kurulması ile benzer konularda gerekli kolaylığın gösterilmesi hususunda karar alarak bu durumu görevlilere tebliğ etmiştir¹⁷⁰.

Bu süreç içerisinde Osmanlı Devleti tarafından, Gregoryen Ermenilere karşı bir itimat göstergesi olmak üzere 24 Mayıs 1860’da dini, milli ve ulusal meseleleri müzakere ve idare etmek için “*Ermeni Meclis-i Umumi-i Millisi*” (Ermeni Milleti Genel Meclisi) adı altında bir meclis kurulmasına izin verilmiştir¹⁷¹. Keza 30 Mart 1863 yılında kabul edilen “*Nizamname-i Milleti Ermeniyan*” ile Ermeni toplumu statülerini daha da sağlamlaştırmışlardır¹⁷². Katolik Ermeni nizamnamesinin düzenlenmesine ise 1911 yılında başlanmış, 1913 yılında bu çalışmalar bitirilmiştir¹⁷³.

Burada Mihitaristlerle ilgili bir hususu daha dile getirmek gerekmektedir. Türk-Ermeni ilişkilerinde Ermenilerin en önemli argümanlarından birisi olarak kabul edilen “*Musa Dağ’da Kırk Gün*” adlı romanın yazarı Franz Werfel, 1929 yılında Suriye ve Antakya gezilerinin akabinde Viyana’daki Mihitaristler ile irtibat kurmuştur. Mihitarist Peder Mesrob Hobzian, Viyana’daki merkezin kütüphanesindeki çeşitli eserleri tercüme ederek Franz Werfel’in eserinin şekillenmesini ciddi şekilde yönlendirmiştir¹⁷⁴.

Sonuç

Ermeniler arasında Hristiyanlık IV. yüzyılda İranlı Saint Gregor Lusavoriç tarafından yayılmaya başlanmıştır. Bu sebepten “*Gregoryen*” olarak adlandırılan Ermeni cemaati, Osmanlı idaresi altında Gregoryen milleti olarak örgütlenerek mevcudiyetlerini devam ettirmekte idiler. Osmanlı ülkesindeki Ermenilerin dini alanda en iyi zamanlarının 1461 ve 1630 yılları arasında geçtiği kabul edilmektedir. Ancak IV. Murat’ın saltanatına denk gelen 1631-32 yıllarından itibaren Ermenilerin arasında faaliyetlerini artıran ve bazı Ermenileri kendi kiliselerine davet eden Frenk din adamları sayesinde Haçlı Seferleri döneminde başlayan Katolik mezhebine geçişin daha da arttığı anlaşılmaktadır.

XVII. yüzyılın ortalarından itibaren özellikle Fransız misyonerlerin çalışmaları, Katolik mezhebinin Ermeniler arasında yayılmasını ve Gregoryenler ile Katolikler arasında mezhep kavgaları çıkmasına zemin hazırlamıştır. XVIII. yüzyılın sonlarında Katolik Ermeniler, vaftiz, evlenme ve cenazelerini defnetme gibi dini ve sosyal bazı adetlerin Ermeni Patrikhanesinde yerine getirilmemesinden son derece rahatsızlık duymaya başlamışlardır. Osmanlı yöneticilerinin bu süreç içerisinde kısaca Katolik misyonerlerin yakalanması ve sınır dışı edilmesi, himayeci devletlere ve bu tür faaliyet içerisinde bulunan kişilere izin verilmeyeceğinin bildirilmesi, Katolikliğe geçenlerin sürülmesi, yurt dışında basılan ve ülke

¹⁶⁷ B. L. Zekiyan, *a.g.e.*, s. 98-99.

¹⁶⁸ Kevork Pamukciyan, *Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar, Ermeni Harfli Türkçe Metinler*, C. II, yay. haz. Osman Köker, Aras Yayıncılık, İstanbul 2002, s. 169.

¹⁶⁹ S. Koçaş, *a.g.e.*, s. 117-118. J. Whooley, *a.g.m.*, s. 419-420; Y. G. Çark, *a.g.e.*, s. 266-267; L. P. Dabağyan, *a.g.e.*, s. 546.

¹⁷⁰ BOA, DH.MKT., nr. 1541/36, 10 Eylül 1888/4 Muharrem 1306 (H).

¹⁷¹ *Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilal Hareketleri: Meşrutiyetten Önce ve Sonra*, (yay. haz., Mehmet Kanar), Der yayınları, İstanbul 2001, s. 9; yine bkz. E. Uras, *a.g.e.*, s. 156-159.

¹⁷² L. Z. Nalbandian, *a.g.e.*, s. 41; Cevdet Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı, 1878-1897*, 2. baskı, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1986, s. 171; E. İlter, *a.g.m.*, s. 79.

¹⁷³ M. B. Serbest, *a.g.m.*, s. 277.

¹⁷⁴ İ. Feigl, *a.g.m.*, s. 69.

içine getirilmesi zararlı görülen kitapların yasaklanması, ele geçirilenlerin imhası gibi tedbirler aldıkları görülmektedir.

Alınan tedbirlere rağmen İstanbul'daki Ermeniler arasında 1780-1781 yıllarında Katolikliğe meyledenlerde ciddi bir artış görülmüştür. Dini yükümlüklerdeki kolaylıkların yanında özellikle ticaret ile uğraşan Ermenilerin maddi beklentiler sebebiyle Katolik mezhebini tercih ettikleri anlaşılmaktadır. Osmanlı ülkesindeki Ermeniler arasındaki mezhep mücadelesinde Gregoryenler özellikle Osmanlı idarecilerini arkalarına alarak Katolikleri cezalandırma yolunu tercih etmekteydiler.

Osmanlı'nın topraklarındaki Katoliklerle ilişkileri başta Fransa olmak üzere Avusturya ve İspanya gibi Katolik devletlerin aracılığı ve müdahalesi ile devam etmekteydi. Fransa'nın Osmanlı Devleti üzerindeki tesiri ve Katolik Ermenilere desteği, III. Selim dönemine kadar azalarak devam etmiş, Avusturya'nın desteği ise hiçbir zaman Fransa'nınki kadar etkili ve istikrarlı olmamıştır. Ancak özellikle patrik değişimi ve II. Leopold (1790-1792) tarafından Avusturya'da bir Ermeni kilisesinin açılması, Ermenilerin bu ülkeye de meyletmelerine sebep olmuştur. Bu dönemde Avusturya'nın Osmanlı ülkesindeki Katolik Ermeniler arasında nüfuzu da söz konusu idi. Örneğin 1799'da Katoliklere sıkı şekilde baskı ve takibat yapan Patrik Zaharya'nın azli Avusturya elçisinin ısrarı ile gerçekleşmiştir.

XIX. yüzyılın başlarına gelindiğinde Batılı devletlerin, Osmanlı ülkesindeki Ermeniler üzerindeki müdahalelerini yoğunlaştırdıkları görülmektedir. 1810 yılında Katolik Ermeniler, Gregoryenlere birleşme teklifinde bulunmuşlardır. Ancak bu teklif Gregoryenler tarafından kabul edilmemiştir. 1812 yılında imzalanan Bükreş Antlaşması'nın ardından da Ermenilerin bir kısmı Katolik olduklarını açıkça ilan etmişlerdir. Katolikliği kabul eden Ermenilerin bilgi, servet ve sanat bakımından toplumun önde gelenlerinden olduğu anlaşılmaktaydı. Bir kısım Ermeni'nin Katolikliği kabul etmesinden dolayı İstanbul Ermeni Patriği idaresindeki Gregoryen Ermeniler, Katolik Ermenilere düşman olmuşlardı.

Bütün kaynaklarda Osmanlı ülkesindeki Katoliklerin himayesi hususunda Fransa'nın öncü ve belirleyici ülke olduğu ifade edilmektedir. Bu anlamda örneğin Fransa, Katolik Ermenileri her türlü yardım ve himayeye mazhar kılmış ve onların Fransa'da sanat ve ticaret tahsillerini kolaylaştırmıştır. Ancak Katoliklerin himayesi hususunda Avusturya'nın rolünün de göz önünde tutulması gerektiği aşıkardır. Özellikle Sivaslı Mihitar'ın başlattığı ve öğrencilerinin devam ettirdiği Mihitarist hareket, gerek Trieste'de gerekse Viyana'da merkezler açtıklarında Avusturyalı yöneticiler tarafından himaye edilmiş ve desteklenmişlerdir. Gerek Venedik gerekse Viyana'da bulunan Mihitaristler son derece önemli faaliyetler gerçekleştirmiş ve Avrupa ile Ermeniler arasında bir köprü kurulmuştur. Viyana'da ticaretle uğraşan Ermeniler de mevcut idi. Ancak onlar hiç bir zaman Katolik Mihitaristler kadar etkili bir konuma sahip olamamışlardır. Mihitaristlerin Avusturya'da popüler olmaları ve hükümetle aralarını iyi tutmayı başarmaları esasen "yabancı" olmalarına bağlanmaktadır. Mihitarist din adamları, Avusturya'nın yerlisi olmamaları sebebiyle hanedan üyeleri ve yöneticiler tarafından günah çıkarmada tercih edilmekte idi. Bu durum Mihitaristlerin ülke siyaseti ile ilgili önemli bilgilere sahip olunmasını ve etkin politikalar üretmesini sağlamıştır. Viyana'daki Mihitaristler, Katolik Ermenileri himaye hususunda Avusturya hükümetlerini teşvik ederken, Avusturya da hem kendi ülkesindeki Ermenilerin ticari faaliyetlerinden fayda sağlamakta hem de Osmanlı ülkesindeki gelişmelere müdahil olma fırsatı elde etmekteydi.

Bu süreçte Mihitaristlerin dünyanın çeşitli bölgelerinde özellikle de Orta Doğu'daki eğitim faaliyetleri Avusturya Devleti tarafından desteklenmiştir. Keza 1815 yılında Osmanlı ülkesinde henüz Katolik Ermeni Cemaati tanınmamışken yine Avusturya'nın desteği ile İstanbul'da Mihitaristlerin bir okulu açılmıştır.

Osmanlı ülkesindeki Katolik Ermenilerin yaşadığı sorunlarda özellikle Viyana'daki Mihitaristlerin başında bulunan Azarian'ın (1826-1870) yönlendirmesi ve etkisi ile Avusturya hükümetinin de müdahil olduğu görülmektedir. Mihitaristlerin üzerinde

durdukları en önemli husus Osmanlı ülkesindeki Katoliklerin ayrı bir cemaat olarak tanınması mevzusu idi. Bu amaçla Kayzer I. Franz'ın Osmanlı hükümetine başvurması önem arz etmekteydi. Mihitaristler bunun için matbaalarında bir broşür hazırlayarak çeşitli hususları dile getirmişlerdir. Nihayet 23 Nisan 1828 tarihinde I. Franz, Osmanlı'ya başvurarak Katoliklerin ayrı bir millet olarak tanınması talep edilmiştir. Keza Avusturya hükümeti, bazı Ermeni Katoliklerin sürgün edilmesine de tepki göstermiştir. Bu anlamda 1828 yılında Katoliklerin İstanbul'dan sürülmesi söz konusu olduğunda Avusturya elçisi tavassutta bulunmak üzere harekete geçmiş ve Düzoğulları ailesinin sürülmesi hususunda rahatsızlığını dile getirmiştir.

Gregoryen Ermeni Patrikliğinin bütün karşı koymalarına rağmen Katolik Ermenilerin sayısı artınca Fransız elçisinin teşebbüsleri üzerine, 6 Ocak 1830 tarihinde II. Mahmud'un izniyle İstanbul'da bağımsız bir Katolik Ermeni Patrikhanesi kurulmuş, Katolik cemaati Osmanlı Devleti'nce resmen tanınmıştır. Bu anlamda II. Mahmud döneminde gerçekleştirilen Katolik Ermeni Patriği seçimine yine Mihitaristlerin girişimi ile Avusturya hükümetinin müdahale ettiği görülmektedir. Bu süreçte Avusturya'nın özellikle Viyana Mihitaristlerinin telkinleri ile Andon Nurican'ı desteklediği anlaşılmaktadır. Andon Nurican yapılan seçim sonucunda Katolik murahhasası olarak seçilmiştir. Ancak Andon Nurican'ın Avusturya uyruklu olması sebebiyle II. Mahmud tarafından başpiskoposluk beratı ve resmi bir sıfat verilmemiştir. Onun yerine aslen İstanbullu olan Patrik Hagopos Çukuryan Katolik Ermeni Patriği olarak atanmıştır.

Gerçekleştirilen atama sorunları çözmemiş, Ermeni Katolik cemaati iki kişi tarafından idare edilmeye başlanmıştır. Bunlardan birincisi Sultan II. Mahmud tarafından berat verilen ve cemaatin Osmanlı yönetimi ile ilgili sivil-cismani işlerini yürüten Patrik Hagopos Çukuryan ve diğeri Papalık tarafından tayin edilen ve cemaatin dinî işlerini yürüten ruhani Patrik Andon Nurican'dır. Bu durum esasen Avusturya ve Mihitaristlerin etkinliğini göstermesi bakımından önemlidir. Katolikler arasındaki bu iki başlılık ilerleyen süreçte Katolik Ermeni cemaatinin çeşitli sorunlar yaşamasının nedenini oluşturmuştur.

Avusturya hükümeti ve Mihitaristlerin, Ermeni Katolik Kilisesi üzerindeki etkinliğini sürdürme çabasını sonraki süreçte gözlemlemek mümkündür. Bu anlamda mesela 1835-45 arasında görev yapan cismani nitelikteki Katolik Ermeni patriklerinden birisi Viyana diğeri Venedik Mihitarist ekolden gelen kişilerden seçilmiştir. Katolik Ermenilerin sivil patriklerinin bir kısmı Mihitar ekolünden olmakla beraber ruhani patrikler çoğunlukla Papalık yanlısı ekolden gelmiştir. Böylece Osmanlı İmparatorluğu'nda bir kısım Ermeni, Roma, Fransa ve Avusturya'nın politik koruyuculuğu altına girmişlerdir. Bu durum kısa süre sonra Ermenileri, Avrupalı devletlerin politikalarının bir parçası haline getirmiştir.

KAYNAKÇA

1) Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Belgeleri

- C.ADL., nr. 59/3572, 19 Eylül 1800/29 Rebiülahir 1215 (H).
C.ADL., nr. 64/3869, 23 Eylül 1793/16 Safer 1208 (H).
C.ADL., nr. 9/577, 25 Mayıs 1794/24 Şevval 1208 (H).
C.ZB., nr. 21/1011, 3 Ekim 1818/2 Zilhicce 1233 (H).
DH.MKT., nr. 1541/36, 10 Eylül 1888/4 Muharrem 1306 (H).
HAT, nr. 1235/48037, 19 Kasım 1830/3 Cemaziyelahir 1246 (H).
HAT., nr. 1197/47011, 7 Ekim 1818/6 Zilhicce 1233 (H).
HAT., nr. 1235/48037, 10 Haziran 1831/29 Zilhicce 1246 (H).
HAT., nr. 1235/48038, 12 Temmuz 1828/29 Zilhicce 1243 (H).
HAT., nr. 1235/48042, 21 Haziran 1830/29 Zilhicce 1245 (H).
HAT., nr. 1235/48044, 12 Temmuz 1828/29 Zilhicce 1243 (H).
HAT., nr. 1235/48046, 21 Haziran 1830/29 Zilhicce 1245 (H).
HAT., nr. 1235/48053, 21 Haziran 1830/29 Zilhicce 1245 (H).
HAT., nr. 1253/48461, 12 Aralık 1814/29 Zilhicce 1229 (H).
HAT., nr. 1294/50241, 7 Ekim 1820/29 Zilhicce 1235 (H).
HAT., nr. 1314/51203, 19 Ekim 1819/29 Zilhicce 1234 (H).
HAT., nr. 778/36472, 28 Nisan 1835/29 Zilhicce 1250 (H).
İ.MMS., nr. 132/5727, 13 Temmuz 1881/15 Şaban 1298 (H).

2) Kitap ve Makaleler

- Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet (Osmanlı Tarihi)*, C. I, (yay. haz. Dündar Günday-Mümin Çevik), Üçdal Neşriyat, İstanbul 1994, s. 374.
- Ahmed Lûtfî Efendi, *Vak'anüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, C. I, Tarih Vakfı-Yapı Kredi Yayını, (Yeni yazıya aktaran Ahmet Hezarfen), İstanbul 1999, s. 202.
- Ahmet Refik, “Türkiye’de Katolik Propagandası (Hazine-i Evrak Vesaikine Nazaran)”, *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, No: 5 (82), 14. sene, (Eylül 1340), s. 257-276.
- BADZİK, Stephen K., *Mekhitarist Congregation in Vienna a Historical Survey*, Mekhitarist Press in Vienna, Viyana 1991.
- BARDAKÇIAN, Kevork B., *The Mekhitarist Contributions to Armenian Culture and Scholarship*, Middle Eastern Department, Harvard College Library, 1976.
- BEYDİLLİ, Kemal, *II. Mahmud Devri’nde Katolik Ermeni Cemâati ve Kilisesi’nin Tanınması (1830)*, (yayınlayanlar Şinasi Tekin, Gönül Alpay Tekin), Harvard Üniversitesi Yakınoğu Dilleri ve Medeniyeti Bölümü Yay., 1995.
- CÖHCE, Salim, “Osmanlı Ermeni Toplumunda Siyasallaşma Çabaları”, *Ermeni Araştırmaları*, C. 2, Sayı 8, (Kış 2003), s. 37-67.
- ÇARK (ÇARKÇIYAN), Gamidas, *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler (1453-1953)*, Yeni Matbaa, İstanbul 1953.
- DABAĞYAN, Levon Panos, *Türkiye Ermenileri Tarihi*, 5. baskı, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2006.
- DEVECİ BOZKUŞ, Yıldız, “Bir Başka Açıdan Ermenilerde Din”, *Ermeni Araştırmaları*, C. 4, S. 14-15, Yaz - Sonbahar 2004, s. 115-130.
- ERCAN, Yavuz, “Osmanlı Devleti’nde Müslüman Olmayan Topluluklar (Millet Sistemi)”, *Osmanlı’dan Günümüze Ermeni Sorunu*, (edt. Hasan Cemal Güzel), Yeni Türkiye yayını, Ankara 2000, s. 145-161.

- ERCAN, Yavuz, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler: Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukuki Durumları*, Turhan Kitabevi yayını, Ankara 2001.
- ERDOĞAN, Sandy Zurikoğlu, "Mikhitaristlerin Viyana'daki 200. Yıldönümü", "Agos", Sayı:793, <http://akunq.net/tr/?p=6397>, (Erişim Tarihi 21.06.2016).
- ERGİN, Osman, *Türkiye Maarif Tarihi*, C. 1-2, Eser Kültür Yayını, İstanbul 1977.
- Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilal Hareketleri: Meşrutiyetten Önce ve Sonra*, (yay. haz., Mehmet Kanar), Der yayınları, İstanbul 2001.
- ERYILMAZ, Bilal, *Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi*, Ağaç yayıncılık, İstanbul 1992.
- FEİGL, Erich, "Ermeni Milli Kilisesinin Zaferi ve Trajedisi", *Ermeni Araştırmaları*, S. 2, (Haziran-Temmuz-Ağustos 2001), s. 65-88.
- FEİGL, İnanç, "Şarklı Benediktenler Katolik Ermeni Mehiteryan Örgütünün Viyana Kolu ve Arşivi", *Balkanlar ve İtalya'da Şehir ve Manastır Arşivlerindeki Türkçe Belgeler Semineri (16-17 Kasım 2000)*, TTK Yay., Ankara 2003, s. 53-77.
- GÖYÜNÇ, Nejat, "Osmanlı Devleti'nde Ermeniler Hakkında", *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu, Özel Sayısı II*, (Mart-Nisan 2001), Yıl: 7, S. 38, s. 633-638.
- GÖYÜNÇ, Nejat, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, Gültepe Yayınları, İstanbul 1983.
- GÜRÜN, Kamuran, *Ermeni Dosyası*, Rüstem yayınevi, Beşinci basım, İstanbul 2001.
- HALAÇOĞLU, Yusuf, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918)*, TTK yayını, Ankara 2001.
- <http://www.pangaltilisesi.k12.tr/hakkinda/hakkinda.html> (Erişim Tarihi 21.06.2016).
- İLTER, Erdal, "Ermeni Kilisesi ve Terör", *Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim, (Tarihten Bir Kesit-Özel Sayı)*, (MEB yayını), Yıl: 4, S. 38, (Nisan 2003), s. 75-89.
- KHAN, Arshi, "Osmanlı İmparatorluğu: Çokkültürlülüğün Doğulu Mimarı", *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, (edt. Hasan Cemal Güzel), Yeni Türkiye yayını, Ankara 2000, s. 171-181.
- KILIÇ, Davut, "Osmanlı Ermenileri Arasında Katolik Kilisesinin Kuruluş Faaliyetleri", *Yeni Türkiye, (Ermeni Sorunu Özel Sayısı II)*, S. 38, (Mart 2001), s. 726-734.
- KOÇAŞ, Sadi, *Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk Ermeni İlişkileri*, Altınok Matbaası, Ankara 1976.
- KURKJIAN, Vahan M., *A History of Armenia, The Armenian General Benevolent Union of America* Yayını, 1958.
- KÜÇÜK, Cevdet, "Osmanlı Devleti'nde "Millet Sistemi"", *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu, Özel Sayısı II*, (Mart-Nisan 2001), Yıl: 7, S. 38, s. 692-701.
- KÜÇÜK, Cevdet, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı, 1878-1897*, 2. baskı, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1986.
- "Mığitar" md. Meydan-Larousse, C. VIII, Meydan yayınevi, İstanbul 1990, s. 718.
- "Mikhithar", md., *Ana Britannica*, C. XXII, Ana Yayıncılık ve Encyclopedia Britannica yayını, İstanbul 1994, s. 356.
- NALBANDIAN, Louise Ziazan, *The Armenian Revolutionary Movement of the Nineteenth Century; The Origins and Development of Armenian Political Parties*, (Stanford University PHD.), (UMI Dissertation Services), Ann Arbor 1959.
- ÖZKAN, Selim Hilmi, "Hristiyan Birliği Projeleri ve Ermeniler(XVII ve XVIII. Yüzyıl)", *Yeni Türkiye Ermeni Meselesi Özel Sayısı 2: Sayı 61*, Eylül -Aralık, 2014, ss. 1313-1320.
- ÖZKAN, Selim Hilmi, " XVII. Yüzyılın Sonlarında Hristiyan Birliği Projesi ve Türk-Fransız İlişkileri" *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 19, Mayıs, 2009, ss. 61-72.

- PAMUKCİYAN, Kevork, *Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar, Ermeni Harfli Türkçe Metinler*, C. II, yay. haz. Osman Köker, Aras Yayıncılık, İstanbul 2002.
- PAMUKCİYAN, Kevork, *Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar, Zamanlar, Mekânlar, İnsanlar*, C. III, (yay.haz. Osman Köker), Aras Yayıncılık, İstanbul 2003.
- PITTIONI, Manfred, “Turkish Documents in The Monastery and City Archives of Italy and The Balkans”, *Balkanlar ve İtalya’da Şehir ve Manastır Arşivlerindeki Türkçe Belgeler Semineri (16-17 Kasım 2000)*, TTK Yay., Ankara 2003, s. 46-51.
- POLVAN, Nurettin, *Türkiye’de Yabancı Öğretim*, C. I, MEB yayını, İstanbul 1952.
- PURGSTALL, Baron Joseph Von Hammer, *Osmanlı Devleti Tarihi*, C. VII, (yay. haz. Mümin Çevik-Erol Kılıç), Üçdal Neşriyat, İstanbul 1985.
- SAĞIRLI, Abdurrahman, “Ermenileri Katolikleştirme Çalışmaları ve Sonuçları Hakkında 1778 Yılında Hazırlanan Bir Rapor”, *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*, C. III, (yay. haz. M. Metin Hülagü vd.), Erciyes Üniv. yay., Kayseri 2007, s. 145-159.
- SERBEST, Murat Bürkan, “Osmanlı’da Ermeni Katolik Kilisesi ve Toplum”, *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*, C. III, (yay. haz. M. Metin Hülagü vd.), Erciyes Üniv. Yay., Kayseri 2007, s. 272-279.
- ŞAHİN, Gürsoy, “Sivaslı Mihitar (1676-1749), Mihitaristler ve Ermeni Milliyetçiliğine Katkıları”, *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler*, C.II, (Yay. Haz. Metin Hülagü, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan), Erciyes Üniversitesi Yayını, Kayseri 2009, s. 241-284.
- ŞAHİN, Gürsoy, “Venedik’in Ermeni Meselesindeki Rolü Hakkında”, *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 27-28, 2007, s. 101-119.
- ŞAHİN, Gürsoy, *Osmanlı Devleti’nde Katolik Ermeniler, Sivaslı Mihitar (1676-1749) ve Mihitaristler*, IQ Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul 2008.
- ŞAHİN, Recep, *Tarih Boyunca Türk İdarelerinde Ermeni Politikaları*, Ötüken Yayını, İstanbul 1988.
- ŞAKİROĞLU, Mahmut, “Ölümünün 50. Yılında M. Cevdet İnançalp 1883- 1935”, “Ermeni Mesâ’î-i ilmiyesi Venedik’te Sain Lozare Dervişleri Akademisi”, *Tarih ve Toplum*, 23 (Kasım 1985), s. 21-27.
- TÜRKAN, Ahmet, “İstanbul’daki Katolik Ermeni Gruplarının Problemleri ve Papalığın Müdahaleleri (19. yy.)”, *History Studies: International Journal of History*, Vol. 4, Issue 2, July 2012, s. 317-341.
- TÜRKAN, Ahmet, *İstanbul’da Ermeni Cemaatleri Arasındaki Dini ve İdari İhtilaflar ve Tartışmalar*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Konya 2011.
- URAS, Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge yayınları, Genişletilmiş 2. Baskı, İstanbul 1987.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, C. III/II. Kısım, TTK Yay., Ankara 1988.
- ÜSTÜN, Mustafa Tayfun, “The History of the Armenian Community in Lebanon: From “Refugee Camps” To “Neighbourhoods”, *Asia Minor Studies*, C. 5, S. 9, (Ocak 2017), s. 93-108.
- WHOOLEY, John, “The Armenian Catholic Church: A Study In History And Ecclesiology”, *The Heythrop Journal*, Volume (C.) 45, Issue (S.) 4, October 2004, s. 416–434.
- YILMAZ, Durmuş, *Fransa’nın Türkiye Ermenilerini Katolikleştirme Siyaseti*, Selçuk Üniv. Yay., Konya 2001.
- ZEKİYAN, Boğos Levon, *Ermeniler ve Modernite, Gelenek ve Yenileşme/Özgüllük ve Evrensellik Arasında Ermeni Kimliği*, (çev. Altuğ Yılmaz), Aras Yayıncılık, İstanbul 2001.

Kasım Hızlı

Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Tarih Bölümü
Doktora Öğrencisi, İstanbul Türkiye

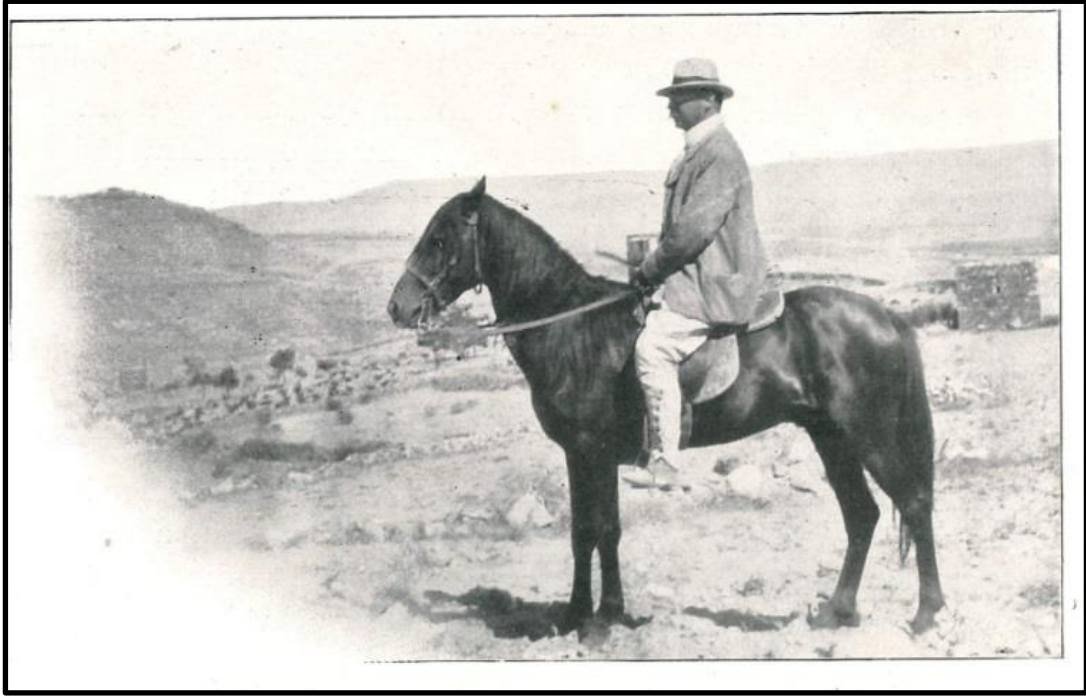
Hans-Hermann Graf von Schweinitz, *Ein Kleinasien, Ein Reitusflug durch das Innere Kleasiens im Jahre 1905*, Dietrich Reimer, Berlin 1906.

Buharlı makinelerin sanayide kullanılmaya başlanması hem üretim hem de ulaşımda bir devrim niteliğindedir. Bu devrim, üretim ve satış için yeni pazar ve yeni hammadde alanlarının açılması demektir. Dünyanın bakir her noktası gibi demiryolları, kömür madenleri, el değmemiş ormanları ve bataklıkları ile yatırımcıların iştahını

kabartan Osmanlı toprakları, 19. yüzyıldan itibaren birçok yatırımcı için fırsat kapısı haline geldi. Bu dönemde koca koca devletler, büyük bir yatırım hamlesine girişilen Osmanlı topraklarından imtiyaz alabilmek için adeta sefirlerini seferber etmişlerdir. (Koloğlu, 2010, 301 – 306)

Şirketler kendi menfaatlerine uygun sahaların keşfi için seyyahlar, askeri temsilciler ve özel elemanlar göndererek etütler yaptırıp veri tabanları oluşturuyordu. Bu araştırmalar için nitelikli insanlar seçiliyordu. Bu insanlar coğrafya, tarih, dil, arkeoloji ve topografya bilgisine sahip çok yönlü araştırmacıydı. Kimi zaman bir seyyah kimi zaman diplomatik temsilci kimi zaman bilim adamı sıfatıyla izin alıp dolaştıkları Anadolu coğrafyasında elde edebildikleri bütün bilgileri derliyorlardı.

1905 yılı haziran ayında Alman vatandaşı Hans Hermann Schweinitz ve eşinin Anadolu'nun ortasında Konya Vilayeti ve civarında at sırtında gerçekleştirdikleri seyahat de yeni yerler görüp farklı simalar tanıma arzu ve iştiağından öte bir amaç taşıyordu. Esrarı gittikçe aralanmış olan Doğu'nun yapılan birtakım yatırımlarla ne seviyeye geldiği, bölge halkının mevcut vaziyeti, devam eden yatırımlarla ilgili genel bir kanaat edinmek gayesi güttüğünü anladığımız bu seyahat, devri için dikkate değer bilgiler arz etmektedir.

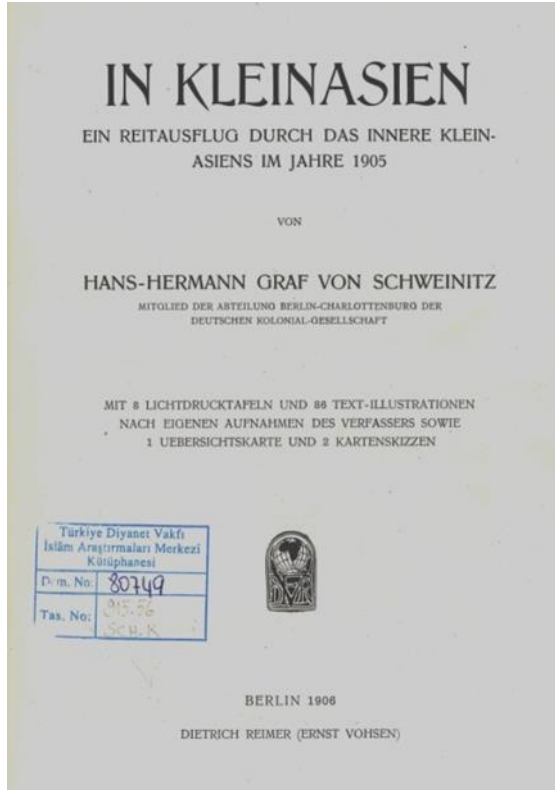

Şekil 1: Alman seyyah Hans Hermann Schweinitz, Kayseri yakınlarında (Kaynak: Hans Hermann Schweinitz, *in Kleinasien, Ein Reitusflug durch das Innere Kleinasiens im Jahre 1905*, DietrichReimer, Berlin 1906)

Hans Hermann Schweinitz, 21 Şubat 1865'te bugün Polonya sınırları içinde kalan eski Alman şehri Liegnitz'te (Legnica) doğdu. Bir alman subayı olan Schweinitz, ayrıca Afrika'da keşifler yapmış bir seyyah ve yazardı. Subaylık eğitiminden sonra Almanya'da göreve başladı, 1891 yılında Doğu Afrika'da faaliyet gösteren kölelik karşıtı komiteye tayin edildi. Bu görevini icra etmek için 29 Ekim 1891'de Napoli'den hareket ettiğinde, sonraki hayatının ayrılmaz bir parçası olan ve 19. asırda yaşayan her insanın arzusu olan seyahatliği de başlamış oluyordu. 9 Kasım'da Yemen'in güneyindeki liman şehri Aden'e ulaştı. 4 Şubat 1893'te Doğu Afrika'daki görevini tamamlayarak Almanya'ya döndü. 1893'te Prusya Savaş Akademisi'nde görevlendirildi. Sonraki yıllarda Anadolu, Kafkaslar, Ortadoğu ve Basra Körfezi'ne uzanan seyahatler gerçekleştirecek olan Schweinitz, 9 Şubat 1918'de Berlin yakınlarındaki Charlottenburg'da öldü.¹

Tehlikeli seyahatler yaparak tecrübe kazanan Kont Schweinitz, bizim araştırmamıza konu olan Orta Anadolu seyahatini gerçekleştirmek için 1904 yılından itibaren hazırlıklara başladı. Alman Elçiliği vasıtasıyla Osmanlı yetkililerinden gerekli izinlerin alınması için müracaatta bulundu.

¹ [http://de.metapedia.org/wiki/Schweinitz, Hans Hermann Graf von \(1865\)#Werke.28Auswahl.29](http://de.metapedia.org/wiki/Schweinitz,_Hans_Hermann_Graf_von_(1865)#Werke.28Auswahl.29) Erişim, 23 Eylül 2017

Şekil 2: Hans Hermann Schweinitz'in 1906 yılında yayınladığı *in Kleinasien, Ein Reitusflug durch das Innere Kleinasiens im Jahre 1905* (Küçük Asya'da Atla Seyahat, 1905) isimli kitabı

vilayetleri dâhilinde seyahat ve ilmî araştırmalarda bulundurlar. Bu seyahatten bir yıl sonra ise seyahatini *in Kleinasien, Ein Reitusflug durch das Innere Kleinasiens im Jahre 1905* (1905 Yılında Küçük Asya'da Atla Seyahat) ismiyle yayınladı.⁴

Seyahatnamesinde gezip gördüğü yerleri tek tek sıralayan Schweinitz, Anadolu insanı hakkında muasırı olan seyyahların ifadelerine göre daha olumlu şeyler söylüyordu. Anadolu'nun ücra köşelerine at üzerinde yaptığı seyahatte bir kısmı bitmiş bir kısmı devam etmekte olan yatırımlardan bahsediyor. Bu yatırımlara halkın memnuniyeti, bazı ek projeler için halkın istek ve taleplerini dile getiriyor. Çumra'da Almanların kurduğu demiryolundan da yararlanan yazar, gezdiği yerlerin etnik ve dinî yapılarından, halk el sanatlarından, tarihinden ve eski eserlerinden söz eder ve ayrıntılı bilgiler veriyor. Kontun yazdıkları Osmanlı-Alman ittifakının iyi meyveler verdiği ve bu ittifak vesilesiyle Anadolu'nun mamur hale geleceği şeklinde fikir veriyor. Bu noktadan bakıldığında bu seyahatin ve seyahatnamenin amacının Osmanlı ülkesi ile Alman kamuoyunda, iki devletin süregelen ittifakının olumlu yansımalarını pekiştirmek olduğu söylenebilir.

Bilindiği üzere ecnebilerin Osmanlı sınırları içinde seyahat edebilmeleri padişah iradesine bağlı idi. Sefaretleri vasıtasıyla Osmanlı hariciyesine başvuru yapılıyor, bu başvuru padişaha iletiliyor ve irade sadır olursa seyahate mezun oluyorlardı. Almanya tebaasından Kont Schweinitz ile eşinin Bursa, Konya, İzmir ve Ankara vilayetleri dâhilinde seyahat ve ilmî araştırma yapmaları için 17 Haziran 1905 tarihinde irade sadır oldu ve mezkûr vilayetler valiliklerine tavsiyemeler gönderilmesi bildirildi.² Tavsiyemeler kont ve kontesin yanlarına kolluk kuvvetleri terfik edilerek rahat ve güvenli bir seyahat edebilmeleri içindi. Vilayetlere kont ve kontese seyahatlerini rahatça yapabilmeleri yanında hareketlerinin gözetlenmesi ve uygunsuz davranışları görülürse hemen şifre ile

bildirilmesi için ayrıca bir tavsiyename daha gönderildi.³

Kont Schweinitz ve eşi 1905 yazı boyunca Bursa, Konya, İzmir ve Ankara

² Başbakanlık Osmanlı Arşivi, HR.TH, 320/2

³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, DH.MKT, 970/50

⁴Hans-Hermann Graf von Schweinitz, *in Kleinasien, Ein Reitusflug durch das Innere Kleinasiens im Jahre 1905*, DietrichReimer, Berlin 1906

Şekil 3: Konya'da sefer hazırlığı (Kaynak: Hans Hermann Schweinitz, *in Kleinasien, Ein Reitusflug durch das Innere Kleinasiens im Jahre 1905*, DietrichReimer, Berlin 1906)

Schweinitz, Orta Anadolu'da gerçekleştirdiği bu seyahatini 1906 yılında Almanya'da yayınladı. Eser, 14 bölümden oluşuyordu. Bölüm başlıkları şöyle idi:

İlk bölüm 'İstanbul'dan Konya'ya', ikinci bölüm 'Konya'da', üçüncü bölüm 'Göller Yöresi'nde', dördüncü bölüm 'Boğaz Boyunca', beşinci bölüm 'Alman Demiryolu'nda', altıncı bölüm 'Ereğli'de', yedinci bölüm 'Toroslar'da', sekizinci bölüm 'Rum Topraklarında', dokuzuncu bölüm 'Erciyes Dağı'nda', onuncu bölüm 'Peribacaları'nda', on birinci bölüm 'Kızılırmak'tan Yozgat'a', on ikinci bölüm 'Antik Şehirler'de', on üçüncü bölüm 'Mahallelerde Bir Gezinti', on dördüncü bölüm 'Eve Doğru'.

Kitap, "Küçük Asya'da gerçekleştirdiğimiz ortak seyahatin hatırası olarak Sevgili Eşim'e" ifadeleriyle kontes Arnado Schweinitz'e yapılan ithaf ile başlıyor. Ardından bir girişin yer aldığı eser, yedi adet levha, seksen altı fotoğraf ve iki haritadan oluşuyor. Eserin arkasında Schweinitz'in gezdiği rotayı işaretlediği ayrıntılı bir harita daha mevcut. 26 x 18 cm. ebadındaki eser bez ciltli olup iki yüz üç sayfa.

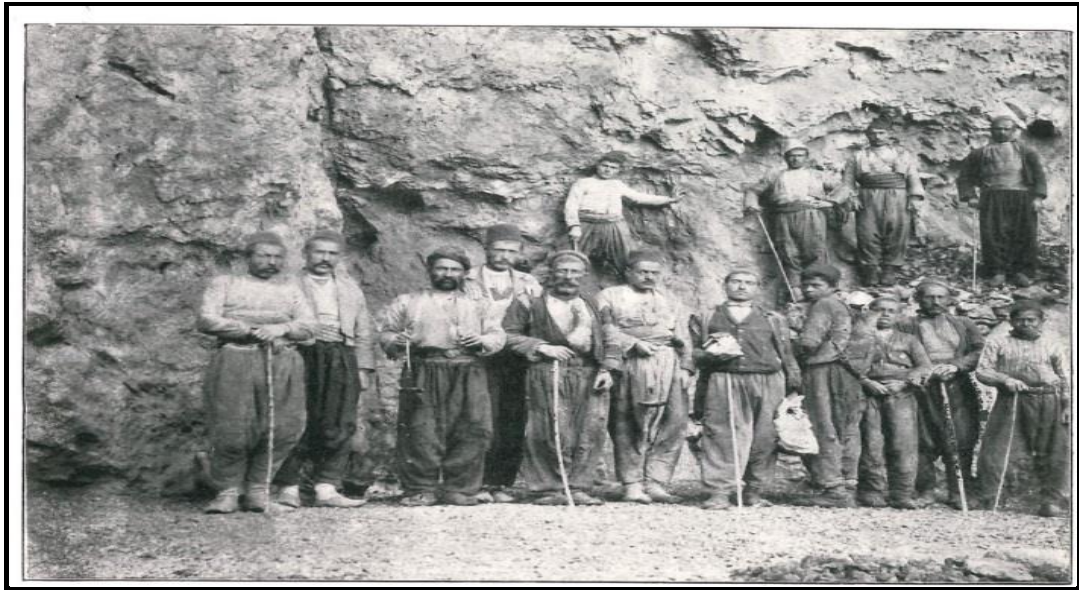
Schweinitz, kitabında yayınladığı 93 adet fotoğrafta Anadolu'dan insan ve tabiat manzaraları, günlük hayata dair küçük kesitler (bulgur ile uğraşan iki eş, yayık yayan yörük kadınları, at üstünde seyahat eden anne ve iki çocuğu, çift süren, harman kaldıran, döğen döven köylüler vb.) sunuyor. Madenler, su menbaları, geçitler ve Beyşehir Gölü üzerindeki seyahat fotoğrafları esere renk katıyor. İslamî devir ve öncesine ait eserlerin fotoğraflarına kimi zaman kont ve kontesin istirahat esnasındaki pozları eşlik ediyor.

Şekil 4: Konya Ereğli'de yayık yavn yörük kadınları (Kaynak: Hans Hermann Schweinitz, *in Kleinasien, Ein Reitusflug durch das Innere Kleinasiens im Jahre 1905*, DietrichReimer, Berlin 1906)

Kont Schweinitz'in 1905 senesi haziran, temmuz ve ağustos aylarında Orta Anadolu'ya yaptığı seyahatle ilgili kitabında aşağıdaki başlıklar ön plana çıkmaktadır:

30 Mayıs 1905 tarihinde Mudanya yoluyla Bursa'ya gitmek üzere İstanbul'dan ayrılan kont ve eşi Mudanya'dan arabaya binerek Anadolu tren yolu güzergâhında bulunan İznik'e doğru yola çıktı. İznik'ten trene binerek Konya'ya doğru ilerlediler. Birkaç gün Eskişehir'de istirahat ederek trenin geçtiği mühim hatları görme fırsatı buldular. Beş beygir satın alıp 12 Haziran 1905 tarihinde Konya'dan ayrıldılar. Kervan kont, kontes, bir tercüman, bir hizmetkâr, üç adet binek hayvanı ile iki yük beygiri ve Konya valisi tarafından verilen bir zaptiyeden müteşekkil idi.

Şekil 5: Orta Toroslar'da Bulgar Madeni'nde (bugün Niğde ili Ulukışla ilçesi Madenköyü) çalışan Rum işçiler(Kaynak: Hans Hermann Schweinitz, *in Kleinasien, Ein Reitusflug durch das Innere Kleinasiens im Jahre 1905*, DietrichReimer, Berlin 1906)

Seyahatin birinci kısmında Konya'nın batısındaki Beyşehir ve Karaviran göllerini birkaç gün kayıkla dolaşan seyyah ve eşi, Konya ovasının sulanması için icra edilen çalışmaların yapıldığı bölgeleri Konya ovasına kadar ziyaret fırsatı buldular. Oradan Ereğli, Ereğli'den Toros dağlarına, Orta Toroslar'dan Kızılhisar yoluyla Bor, Niğde ve Kayseri'ye ulaştılar. Kayseri'de beş gün kaldıktan sonra Ürgüp, Nevşehir, Arapsün, Kırşehir, Boğazköy'ü ve diğer birtakım beldeleri ziyaret ettiler. Kont ve eşi İstanbul'dan hareketlerinin yetmiş birinci günü Ankara'ya vararak kervanı dağıttıktan sonra trenle yollarına devam ettiler.

Gezdikleri yerlerde Türk-Alman ittifakının olumlu yansımalarını gördüğünü ısrarla ifade eden Schweinitz, İslam kadınları hakkında önceki seyyahların zikrettiği olumsuz anlatımların aksine bir manzara ile karşılaştıklarını ifade eder. Eşinin Almanya'ya dönünce Avrupa'daki olumsuz imajı yıkmak için gayret sarf edeceğini dile getirir.⁵

Kont Schweinitz bu seyahatin ardından 21 Temmuz 1908 tarihinde Alman sefaretinden bir başka izin daha istedi. 1905 yılında irade-i seniyye ile Konya ve Ankara civarında seyahat eden kontu bu defa Batum'dan Trabzon'a, oradan Erzincan, Harput, Diyarbakır, Musul, Bağdat tarihiyle Basra Körfezi'ne kadar bir seyahat icra edebilmesi ve ilmî araştırmalarda bulunabilmesi için kolaylık sağlanmasına dair gerekli tavsiyemelerin verilmesi yönünde iltimas edilmesi isteniyordu. 4 Ağustos 1908'de Doğu Karadeniz'den başlayıp Doğu Anadolu üzerinden Irak ve Suriye'yi içine alarak Basra Körfezi'ne kadar uzanacak bu ikinci seyahat için de irade-i seniyye sadır oldu.⁶ Yazar bu seyahatini, *1910 Yılında Türkistan ve İran'ın Kuzeydoğusu'na Oryantalist Seyahat* ismiyle kitaplaştırdı.⁷ Schweinitz'in *Deutsch-Ost-Afrika in Krieg und Frieden, 1894 (Alman Doğu Afrika Savaşı ve Barış, 1894)* ve *Helenendorf. Eine deutsche Kolonie im Kaukasus, 1910 (Helen köyü. Kafkasya'da bir Alman sömürgesi, 1910)* isimli iki eseri daha mevcuttur.

Şekil 6: Schweinitz'in Orta Anadolu seyahati esnasında takip ettiği rota (Kaynak: Hans Hermann Schweinitz, *in Kleinasien, Ein Reitusflug durch das Innere Kleasiens im Jahre 1905*, DietrichReimer, Berlin 1906)

⁵ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Y.A.HUS, 494/136

⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İ.HR, 414/14

⁷ Hans-Hermann Graf von Schweinitz, *Orientalische Wanderungen in Turkestan und im nordöstlichen Persien, 1910*

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, HR.TH, 320/2

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, DH.MKT, 970/50

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Y.A.HUS, 494/136

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İ.HR, 414/14

Yayınlanmış Eserler

Hans-Hermann Graf von Schweinitz, *in Kleinasien, Ein Reitusflug durch das Innere Kleinasiens im Jahre 1905*, Dietrich Reimer, Berlin 1906.

Hans-Hermann Graf von Schweinitz, *Orientalische Wanderungen in Turkestan und im nordöstlichen Persien, 1910*, Dietrich Reimer, Berlin 1910.

KOLOĞLU, Orhan, *Abdülhamit Gerçeği*, Pozitif yay., İstanbul 2010, s.301-306.

İnternet

[http://de.metapedia.org/wiki/Schweinitz,_Hans_Hermann_Graf_von_\(1865\)#Werke_.28Auswahl.29](http://de.metapedia.org/wiki/Schweinitz,_Hans_Hermann_Graf_von_(1865)#Werke_.28Auswahl.29) Erişim, 23 Eylül 2017